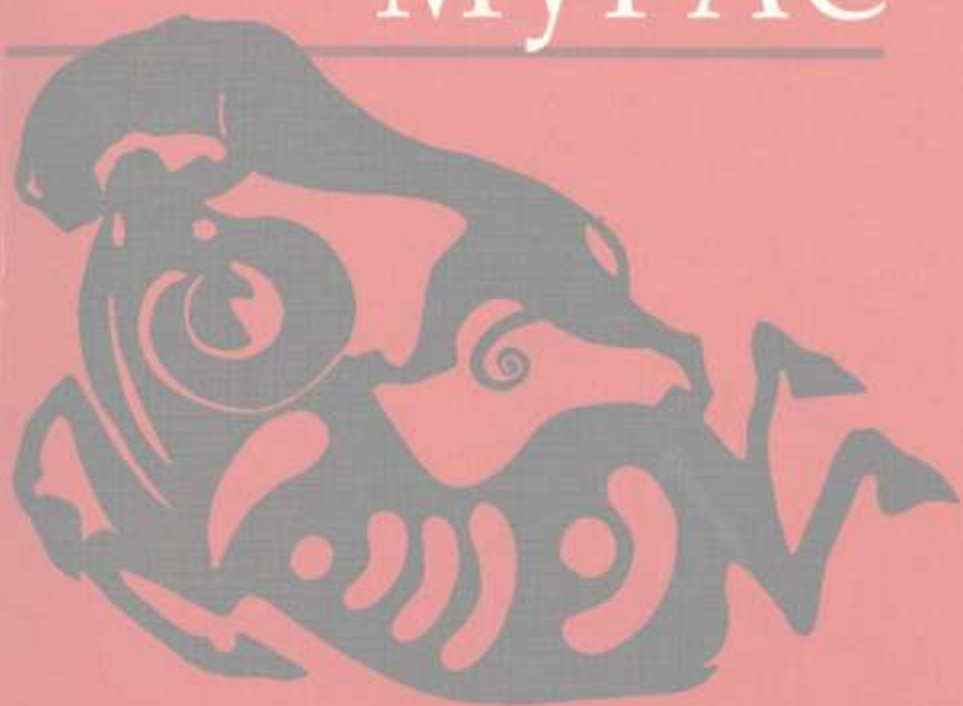

К.БОТОЯРОВ

КӨӨНӨРГҮС МУРАС

УЛСЫН ХӨРӨНГӨ

Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү
ПРОГРАММАСЫ

К. БОТОЯРОВ КӨӨНӨРГҮС МУРАС

«Манастын» «Көкөтөйдун ашы» эпизодунун Ч.Валиханов
жаздырып алган варианты

ББК 82.3(2Ки) Б-86

Бул китеп «Кыргыз Республикасында гуманитардык билим берүүнү өзгөртүү» программасынын талаптарына ылайык Кыргыз Республикасынын билим берүү жана илим министрлиги менен бирдикте «Кыргызстан-Сорос» фонду тарабынан чыгарылууда.

Программанын спонсору — белгилүү америкалык финансист жана ойчул Жорж Сорос.

«Кыргызстан-Сорос» фонду бул китепке өздөрүнүн ой-пикирлерин, сындары менен сунуштарын айтуучуларга өзүнүн ыраазычылыгын билдирет.

Ботояров К.

86 Көөнөргүс мурас: /«Манастын» «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунун Ч. Валиханов жаздырып алган варианты/: Изилдөө жана текст/ Фил. ил. канд. С. Т. Кайыповдун ред. астында / Жооп. ред. Т. Чоро-тегин. — Б.: «Айбек» фирмасы, 1996. — 192 б.

ISBN 5-8355-0893-X

Дүйнөдөн мезгилсиз өткөн таланттуу фольклорчу, адабиятчы. сынчы Камбаралы Ботояровдун (1944-1994) калеминен жаралган бул эмгек 1856-жылы Ч. Валиханов жаздырып алган «Көкөтөйдүн ашын» — «Манастын» эн алгачкы кагаз бетине түшүрүлгөн эпизодун текстологиялык өңүттөн изилдөөгө арналган. «Көкөтөй ханнын эртегиси» деген ат менен сакталып келген бул үзүндү чет элдик түркологдор тарабынан эбактан бери кызуу изилденип келатса да, кыргыз аалымдарынын назарына али чындап түшө элек болучу.

Жогорку окуу жайларынын филология, чыгыштаануу, тарых факультеттеринин студенттерине, аспиранттарга. филолог-түркологдорго жана булактаануу жаатында эмгектенген адистерге, жалпы эле ата мурасын аздектеген китепкөйлөргө багышталат.

Б 4604000000

ISBN 5-8355-0893-X

ББК 82.3 (2Ки)

© «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996
© «Айбек» фирмасы, 1996

Алгы сөз

Чыгармачылыгы толук бышып жетилип, кемелине келип, кенемтеси толуп турган чагында бу дүйнөдөн мезгилсиз айрылган илимпоз-адабиятчы, сынчы жана котормочу Камбаралы Ботояров 1944-жылы Ош дубанынын Өзгөн ооданына караштуу Ийри-Суу айылында туулган.

1970-жылы Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин филология факультетин аяктаган соң, эмгек жолун Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер болуп иштөөдөн баштаган.

1974—1981-жылдары мурдагы СССР Илимдер академиясынын М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунда адегенде стажёр-изилдөөчү, андан соң аспирант катары билим алган. Ошол эле учурда Москвадагы атактуу Малый театрдын алдындагы М. С. Щепкин атындагы театр өнөрү боюнча жогорку окуу жайында, андан кийинчерээк А. В. Луначарский атындагы театр өнөрү институтунда окутуучу болуп иштеген.

Аспирантураны аяктагандан кийин 1981—1983-жылдары Кыргызстан Жазуучулар союзунун биринчи катчысынын жардамчысы, 1983—1986-жылдары ошол эле Жазуучулар союзунун алдындагы «Манас» эпосун басып чыгаруу бөлүмүнүн окумуштуу-катчысы, андан соң Кыргыз энциклопедиясы башкы редакциясында илимий редактор болуп иштеген. 1989-жылдан тартып эркин чыгармачыл ишке өткөн.

К. Ботояровдун алгачкы сын макалалары, илимий изилдөөлөрү 1970-жылдан тартып басма сөз бетинде жарыялана баштаган. Анын калемине «Кыргыз элинин махабат лирикасы» (1974). «Көкөтөйдүн ашы»: Ч. Валиханов жаздырып алган вариант боюнча» (1979) жана башка көлөмдүү илимий эмгектер, «Поэтика дүйнөсүндө» (Б.: Адабият, 1983) аттуу адабий сын макалалар китеби таандык.

К. Ботояров көркөм котормо жаатында да белсемдүү иштеп, И. Калашниковдун «Каар заман» тарыхый романын, Рабгузийдин «Пайгамбарлар баянын», Реми Дордун «Оогандык кыргыздар» аттуу тарыхый-этнографиялык изилдөөсүн, «Түркмөн эл жомок-торун, «Өзбек эл жомокторун» ж. б. көлөмдүү эмгектерди кыргыз тилине которгон.

Маркум изилдөөчүнүн бул эмгеги Чокон Валиханов илим чөйрөсүнө кийирген «Көкөтөйдүн ашы» аттуу «Манас» эпосунун бир парчасы менен алигиче толук таанышуу мүмкүнчүлүгүн ала элек жалпы кыргыз окурманы үчүн да, ошондой эле, текстолог, тилчи, адабиятчы, тарыхчы, булактаануучу адистер үчүн да колдон түшкүс китеп катары кызмат кылып калаар деген үмүттөбүз.

Т. Чоротегин

ИЗИЛДӨӨ

КӨӨНӨРГҮС МУРАС

(Чокон Валиханов жаздырып алган «Көкөтөйдүн ашынын» текстин изилдөө)

Элдик оозеки чыгармачылыктын улуу эстелиги болуп эсептелген «Манас» эпосу оозеки жаралып, кылымдар бою оозеки өнүгүп, оозеки жашап, биздин доорго чейин келип жеткен.

Улуу эпостун айтуучулары, жалпы эле манасчылар чыгармачылыгы жагдайында кеп козголгондо мындан беш жүз жылдай мурда жашап өткөн Токтогул ырчы, үч кылымдай мурда өмүр кечирген Нооруз аттуу адамдардын ысмы аталат. Аларга кошо Жайсаң ырчы, Ырамандын Ырчы уулу сыяктуу акын, жомокчулардын даңазалуу атагы сакталып калганы менен, алардын чыгармачылыгы жөнүндө кенен-кесир маалымат жок. Кийинки, өткөн эле кылымдагы, атактуу манасчылар Келдибек, Балыкооз (Бекмурат), Найманбай, Назар, Телтай, Акылбек, Суранчы, Дыйканбай, Чоңбаш, Чоюкелердин чыгармалары да кагазга түшүрүлүп калбагандыгы манастануудагы орду толгус чоң өксүк эмеспи.

Ошентсе да, «Манас» эпосу жөнүндөгү маалыматтар тарыхта сакталып келген. Алардын туу башында XVI кылымга таандык тарыхый эстеликтеги—Молло Сейф ад-Дин Ахсикантинин «Мажму ат-таварих» («Тарыхтар жыйнагы») аттуу кол жазма китебиндеги ушул эпоско тиешелүү маалыматтар турат¹.

Андан кийинки үзүл-кесил, бирин-эки, кыйыр же тике тиешелүү материалдар өткөн кылымдын орто ченинен бери тартып гана учурайт.

«Манас» эпосун жазып алуу жана изилдөө ишинин башталышы катары 1856-жылы Чокон Валиханов жаздырып алган «Көкөтөй ханның эртегисин» көрсөтсөк болот². Ошондой эле, андан бир аз кийинчерээк, 1862,1869-жылдардагы В. В. Радловдун өтөгөн эмгектери мына ушул эпосту жалпы илимий коомчулукка таанытып, аны изилдөө ишине алгачкы чыйыр салган саамалыктардан болуп калды³.

«Манас» эпосун чыныгы илимий негизде жыйноо, жарыялоо жана изилдөө иши XX кылымда гана кеңири жолго коюлду. Жыйырманчы жылдардын башынан тартып кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын үлгүлөрүн. айрыкча «Манас» эпосун жазып алууга белсенип киришкен Ыбрай Абдырахманов⁴, Каюм Мифтаков⁵ болду. Айтылуу манасчы Сагынбай Орозбаковдон (1867—1930) ошо жыйырманчы жылдардан тартып, манасчы каза болгонго чейин жазылып жүрүп, 250.000 жолдой нукура текст кагазга түшүрүлдү. Андан кийинки таланттуу манасчы Саякбай Каралаевден (1894—1970) жарым миллиондон ашуун ыр сабынан турган текст жазылып алынды⁶. Булардан башка да манасчылар: Шапак Ырысмендеев, Молдобасан Мусулманкулов, Тоголок Молдо (Байымбет Абдырахманов), Багыш Сазанов, Жаңыбай Кожеков, Жакшылык Сарыков, Акмат Ырысмендеев, Мамбет Чокморов, Алмазбек Тойчубеков, Дуңкана Кочекеев, Ыбрай Абдырахмановдор жана да башка манасчы, семетейчилерден аябагандай бай материалдар жыйналып, азыркы күндө Кыргызстандын Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондунда сакталып турат⁷. «Манас» эпосу боюнча жыйналган бардык материалдар бир гана жерде сакталып тургандыгына карабастан, күнү бүгүнкүгө чейин так, даана маалымат жок. Илимий адабиятта бүгүн колубузда бар материалдардын ыр саптарынын саны эки миллиондон төрт миллионго чейин, кээде андан да бир топ ашык көрсөтүлүп, кыскасы, бир-эки миллион нары-бери

эсептелинип жүрөт. Маселен, 1968-жылы Кыргыз илимдер академиясы тарабынан жарыяланган «Манас»—героический эпос киргизского народа» деген макалалар жыйнагынын баш сөзүндө С. Мусаев: «Азыркы күндө Кол жазмалар фондунда эпостун үч бөлүгү отуз манасчыдан жазылып алынган, жалпы көлөмү эки миллион саптан ашуун кырк эки варианты сакталып тургандыгы»⁸ айтылган. 1958-жылы жарыяланган төрт томдуктун баш сөзүндө академик Б. М. Юнусалиев да мына ошол эле санды атаган эле⁹. В. М. Жирмунскийдин 1948-жылы чыккан «Введение в изучение «Манаса» деген эмгегинде да эки миллион эсеби көрсөтүлгөн болучу¹⁰. Ошо 1948, 1958, 1968-жылдарда эки миллион делинип келген «Манастын» жазылып алынган жалпы ыр жолу, кийин төрт миллиондон ашуун деп да аталды¹¹. Ырас, бул даңазалуу эпосту жазып алуу иши ийгиликтүү улантылууда. Андыктан жогорудагы цифралар дагы да көбөйө берүүгө тийиш. Бирок залкар маданий мурасыбызды жыйноо ишин тагыраак жүргүзүп, бир-эки миллиондун нарысы-берисин айтпай, даана тактап алуубуз да зарыл окшобойбу. Анын үстүнө, айрым жеке манасчылардан жазылып алынган материалдардын көлөмү да ар түрдүү санда көрсөтүлүүдө. Маселен, академик В. М. Жирмунскийдин «Тюркский героический эпос» аттуу фундаменталдуу эмгегинде С. Орозбаковдон «Манас» эпосунун биринчи бөлүгүнөн гана жазылып алынган 250 миндей сап материал экендиги жана ал манасчыдан «Семетей», «Сейтек» — эпопеянын экинчи, үчүнчү бөлүктөрү жазылып алынбагандыгы айтылат¹². Ал эми жогоруда аталган макалалар жыйнагынын баш сөзүндө «Орозбаковдон «Манастын» биринчи бөлүгү 180378 сап»¹³ делинип, ал эми «Фольклор: Издание эпоса» жыйнагынын 15-бетинде ошол эле Орозбаковдун варианты боюнча «Манастын» биринчи бөлүгү 183 миң сап болуп көрсөтүлөт¹⁴. Кыскасы, колдо бар материалдардын көлөмү эбегейсиз зор экени ачык. Алардын баарын окуп, изилдеп, тактап чыгуунун өзү бир топ күчтүү жана убакытты талап кылат.

Ошону менен катар эле «Манас» эпосун изилдөө жана жарыялоо жагдайына кыскача токтоло кете турган болсок, жогоруда аталган Ч. Валиханов жана В. В. Радловдордон кийин, IX кылымдын орто ченинен баштап казак академиги М. Ауэзов¹⁵, кыргыз илимпоздору К. Рахматуллин¹⁶, академик Б. М. Юнусалиевдер¹⁷ баш болгон топтун жана да Ө. Жакишев¹⁸, Т. Байжиев¹⁹, С. Мусаев²⁰, М. Мамыровдордун²¹, Москва жана Ленинграддагы көрүнүктүү илимпоздор: академик В. М. Жирмунский²², Е. Д. Поливанов²³, А. Н. Бернштам²⁴, П. Н. Берков²⁵, С. М. Абрамзон²⁶, А. А. Петросян²⁷, М. И. Богданова²⁸, А. Затаевич²⁹, К. Мозольковдордун³⁰ эмгектерин билебиз. Ошондой эле, азыркы кыргыз манастануучуларынын ичинен Р. З. Кыдырбаев³¹, И. Б. Молдобаев³², Т. Абдыракунов³³, Э. Абдылдаевдердин³⁴ изилдөөлөрү жана жалпы эле кийинки жаш фольклористтердин жаңы плеядасы жайында айтууга болот³⁵.

Айрыкча, Ч. Валиханов жана М. Ауэзовдун ушул багыттагы иштерин андан ары уланткан Казакстан илимдер академиясынын анык мүчөсү А. Маргуландын (1904—1991) эмгектери эске аларлык³⁶. Ырас, ушул монументалдуу элдик мурас, кийинчерээк жалаң жалпы орто азиялык аренада гана эмес, дүйнөлүк илимге да аралашып, анын материалдарын чет элдик окумуштуулар да оз изилдөөлөрүнүн бутасына айланта башташты. Айталы, түркиялык окумуштуулардын изилдөөлөрүн³⁷, ага-инилүү Чэдвиктердин³⁸, С. М. Боуранын³⁹ жана А. Т. Хаттонун⁴⁰ эмгектерин эскерүүбүз абзел.

Жарыялоо иши. «Манас» эпосунун көлөмдүү үзүндүлөрү кыргыз жана немис тилдеринде өткөн кылымда эле академик В. В. Радлов тарабынан илимий негизде жарыяланган⁴¹. Кийин, 1898-жылы Тыныбек манасчынын «Семетейинен» үзүндү араб графикасы менен Казандан басылып чыккандыгы жагдайында маалымат бар. Бирок

анын тексти азырынча илимий чөйрөгө белгисиз бойдон калып келе жатат. Арийне, Москвадан 1925-жылы жарык көргөн Тыныбектин «Семетейи» менен жогоруда аталган китептин түпкүлүгү бир болушу да ыктымал⁴².

Ч. Валиханов өзү жаздырып алган «Көкөтөйдүн ашынын» 913 сабын (үчтөн бирин) орусчага кара сөз түрүндө которуп кеткен. Ал 1904-жылы жарыяланган⁴³. Андан кийин, 1911-жылы мажар илимпозу Дьердь (Георг) Алмашинин «Манастын» чакан үзүндүсүн кыргызча жана немисче жарыялагандыгын билебиз⁴⁴.

Совет доорунда, 1930—1940-жылдарда «Манас» серияларынан бир нече чакан үзүндүлөр басылып чыкты⁴⁵. 1946-жылы орусчага которулуп, мыкты иллюстрациялар менен жабдылып, Москвада жарыяланды⁴⁶. 1958-жылдан тартып кыскартылып бириктирилген 4 томдук: «Манастын» эки тому, «Семетей» жана «Сейтек» бирден том чыга баштады. Ошентсе да азыркыга чейин бир да манасчынын варианты толугу менен жарыялана элек. Деген менен, академик Б. М. Юнусалиевдин жалпы редакциясынын алдында жарыяланган 4 томдук, ошол өз учурунун үрүнтүү эмгектеринен болуп калды жана анын айрым томдору казак, өзбек тилдерине которулуп жарыяланды⁴⁷. Ушул төрт китепти басмага даярдоодо А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, К. Маликов, Б. Керимжановалар көп эмгектенишкен.

Азыркы күндө С. Орозбаковдун айтуусу боюнча «Манастын» толук вариантын биринчи ирет жарыялоо иши колго алынып, «Кыргызстан» басмасы анын төрт томун жарыкка чыгарды⁴⁸. Мурдагы СССР Илимдер академиясынын М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун Элдик поэтикалык чыгармачылыкты изилдөө бөлүмү «Манас» эпосунун Орозбаковдук вариантын кыргыз жана орус тилдеринде академиялык планда басмага даярдоо ишин жүзөгө ашырууда⁴⁹.

Биз бул жерде «Манас» эпосун жазып алуу, жарыялоо жана изилдөө иштерине учкай гана токтолуп өттүк. «Манаска» түздөн-түз же кыйыр тиешеси бар эмгектерди санап чыгуунун өзү эле көлөмдүү чоң эмгекти түзөр эле. Ал жумуштар, албетте, келечектин иши».¹

Жогоруда айтылгандай, өткөн кылымдын орто ченинде казак элинин илимпоз уулу Ч. Валиханов 1856-жылы кыргыз жерине, Ысык-Көл боюна келип, «Манас» эпосунун белгилүү бир чоң эпизодун жаздырып калтырган. Кийин, анын 913 сабын орусчага которгон дедик. Бирок, Чокондун дүйнөдөн мезгилсиз кайтышы, ошол залкар эпостун үзүндүсүн которуп, аны жарыялоо максатына жеткирбеген. Кол жазманын өзү болсо, бир кылым бою табылбай жатып, кече жакынкы жылдарда гана академик Алкей Хаканулы Маргулан тарабынан табылган. А. Маргулан, адегенде, көлөмдүү изилдөө менен жабдып, ошо кол жазманын факсимилесин жарыялады⁵⁰. Ч. Валихановдун «Манас» эпосуна карата болгон илимий кызыгуусу, ал жазып алган эпизод жана анын тарыхы, тагдыры, баалуулугу жагдайында бай маалыматты мына ошол изилдөөдөн табабыз. Кийин кол жазма казак тилине которулуп, өзүнчө китеп болуп чыкты⁵¹.

1977-жылы Оксфорд университетинин профессору А. Т. Хатто ушул эпизоддун кыргызчасын латын графикасында жана англисче котормосун бир китепте Англиядан басып чыгарган⁵².

Бирок, ошол эпизоддун кыргызча түп нускасы 1979-жылга чейин жарык көрө элек болчу⁵³. Өткөн кылымдын орто ченинде кагазга түшүрүлүп калган «Манастын» көлөмдүү бөлүгү, албетте, маданий мурас катары көптөгөн кызыктуу материалдарды

¹ 1995-ж. жарыяланган эки томдук «Манас» энциклопедиясы да манастануу боюнча изилдөөлөр тууралуу маалыматты өзүнө толук камтый албады. Манастануунун өзү да уч-кыйырсыз мухитке айланды. Ред. Ч. Т.

ичине алары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Илимий жагынан да анын бизге бере турган маалыматтары көп. Андыктан, ошол кол жазманы кыргызча жарыялоо маселеси кыргыз фольклорчулугунда, кыргыз тили илиминде, жалпы эле кыргыз маданиятынын тарыхындагы кечиктирилгис милдеттерден. Мына ушул зарылчылыктардын негизине таянып, биз ошол үзүндүнүн түп нускасын транслитерациялап, азыркы кыргыз графикасына салып чыктык.

Кол жазма калың ак кагазга, ошол кезде Орто Азия элдерине таралган араб графикасы менен, болгондо да, анын «түрки», «кадым» формасы менен жазылган, 47 беттик дептерден турат.

Кыскача маалымат катары айта кетчү бир чакан түшүндүрмө: араб жазмасы реформацияланганга чейинки анын баштапкы эрежелери боюнча жазуу «кадым» деп аталган. «Кадым»—арабча байыркы, түпкү, баштапкы, эски деген түшүнүк. Мындан кыргыз тилиндеги «кадим», «кадимки» деген сөздөрдүн этимологиялык бирдиктүүлүгү байкалат. Реформациялангандан кийинки араб жазмасы «жадид»—«жаңы», деп аталып, кийин, биздин кылымдын жыйырманчы жылдары кыргыздын туңгуч жазма-чиймеси ошондон кыргыз тилине ылайыкташтырылып, өзгөртүлүп алынган.

Текст Ч. Валихановдун өз колу менен жазылган эмес, анын жанында жүргөн, ошо кездеги сабаттуу адамдардын бирөө жазгандыгы, ал эми Ч. Валиханов болсо, айрым бир түшүп калган, же ката жазылган жерлерди оңдоп, кээ бир учурларда, орусча түшүндүрмө берип олтурганы аныкталды⁵⁴. Бирок, ошол үзүндүнү айткан манасчынын, тиги жазып олтурган адамдын да аты-жөнү жок, белгисиз бойдон кала берген. Канткени менен, манасчынын дасыккан чоң манасчылардын бири экендиги байкалат. Жазып олтурган киши да абдан тыкан, так жазууга аракеттенген.

Түп нускада ыр саптары азыркыдай жаңы жолдон эмес, бири-бирине жалгана, туташ жазылып, бирок, алардын ортосу барабар белгиси менен бөлүнгөн. Тексттин ичиндеги кээ бир кара сөздөрдөн турган кыскача баяндамалардын асты сызылып, атайын белгиленген (Мисалы: «Бокмурун айтат», «Жана Жайма көкүл жаш Айдар айтат»), Көпчүлүк учурда, айрым бир окуянын, же сюжеттик бирдиктин аяктаган, башка окуя же мотив жөнүндө кеп башталардын ортосуна атайын жылдызча (*) белгиси коюлган. Эпикалык кайталоолордун (клишелердин), адегенде, кеңири формасы толугу менен жазылып, кийинки кайталанган учурларда кыскартылып жазылган да, алардын ордуна көп чекит же узун сызыкча коюлуп белгиленип, анын үстүнө Ч. Валихановдун колу менен орусча «и проч.» делинип белгиленген.

Адегенде жазып олтурган киши өз тилине ылайыкташтырып жазып кеткен айрым сөздөрдү Ч. Валиханов текшерип, кыргызчасынын үстүнө оңдоп жазып койгон. Мисалы: «түенин» үстүнө «төө», «барыңдар», «келиңдер»—«баргыла», «келгиле». Акыркы мисалдарда сөздүн баарын кайрадан жазып олтурбай эле, аяккы натуура мүчөнү оңдоп «ла», «ле», деп түзөгөн. Айрым бир жерлерде, кыргызча туура эле жазылган сөздүн үстүнө, мисалы: «айбан», казакча «хайуан», «колтурмачтын» үстүнө «ачамай» деп жазып, астын сызып койгон. Бул анын түкшүмөлдөтүп, түшүнбөй калган түюнтмаларын кайра тактагандыгынын далили. Мындай түшүндүрмөлөрүнүн көпчүлүгүн жол үстүнө орусча жазып олтурган, мисалы: «өңү саз»—«холодное», «айлангыс»—«не показывающий спину»—«привязь», «көгаладай беренди»—«скакун», «көз отогот»—«коралловый шарик», «коросон»—«красивая», «миң сан»—«десять тысяч» ж. б. Бул сыяктуу тактап алган түшүнүктөрдү Ч. Валиханов кийин өз котормосунда пайдаланган.

Мисалы:

Кичи да тоону жайлаган.

Кыйды кара күлүгүн

Башынан үзбөй байлаган...

деген ыр жолдорундагы «кыйды» сөзүнүн үстүнө «адам тилдеш» деп кошумчалап жазган да, анын түшүнө орусча «вещий» деп түшүндүрмө берген. Бул саптарды толук түрүндө: «Кочующему на Кичи-Таве горе батыру, имеющему вороного вещего коня...» деп орусчалаган.

Кыргыз тили өз эне тили болбогон соң, экинчиден, араб жазмасынын кыргыз тилинин кээ бир фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө толук ылайык келбегендигинен, текстти жазып жаткан адамдын айрым накта кыргыз сөздөрүн жана сөз курулмаларын, архаизм сөздөрдү боолголоп жазуусу, же кээде башка өзү билген туюм менен алмаштырып жиберүүсү—ушулардын баары текстти чечмелөөгө аябагандай көп кыйынчылыктарды жаратты. Адегенде эле, араб тамгалары менен кыргыз тилинде жашаган текстти шыр, дароо, так, даана жазып кетүү мүмкүн болбогон, туура жазып алуу ошол иш процессинин жүрүшүнүн өзүндө калыптанган. Ал төмөндөгү мисалдар менен аныкталат. Кол жазманын алгачкы беттериндеги кээ бир сөздөрдү ката жазып, аларды кайра улам чийип, оңдоп жазып олтурушу, жазып жаткан кишинин манасчынын айтуу ыкмасын, жалпы эле кыргыз тилинин мыйзам-ченемин али толук өздөштүрүп ала электигинен деп түшүнүүгө болот. Улам кийинки беттерде бара-бара айтуучу менен жазып алуучунун ортосунда белгилүү бир ымала түзүлүп, жазып алуунун белгилүү бир ыкмасы иштелип чыккан. Кол жазманын кийинки барактары аз-аздан тазаланып, сапаттуу жазыла берген. Бул өзгөчөлүк жазган адамдын кыргыз тилине, эпикалык ыргакка бара-бара көнүгүп кеткендигине күбө. Анткени, ошол жыйноочу өз мүмкүнчүлүгүнө ылайык, алына жараша аракет кылган. Ошондуктан тексттеги айрым сөздөрдүн тигил же бул формада жазылышынын объективдүү себептери бар. Алардын негизгилеринин бирин-экисине токтолуп өтөлү.

Түп нускадагы көптөгөн сөздөр үндүү тыбыштарсыз жазылгандыктан, же болбосо о, у, ө, ү тыбыштары бир эле арип — «вав» [ʋ] менен белгиленгендиктен, алар контекстке жараша ар түрдүү окулушу мүмкүн. Мисалы: бирдей-бардай, сургак-соргок-сыргак, ботага-ботого-бутага, чечип-шейшеп, үйдө-өйдө, таңирине-теңирине-тегерене, жүнүн-жонун, жылмаса-жылбаса, жулмаса-жулбаса, ырас-ырыс-арыз, тез-түз, көп-кеп, бөрөлүү-буралуу ж. б.

Текстте азыркы кыргыз тилинде учурабаган, же ошол учурда оозеки көркөм сүйлөөдө колдонулуп келгени менен кийин ал формасын өзгөрткөн сөздөр, сөз курулмалары жана фонетикалык ажырымдар бар. Мисалы: жаман-иман-яман, жакшы-йакшы, дейт-дейди-дейду, болор-болар, байдын-байнын, тоёт-тоят, жапырды-япырды, жол-йол, баарын-барун, бүктөтүп-бүктөтөтүп, жүктөтүп-жүктөтөтүп, билгизбейм-билгизмен, көчүрбөйм-көчүрмен, боломун-боламын, таратпай- таратмай, жаратпай-жаратмай, каратпай-каратмай-каратбай болуп жазылышы учурайт. Мына ушул тыбыштык алмашууларды, н-д, м-б, п-б ж. б. фонетикалык бөтөнчөлүктөрдүн орун алышын. биринчиден, ошол араб алфавитинин кыргыз тилине толук так келбегендигинен, же атайын иштелип чыккан принциптердин болбогондугунан деп түшүнүү керек. Экинчиден, айрымдары кыргыз сөздөрүнүн казак фонетикасына багындырылып жазылганынан пайда болгон: «турмайма-турбайбы, барыңдар-баргыла» ж. б. Үчүнчүдөн, кээ бир сөздөрдү жаңылыш үгүп алып, жаңылыш жазып таштаган: бармагасмын-барбасмын ж. б. Төртүнчүдөн, айрым сөздөр ошол учурда

ошондой айтылышы: чубар-чаар, саг-сак-соо, ич-эч, айдахар-ажыдар ж. б., ал эми айрымдары болсо, жергиликтүү диалектилик бөтөнчөлүк менен түшүндүрүлүшү мүмкүн, кээ бири, же ошол манасчынын өзүнүн сүйлөө, же айтуу манерасына тиешелүү болушу да ыктымал, маселен, «жүктетип», «бүктетип», «катта» ж. б. сөздөр.

Мындан тышкары, тексттеги сөздөрдүн айтылышы менен жазылышынын ортосундагы ажырымды орфоэпия менен орфографиянын эрежелеринин мыйзамченемдери аркылуу түшүндүрүүгө болот: кашты — качты, мен түшөйүн балбанга — мен түшөйүн балбанга ж. б. Дагы, эпикалык речитацияга ылайык айрым сөздөр өзүнөн кийинки сөз менен кошулуп жазылып калган: чаптыла — чапты эле, кулат — кула ат, болд "ела—болду эле, жакргай—жакырга ай; арчмбр — арчын бир, чиркейелмай — чиркей албай ж. б.

Биз жогоруда токтолуп өткөн кол жазманын спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске албоонун негизинде ага кайрылган окумуштуулардын тексттеги кээ бир сөздөрдү, ыр саптарын эки башкача окуп, ар кандай интерпретациялоого жол бергендигин көрөбүз. Ошондой эле түп нусканын кыргызча биротоло тактала электиги алардын жумушун татаалдандырган.

«Көкөтөйдүн ашынын» түп нускасын, анын тилдик бөтөнчөлүктөрүн жана көркөмдүк белгилерин илимий негизде тактоо үчүн текстологиялык изилдөөдөн өткөрүүнүн зарылдыгы келип чыгат. Мына ушул татаал жумушту жүзөгө ашыруу ишинде биз төмөнкү материалдарга кайрылдык:

1. **Түп нускасы.** Ч. Валиханов жаздырып алган «Көкөтөйдүн ашынын» Орусия (мурдагы СССР) илимдер академиясынын Чыгыш- таануу институтунун архивинде (р.2, оп. 4, д.36) сакталып турган түп нускасы (мындан ары—ТН).

2. Ошол эле кол жазманын Ч. Валиханов тарабынан ишке ашырылган **орусча котормосу** — «Смерть Кукотай-хана и его поминки» (Российский ЦГАЛИ, фонд. 159, оп.1, д.179, стр.15—22). Котормо адегенде академик А. Н. Веселовский тарабынан Ч. Валихановдун бир томдук чыгармалар жыйнагында жарыяланган⁵⁵. Кийин Ч. Валихановдун тандалмалуу жыйнагына киргизилип, беш томдугуна да басылып чыккан⁵⁶ (Мындан ары — ВК).

3. А. Маргуландын жогоруда көрсөтүлгөн **казакча котормосу** (мындан ары—МК).

4. 1977-жылы Лондондогу Оксфорд университетинин профессору Артур Томас Хатто тарабынан басууга даярдалып жарык көргөн ушул тексттин латын алфавитиндеги транслитерациясы, биздин текстологиялык салыштырууларыбызда бул эмгек мындан ары—ХК деп белгиленет. А. Т. Хатто өз китебинде кыргызча тексттин транслитерациясын гана бербестен, аны англис тилине кара сөз менен которуп, кеңири изилдөө-комментарий менен жабдыган. Бирок, биз азырынча түздөн-түз тиешеси бар транслитерациясына гана токтолуп, ал эми изилдөөлөрү жагдайында кийин атайын өзүнчө кеп кылууну туура таптык.¹

Мына ушул тексттин өзүнө гана тиешелүү материалдардан башка да текстологиялык изилдөө ишибизде бизге В. В. Радловдун «Түндүк түрк урууларынын элдик адабиятынын үлгүлөрүндөгү» «Бокмурун» деп аталганы менен ошол эле «Көкөтөйдүн ашынын» башка бир варианты да бир топ көмөк берди (Мындан ары—РВ).⁵⁷

¹ К. Ботояров А. Хаттонун аталган эмгеги тууралуу пикирин 1981-ж. СССР ИАсынын М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун адистери түзгөн жыйнакта жарыялады: К. Ботояров. Английское издание эпоса «Манас» (текстологические аспекты // Фольклор: Поэтика и традиция / Отв.ред. В. М. Гацак, — М.: Наука, 1982. — С. 211-222. Ред. Ч. Т.

Ошону менен бирге эстеликтин тилдик бөтөнчөлүктөрүн тактоодо С. Кондучалованын эки эмгеги пайдаланылды⁵⁸.

Ошентип, кол жазманы азыркы кыргыз тилинин нормаларына салып жазып чыгуу ишинде, жогорудагы келтирилген түздөн-түз жана көмөктөш, кыйыр материалдарды пайдалана отуруп, текстте кездешкен кээ бир күмөн туудурган, эки ачакей, бүдөмүк, талаш маселелерди текстологиялык жол менен салыштыруу аркылуу мүмкүн болушунча тактоого аракеттендик.

Текстологиялык ишибизди биз түп нусканы транслитерациялоодон, башкача айтканда, белгилүү бир графика менен жазылып калган текстти башка бир графикага ошол калыбын өзгөртпөй көчүрүп чыгуудан баштадык. Араб алфавитинде жазылган ыр саптарын кандай болсо ошол бойдон азыркы кыргыз жазуусуна түшүрүү (Мындан ары— ТЛ) аркылуу сөз жана сөз курулмалары такталды да, андан ары аны контекстке карай «Манас» эпосунун поэтикалык мыйзамченемдерине, жалпы эле кыргыз тилинин эрежелерине таянып алардын мааниси айкындалды.

1.

آير صقالا كچ موروت

Айр сакал кич мурут.

(17-сап, ТЛ)

... с раздвоеинными бородами и малыми усами

(ВК)

Айыр сакал киши мурут

(МК)

Айыр бир сакал киш мурут

(ХК)

В. В. Радловдун материалдарында мына ушул сөз айкалышы:

«Айры сакал киш мурут»

(591-бет, РВ)

формасында учурайт.

Мисалда келтирилген саптагы «кичи мурут» деген сөз айкалышынын жазылышы талаш. Анын мааниси контексте күмөн туудурат. Анткени, биринчиден, кыргыз тилине, жалпы эле «Манастын» башка тексттерине мындай сөз айкашы мүнөздүү эмес. Экинчиден, ушул эле сап тексттин башка жеринде (ТЛ боюнча 1818-сапта) дагы кездешет да жана бул учурда «кичи» эмес «кич» [چ] делинип жазылган. Үчүнчүдөн, «ч» тамгасын кээде «ш» деп окууга кол жазманын айрым материалдары жол берет. Ушуга таянып, жогоруда «ч» деп [چ] даана жазылып турганына карабастан ХКда «киш мурут» деп окулуп, «Sable Mous taches—соболинные усы» маанисинде которулган. МКда «киши мурут» — «малыми усами» болуп жазылган. Ошондуктан бул сапты: «Айры сакал киш мурут» деп жазуу керекпи же «Айры сакал кичи мурут» деп жазуу керекпи деген орундуу суроо туулат. Жогоруда айтылгандай, «Манастын» башка тексттеринде «кичи» же «киш мурут» көп мүнөздүү болбогону менен, «киштей сакал жайкаган» деп ошол эле тексттин өзүндө (ТЛ, 2417-сапта) айтылат. Дегеле, «Манас» эпосунда «киш» компоненттүү эпитеттер жана салыштыруулар көп колдонулат: «киш кара тон», «киш бөрк», «киш ичик» ж. б. Мына ушул фактылардын негизине таянып, «киш мурут» маанисине токтолдук.

Ушул эле мисалдагы آير (ТН), «айр» (ТЛ), «айыр» (МК), «айыр» (ХК) деген сөздүн «айры сакал» же «айыр сакал» экендиги мааниси жагынан эч кандай талаш туудурбайт. Андагы маселе, бир гана түшүнүктүн фонетикалык өзгөчөлүгү менен чектелет. Иштин көлөмүн өтө эле кеңейте бербес үчүн биз тексттеги семантикалык ажырымдар жагдайына көбүрөөк токтолобуз.

2.

باشونان ايلدى كرا كور چورام

(ТН)

Башынан элди кире кер, чором. (II, 41-саптар, ТЛ)

Собирайте всех:.. обойдите от конца в конец. (ВК)

Басынан елге кире көр, шорам. (МК)

Башынан ылдый көрө көр,— чором (ХК)

Мисалдан көрүнүп тургандай, бир эле саптан үч башкача түшүнүк келип чыкты: «ылдый кире көр», «элге кире көр», «ылдый көрө көр». Мындай, бир эле фактыны ар башкача окууга жол берген учурларда, албетте, ошол маалыматтын жалпы контексттеги мазмунга шайкеш келген варианты алынды.

Айрым бир тамгалардын экичачкей окулушу таптакыр бири-бирине жакындашпаган башка-башка түшүнүктөрдү жаратышын жана алардын бирден бир туура формасын тактоонун принципиалдуу мааниси бар экендигин төмөнкү мисалдарды талдоо аркылуу биротоло айкын көрүүгө болот.

3.

کچه سمرقند کرای چاپکانه
صانک کسیدان بر چققان

(ТН)

Кече Самарканды карай чапканда

Саң кишиден бир чыккан (517, 518-саптар, ТЛ)

Когда недавно мы вторглись в Самарканд,
то из тысячи был первым... (ВК)

Кеше Самарканды керей шапканда

Саң кисиден бир шыккан. (МК)

Кече Самарканд керей чапканда

Сан кишиден бир чыккан. (ХК)

«Алиф» тамгасынын тигиндей, же мындай да окулушун эске алсак, принципе МКдагы «керейди» актоого болор эле. Бирок, эмне үчүн ошол эле арипти «а» деп окууга болбосун? Кол жазманын спецификасы ага толук жол берет — ТН жана ТЛди салыштыра караңыз. Кантсе да, ХКда да, МКда да «керей» болгону менен, түпкүлүгүндө ал сап ТЛдеги мааниге барып такалат. Бул пикирди ошол эле мисалдан кийинки параллелизмдер, ошол эле ойдун аналогиялык кайталоолору менен бекемдесек болот:

Кече Көркул карай чапканда (520-сап, ТЛ)

Кече Түркстан карай чапканда (523-сап, ТЛ)

Бул саптардын баарында кездешкен «карай» деген сөз артчыл «к» («каф») эмес, орточул «ки» («кеф») аркылуу жазылгандыктан, А. Маргулан «карай» сөзүн «керей» деп окуган. Натыйжада, тексттин мааниси өзгөрүп кеткен:

Кеше Көркул Керей шапканда...

Кеше Түркстанга Керей шапканда... (МК)

Мында «Керей» адамдын (каармандын) аты болуп, ал жогорудагы топонимдер менен белгиленген жерлерди чаап алган киши катары маани келип чыкты. Эгер

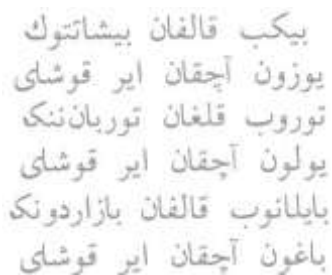
чынында эле түп нускада ошондой туюм айтылган болсо, анда так ошол топонимдерге табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү: «Самарканды», «Көркүлдү», «Түркстанды» болуп жалгашышы керек эле. Үч мисалда тең андай мүчө жалганбаган. ВКда да «Керей» кишинин аты эмес.

Ошондой эле жогорку мисалдагы «сан киши» кыргызча— «аябагандай көп киши» деген түшүнүк берген сөз айкашы да башкача мааниге ооп, МКда «саң киси»—«жайсаң киши» деген маани берип калган (ага МКда атайын түшүндүрмө да берилген). Бирок, мында эки үнсүз ң, к тыбыштарынын катар келишинен улам, биринчи сөздүн аягындагы н мурунчул ң га өтүп айтылып жаткандыгы маалим. Маселе бул оозеки сүйлөөгө мүнөздүү болгон көрүнүш кагазга кандай болсо, ошондой түшүрүлгөндүгүндө турат.

4. (ТН)
 О баланын бир-эки жашы бар, баатыр (125-сап,ТЛ)
 ... (года) через два он поднимется... (ВК)
 Бир еки жыл өткен соң (МК)
 Обол бир эки жашы бар, баатыр (ХК)

Түп нускада «о бала» деген даана жазылып, андан аркы «...нын» мүчөсү сызылып келип айкын көрүнбөй калган. Ошонун айынан эки башкача окулуп, ХКда «обол» маанисинде кабылданган. Кол жазмага кайрадан кайрылып, ошол уланды мүчөнүн үстүндөгү сызыкты алып таштап окусак жана буга кошумча иретинде жашы жете элек Бокмурун жөнүндө Көкөтөйдүн айтып жаткан сөзүнүн маанисине көңүл бурсак, («Ары болсо үч жылга / Бери болсо эки жыл, баатыр / А баланын бир эки жашы бар, баатыр») бул сөз айкалышы аныктала түшөт.

5. (ТН)

Бекип калган бешаттуң (же бишеннин.)
 Жүзүн ачкан Эр Кошай.
 Туруп калган Турпанның
 Жолун ачкан эр Кошай.
 Байланып калган базардын,
 Багын ачкан эр Кошай. (544-549-саптар, ТЛ)

«...к Иркосою, который открыл запертые двери в рае и открыл остановившийся путь в Турфан, к тому Иркосою, который остановившемуся базару дал новую жизнь.» (ВК)

Бекип калган Бейишиңнин,
 Бетин ашкан Ер Косай.
 Турып калган Туранны,
 Жолын ашкан Ер Косай.
 Байланып калган базардын,
 Багын ашкан Ер Косай. (МК)
 бекип калган Бешеттиң

жүзүн ачкан Ер Кошой,
 туруп калган Турпаннын
 жолун ачкан Ер Кошой,
 байланып калган базардын
 багын ачкан Ер Кошой.

(ХК)

Бул саптарда «бешаттуң (бишеннин)» деген сөздүн оңдолуп жазылгандыгы, ариптерге коюлуп олтуруучу белгилердин (чекиттердин) кайсынысына тиешелүү экендигинин белгисиздиги ишти бир топ татаалданды. МКдагы «Туранның» ТНда «Турпан» экендиги анык. Аны Ч. Валихановдун котормосунан да, А. Хаттонун транслитерациясынан да көрүүгө болот. Тактоону талап кылган маселе—мисалдын алгачкы сабындагы сөз «бейишпи» же МК жана ХК дагыдай жер атыбы, же «Бежинби»? А. Маргулан Ч. Валихановдун бул сөздү «рай»—«бейиш» деп которгонун жаңылыш деп табат да, ага карата атайын түшүндүрмөсүндө «Бейшин» деген топонимди сунуш кылат. Кол жазманын өзүнө гана таянып, тиги же бул чечимге келе коюу кыйын. Андыктан колдо болгон башка маалыматтарга кайрылып көрөлү. «Манас» эпосунда, адатта, Кошойдун атына байланыштуу туруктуу эпитеттердин бири так мына ушул: «Бекип калган бейиштин эшигин ачкан Эр Кошой» ж. б. болуп эсептелинет. Маселен, В. В. Радловдун материалдарында:

Бекип бир калган бейиштин
 ешигин ачкан Ер Кошой,
 байланып калган базардын
 жолун бир ачкан Ер Кошой.

(394-397-саптар, РВ)

6.

(ТН)

بايطاللدوغه بای بیرماس
 بماغتغه بای بیرماس
 (بماغي بارده سويلاتماس)

Байталдууга бай бермес,
 Жаактука жай бермес,
 (жаагы барды сөйлөтмөс)

(595, 596-сап, ТЛ)

...который не дал и паршивую кобылу, как не дает никому вымолвить слово. (ВК)

Беталдыга бай бермес
 Жагы барды сөйлөтпес.

(МК)

байталдуу го бай бермес,
 жан катуу го жай бермес
 жогу-барды сүйлөтмөс,

(ХК)

Элдик оозеки чыгармачылыкта ошол тилдин өзүндө калыпташкан фразеологиялык бирдиктер кеңири орун алат жана алардын маанисин даана түшүнүп, так которуу бир топ кыйынчылыктарды туудурат. Айрыкча андай маалыматтарга башка улуттун өкүлдөрү кабылганда жогорку мисалдардагыдай абалга дуушар болушат. Түп нусканын өзүндө «жаактууга жай бербес» деген сапка «жаагы барды сөйлөтмөс» деген түшүндүрмө катар жазылып кашаага алынган. Кол жазмада ондоо-түзөөлөр бар экендиги жана анын Ч. Валиханов тарабынан киргизилгендиги жөнүндө жогоруда айтканбыз. Учурдагы берилген түшүндүрмө, жазып жаткан кишинин өз колу менен саптын үстүнө эмес, сап жолунун өзүндө катар жазылган. Мүмкүн түшүнбөй калган

фразеологизмди ал дароо сурап алып, түшүнүктүүрөөк кылып улай жазып, кашага алып койгон чыгар. Кантсе да, бул жыйноочунун өз колу менен киргизилген кошумча.

МКда так ошол казакча түшүндүрмөнү пайдаланган. А. Маргулан кол жазманы казакчага которгондугуна байланыштуу ошол түшүнүктү казак окурмандарына жеткиликтүү формада берген.

ХКда маселе чаташып, так ушул үч сап таптакыр башкача мүнөзгө ээ болгон. «Га» мүчөсү «го» болуп бөлөк жазылып, күмөндүү бөлүкчө катары кабыл алынган жана эки сапта тең ошондой берилген: «байталдуу го», «жан катуу го». Мындан тышкары, кашаага алынып жазылган түшүндүрмө сап айтуучунун тексти катары жиберилген. Демек, фразеологиялык курулмалар, идиомалык бирдиктер мындай учурда тилдик туюмду, тилди билүүнү талап кылат.

Мында, албетте, «Манас» эпосунун поэтикасын изилдеп үйрөнүү эң зор өбөлгө болот. Анткени, биринчиден, жалпы кыргыз тили менен эпикалык чыгармалардын тилинин, жөнөкөй сүйлөө речи менен поэтикалык речтин өз-өзүнчө бирдиктүүлүк жана бөтөнчөлүктөрү бардыгын, экинчиден, жалпы жолунан баары тең окшош болуп тургансыганы менен ар бир жанрдын өзүнчө ыр жаратуу ыкмалары, көркөм сөз каражаттары, тили, стили, аткарылуу өзгөчөлүгү жана тематикасы менен тыгыз байланышкан ырааттуу поэтикалык системасы бар экендигин эске алсак. биз кеп кылып жаткан сөз жана сөз курулмаларынын такталышы түпкүлүгүндө анын поэтикасы менен бирдикте каралуучу принципалдуу маселелерге айланат.

7. ایچکندان طوغان ایديگا (ТН)
 Эчкиден тууган Эдиге (645, 1392-саптар, ТЛ)
 Идиге Ичкиев сын. (ВК)
 Иштен туган Едиге (МК)
 Ичкиден туган Эдиге (ХК)

Бул сап түп нускада даана эле жазылган. А. Маргуландын котормосунда туура эмес. ХКда да «Ичкиден» делинип бир топ жакындаганы менен түпкүлүгүндө «Эчкиден тууган Эдиге» делинип айтылган. Анткени бул Эдиге баатырдын эпитети. Аны далилдөө үчүн кыйыр материалдардын бирине кайрылсак болот. Казактарда сакталып калган «Едиге» эпосу кыргыздарда жок. Бирок анын кыргыздарда да айтылары жагдайында маалыматты өткөн кылымда Ч. Валиханов учкай айтып кеткен⁵⁹.

Канткен менен, «Едиге» жөнүндөгү легенда кыргыз санжырасында бар экендигин белгилүү окумуштуу С. М. Абрамзон 1953-жылы Соң- Көлдө Н. Сарымашаев аксакалдан жазып алган материалына таянып далилдейт. Мүмкүн, бул эпикалык каарман менен тигил санжыралык «Едигенин» бири-бирине эч кандай тиешеси жок болуп жүрбөсүн? Бирок, ошол этнографиялык материалда: «уруш учурунда талаада калган бешиктеги баланы эчки эмизип багып жүргөн жеринен таап алышат. Андыктан, аны «Эчкиден тууган Едиге» (Эдиге, рожденный козой) деп аташат⁶⁰.

8. اويراطنه بوزار اير ديفان (ТН)
 Ойратты бузар эр деген (660-сап, ТЛ)
 Говорят — батыр, разбивший ойратов. (ВК)
 Ойратты бузган ер еди. (МК)
 Жүзгүр бузар эр деген. (ХК)

Мына ушул мисалдагы өзгөчөлүк А. Маргуландын да, А. Хаттонун да эмгектериндеги эң мүнөздүү көрүнүш. Ч. Валихановдун котормосунда орусча так айтылбастан, келер чак өткөн чак менен алмаштырылып калган. А. Маргуланда да

ошондой. «Ойротту бузар»—али буза элек. Бу сөз айкалышы баатырлардын эпитетинин түрүктүү компоненти. А. Хаттодо түп нусканын бул өзгөчөлүгү (келер чак) сакталган. Бирок, «Ойроттун» ордуна «жүзгүр» болуп калышы эмнеден?—деген суроо туулат. Түп нускада адегенде «Жүзгүр» деп жазылып, анан ал сызылып, үстүнө «Ойротты» деп оңдолгон. Анын «Ойрот» дегени туура экенине Ч. Валихановдун котормосу да далил. А. Хаттонун транслитерациясынын бир өзгөчөлүгү—анда ушуга окшогон оңдоолордун кийинкиси эмес, так ошол мурда жазылган жерлери алынган. Бул текстологиялык принцип, албетте, тактыктан келип чыкканы менен түпкүлүгүндө, ошол оңдолгон учурлардын катасын кайталап калып олтурат. Антсе да, ХКда айрым оңдоолордун кийинки туураланган сөзүн пайдаланган учурлары да бар. Бирок, алар салыштырмалуу түрдө аз.

9. (ТН)

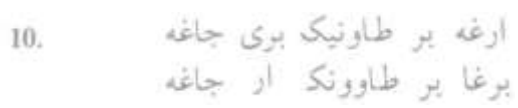
Ботого бели майышкан,
Жекеге буту чалышкан (693, 694-саптар, ТЛ)

...стан которого колышется как бай от тяжести пояса, с длинными ногами, обувыми в сапоги. (ВК)

Бутага бели майышкан,
Экеге буту шалышкан. (МК)

Бутуга бели майышкан,
Жекеге бото чалышкан. (ХК)

Мындагы «Икеге», «Экеге», «Жекеге»—бир эле сөз үшинтип үч башкача окулуп, үч башкача мүнөзгө эгедер болуп турат. Биздин оюбузча, ХКдагы экинчи саптагы «бото»—жаңылыш окулган, ошондой эле, биринчи саптагы «бутуга» да туура эмес. Ушул эле сөз айкалыштары 1892,1893-саптарда жолугат. Анда да ар башкача окулат. Бирок аны МКда «Ботага», «Текеге» деп, ХКда «Ботага», «Жкеге» деп окуп кетишкен. Мындай учурларды мүмкүн болушунча сөздүктөрдөн жана керектүү маалыматтары бар булактардан карап салыштырып чыктык. Бирок, азырынча алардын ар биринен улам маалымат иретинде мисал кийирип олтурууну артыкбаш көрдүк.

10. (ТН)

Аргы бир тауның бер жагы,
Берге бир тауның ар жагы. (727-728-сап, ТЛ)

...за ближними горами по ту сторону их,
под большими горами по сю сторону их... (ВК)

Аргы бир таудын бер жагы,
Берги бир таудың ар жагы. (МК)

Аргы бир Таунун бержака,
Берги бир Таунуң аржака. (ХК)

Түп нускада «тоонун» деген сөздүн жөндөмө мүчөсү адегенде жазылбай кетип, кийин жол үстүнө кошулуп жазылган: тау+нын— тоо+нун. Дагы «бер», «ар» (бери, ары) деген сөздөр да кийин оңдолуп жазылган. Андыктан биз бул саптарды:

Аркы бир тоонун бер жагы,
Берки бир тоонун ар жагы,—

деп окууну туура деп чечтик. Айта кетчүү сөз, адабий тилдин орфографиясына салганда «бери жагы, ары жагы, же нары жагы» болуп жазыларын эске ала туруп, мындай учурлардын баарын түп нускадагы жазылышына жакындаганын бердик. Экинчиден, биз бул жерде А. Хаттонун «аржака, бержака» деп окугандыгы жөнүндө да айта кетишибиз керек. Тилдеги элизия кубулушунун мыйзамы боюнча, албетте, жазылышы боюнча «бери, ары» болушу туура дедик. Бирок, түп нусканы жазган кезде орфография эрежелери жок болгондуктан, кандай угулса ошондой жазылып калган⁶¹.

11. (ТН)
Аттуу да кирүп барду дейду⁶² (978-сап, ТЛ)

Атты керип далада
Алдына кирип барды дейди. (МК)

Аттуда кирип барды деди. (ХК)

А. Хаттонун транслитерациясында да формалдык жагынан ката жок. Мисалы, «Аттууда» деген сөз ТНда кандай жазылса, ошо бойдон берилген. Бирок аны кыргыз айрым-айрым айтат жана бөлүп жазат. А. Маргуландын окушу жана которушу жагдайында да бир аз сөз кылуу жөн. Анткени контекстке да, түп нускага да туура келбеген ой—МК боюнча Жаш Айдар атын талаага таштап, Манастын алдына жөө кирип келген сыяктуу түшүнүк пайда болуп калып жатат, бир сап экиге бөлүнгөнү да ылайыксыз. Окуянын жүрүшүндө Манастын Жаш Айдарга жаалы келип, аны аз жерден өлтүрүп коё жаздаганы, тигинин аттан түшпөй, Манастын алдына адыраңдап аттуу кирип келгенинен болуп олтурат. Андан да, адегенде Бокмурун Жаш Айдарды эл чакырууга жөнөтөрдө айтып жиберген насаатында:

Өзүңдү өлтүрүп салбасын,

Астындагы Мааникерди
Жыга союп салбасын.
Жай эле салам бере көр,
Жөө эле түшүп бара көр,
Басып салам бере көр,—деген.

Эгер МКдагыдай атты талаага таштап, Манастын алдына жөө түшүп, Бокмурун айткандай, жай салам берсе, анда Манастын каарданганынын мотиви түшүнүксүз болуп калмак. Андыктан мындай учурларда жалпы контексттен келип, айрым жаңылыш окулган жерлерди ондоого аргасыз болобуз.

12. (ТН)

Ай-ана ат орайды билген ким? (1358-сап, ТЛ)
Ай-ана⁶³ Аторайды билген ким? (МК)
Ай, ана ат оройду билген ким? (ХК)

А. Хаттодо туура берилген. Биз контекстке карап жана «ат-аброй» (аты-жөнү, орою, аброю) деген түшүнүктүн да окулушун эске алуу менен МКдан башкача, ТНга жана ХКга жакын маанисине токтолдук. Мифологиялык да, тарыхый да маалыматтарга таянып, аларга жакындатып окуганы менен, А. Маргуландын версиясы чындыкка төп келбейт. Азырынча кыскача гана текстологиялык талдоо менен чектелип, МКдагы мына

ушундай жагдайга көбүрөөк басым жасалышынын себебине кийин атайын токтолобуз. Түпкүлүгүндө жогорку текстте Нескара Кошойдон баатырлардын аты-жөнүн сурап, кимдин ким экенин билүү үчүн суроо салып жаткан жери берилүүдө. Бул жерде: «Умай эне менен аторойду билген ким?» дегенден көрө «Ай, ана (бу) ат-абройду билген ким?», же жөнөкөйлөштүрүп айтканда «те-тиги аты-жөндү билген ким?» дегендей эле түшүнүк экендиги чындыкка жакыныраак сезилет.

13. اوشونكا ايمه باردو ايله (ТН)

Ошоңо эми барду эле (1812-сап, ТЛ)

Осаган ане барды Ила (МК)

Ошоңо еми барды еле (ХК)

«Ошого эми барды эле» деген саптагы «эле» деген сөздү МКда «Ила» деп баш тамга менен жазып, адамдын аты катары кабыл алган. Натыйжада, эпосто жок, таптакыр артыкбаш «каарман» пайда болуп, маани-маңыз бузулган.

Андан кийинки сап:

Барып үндү салды дейт (ТЛ)

Барып үндү салды Ила (МК)

же:

Жашырып эле баланы (ТЛ)

Жасырып Ила баланы — (МК)

болуп, бир топ кайталанган. «Дейт» деген сөз да «Ила» болуп кеткен. Бирок, андан сегиз сап кийин:

Тоодой эле талабы,
Таштай эле жүрөгү. (ТЛ)

Таудай еди талабың,
Тастай еди жүрегиң — (МК)

деп, бул «элелерди» «еди» менен алмаштырган. Экинчи жактын жак мүчөсү эмне үчүн кошулуп калганы түшүнүксүз. Бирок ага карабастан «Ила» каарман катары МКда дагы эле учурайт. Кийинчерээк, ушул эле «эле»—«Иле» дарыясы делинип берилет:

Агып эле жаткан дейт (ТЛ)

Агып Иле жаткан дейди (МК)

14. اين كيجسى طاز مايما (ТН)

Эң кичиси таз Маймат (1011 -сап, ТЛ)

Эң кишиси таз Байымбек (МК)

Эң кичиси Таз-маймат (ХК)

«М» менен «б» нын алмашып жазылып калган себебин түп нусканы мүнөздөгөн учурда кененирээк токтолуп, айтып өткөнбүз. Азыркы сөз Маргуландын котормосундагы «Байымбеттин» айланасында болмокчу.

Кыргыз акыны Маликов өзүнүн бизге белгилүү макаласында⁶⁴ Маргуланга карата так ушул мисалдын айынын көп күнөө койгону да маалым: «А. Маргулан «Манас» баатырларын казакташтырганда таз Байматты да казакча **Байгамбет, Бейимбет** (астын К. Маликов сызган—К. Б) деп айта салат (87-бет)». Ырас, МКда ката кеткен. Каармандардын аттарын оңдоого да, которууга да болбойт. Бирок, К. Маликовдун дооматы да бир чети аша чапкандык. Себеби, А. Маргуландын изилдөөсүнүн да, котормосунун да 87-бетинде жогорку «Байгамбет, Бейимбет» деген сөздөр жок.

Котормодогусун жогорку мисалда келтирдик. Байымбет болсо, жангыз казакка гана мүнөздүү ат эмес. Кыргыздын классик акыны Тоголок Молдонун өз аты—Байымбет делет. Бирок «Манастын» бардык башка варианттарында көп учураган чоролорунун эн кенжеси таз Баймат, же Тазбаймат бул жерде «тазмаймат» делинип гана жазылып турат. Мында талаша турган деле орчундуу маселе жок (Ал эми К. Маликовдун макаласына атайын токтолобуз. Анткени анда тактоону талап кылган, так ушул «Көкөтөйдүн ашына» түздөн-түз тиешелүү маселелер бар).

15. (ТН)
 Үйрлөйм эр Кожам, — деп (1189-сап, ТЛ)
 Ойыр дайын, эр кожам, —деп (МК)
 «...үйрүлөйүн Эр Кожом» —деп (ХК)

Мында да мисалдардын өзүнөн эле көрүнүп тургандай, «үйрүлөйүн Эр Кожом» деген сап МКда башкача мааниге бурулган. Биз аны кайра далилдеп олтурууну артыкбаш деп табабыз. А. Маргуландын түшүндүрмө менен жабдып жана аны «архаикалык кыпчак урааны» дегени туура эмес⁶⁵. Мындай мисалдар дагы бар. Алардын мүнөздүүлөрүн келтирдик. Жогоруда айтылгандай, экиачакей окулган мисалдардын баарын тегиз талдап чыккан менен, бул жерде ошолордун урунттуу гана учурларына токтолдук.

Дагы бир-эки мисал алып көрөлү. Алардын текстти окууда жана түшүнүүдө зор мааниси бар.

Кошой менен Жолой күрөшүп жатканда жана алар бир топ күнгө чейин таймашып жүргөндө, Манас Кошойго келип: «Акылдан тандыңбы, Кошой, эрмек кылып турасыңбы?»—деп сурайт. Андагы Кошойдун сөзүнөн төмөнкүдөй үзүндү бар:

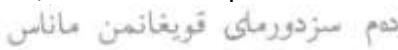
Бир күндө жеген ашы (Жолойдун — К. Б.)

Тогуз бука эти экен.

Тогуз кочкордуй эти экен. Тогуз бууранын эти экен.

Тогуз айгырдын эле эти экен,—

деп келип, анан төмөнкү сап айтылат:

16. (ТН)

- Дам сыздырмай койгонмун, Манас (1954-сап, ТЛ)
 Дам сыздырмай койганмын, Манас (МК)
 Дамсыз турмай койгонмун (ХК)

Түп нускада «Даам сыздырмай койгонмун» деп жазылган. А. Маргулан туура окуп, туура которгон. Муну далилдөө үчүн анын мурдагы окуянын жүрүшүн, Кошой менен Жолойдун алда нече күндөн бери алыша албай, акыры Жолойдун бирден бир талуу жерин, анын эң көп тамак ичерин жана көптөн бери даам сыздырбай тамак ичирбей койгонун айтып жатканын эске алуу керек. Дегеле Жолой дөөнүн туруктуу эпитеттери — Чоң Жолой же:

Алты батман буудай жеп,

Дан жыттанган Чоң Жолой.

Алтымыш алпты бир союп,

Кан жыттанган Чоң Жолой,—

делинет. Андыктан А. Маргуландын окуганы туура да, А. Хаттонун окуганы туура эмес.

17. (ТН)

Маникерду тартсакчы,
Шоган жуап айтсакчы. (1481, 1482-сап, ТЛ)

Манакерди тартсаңчы,
Соган жауап атсаңшы. (МК)

Маникерди тартса, — кычы,
Шуган жуап айтса, — кычы. (ХК)

Жогорудагы мисалды бир сөздүн аягына андан кийинки сөздүн V барып жалганып калса («даам сыздырма» — даамсыз турмай), эми бир сөз экиге бөлүнүп, тескерисинче — мүчө өзүнчө сөз катары кабылданган. Эки учурда тең, жаңылыштык, кыргызча сөз айкалыштарын жеткилең ажыратпагандыктан келип чыкканы байкалат. А. Хаттонун эмгегинде ушул өзгөчөлүк андан ары да улантылган:

Этти калай тартууга, — кычы,
Атты калай чабууга, — кычы.
Байгени калай кылууга
Эр Жолойдон жооп алса, — кичи.

Жогорку мисалдагы сөздөрдүн баарын Нескара Жолойго айтып жатат:

Биздин Жолой баатырга
Мааникерди тартсакчы.
Ошого жооп айтсакчы.
Этти кандай тартууга,
Атты кандай чабууга,
Байгени кандай кылууга
Эр Жолойдон жооп алсакчы.

18. (ТН)

Сайыш-майыш бар эди,
Ат ала деген немене (2143-2144-саптар, ТЛ)

Сайыс-майыс бар еди,
«Атала» деген немене? (МК)

Сайыш-майыш бар еди,
Ат ала деген немине? (ХК)

Манас менен Жамгырчы сайышып, Жамгырчыны Манас аттан оодара саят да, анын атын кармайм деп эрмек кылып жүргөнүн көрүп намыстанган калмактар:

«Жаба» деген калмактар
Жабылып атка минген дейт.

«Мөндү» деген калмактар
 Бүлүнүп атка минген дейт:
 — Кечегиси эп эле.
 Бүгүнкүсү немеңе?
 Сайыш-майыш бар эле,
 Ат алат деген немеңе?

Чындыгында эле, МКдагы «атала», ХКдагы «ат ала» дегенди кантип түшүнүүгө бөлөт? Мунун түпкү себеби ТНда «алат» деген сөздүн акыркы тамгасы жазылбай кала бергендигинде жатат. Ал—оозеки сүйлөө менен графикалык жазылыштын (орфография) ортосунан чыккан келишпестик. Маселен, «Кара-Алма» деп жазабыз, «Каралма» деп айтабыз. Же айтылышы. «карат», «карала», «көрелек», «билалбады» болуп айтылган сөздөр, жазганда: «кара ат», «кара ала», «көрө элек», «биле албады» болуп жазылат. Тилдик бул өзгөчөлүктүн поэтикалык чыгармалардагы ролу кыргыз адабият таануу илиминде белгилүү өлчөмдө изилденген⁶⁶. Мына ошол мыйзамченемдерге таянып, жогорку мисалдагы эки сөздүн биринчиси үнсүз менен бүтүп, экинчиси үнсүз менен башталгандыгы, айтылуу учурунда «т» менен «д» бир тыбыш сыңары кабыл алынып, анын алгачкысы сыйлыгышып кеткендигин байкоо оңой эле. Бирок, мисалдардан көрүнгөндөй, ал тыбышты ордуна койбосо таптакыр маани өзгөрүп, жазма эстеликтин жалпы сапатына салака тиет. Мындай мисалдар А. Маргуландын котормосунда да, А. Хаттонун транслитерациясында да бар экендигин дагы бир ирет айта кетүүгө туура келет. Алардын көбү—дээрлик түп нусканын спецификалык бөтөнчөлүктөрүнөн келип чыккан окумуштуулардын жиберген экиачакей түшүндүрмөлөрү. Бул ажырымдардын негизгилерине бир аздан токтолдук. Жалпысынан алганда, А. Хаттонун транслитерациясы алда канча так берилгендигин белгилей кетүү керек. А. Маргуланда, транслитерация эмес, казакча котормо болгондон кийин, ага биз текстологиялык жактан көп доомат коё албайбыз. Ал эми түп нускадагы түшүнүктөрдү башкача интерпретацияланган учурлары, албетте, талдоого алынат. Ушуга байланыштуу, биз эстеликке баарыдан мурда фольклористикалык мурас катары караганыбызды эске алуу керек.

Ушул эстеликтин тилдик өзгөчөлүктөрүн биротоло тактоо маселеси, албетте, тилчи илимпоздордун үлүшүнө таандык. Текст, бул жагынан алганда, толук изилдене элек. Андыктан, тилчилер түп нусканын өзүн талдоого мажбур болушат. Чындыгында эле, ошол учурдагы айрым фонетикалык жана грамматикалык мыйзамченемдер тилдик факт катары жашаганбы, же ал ошо манасчынын жекече өзүнө тиешелүү өзгөчөлүкпү? Же болбосо, ал жазып алган кишинин жаңылыштыгыбы?

Бул тилдик маселеде биз, арийне, биротоло тактык кийирдик деген ирден алыспыз. Андыктан биздин алгачкы пикирлер андан ары да такталууга тийиш. Бу жагынан тилчилердин көңүлүн бура турган фактылар өтө көп. Маселен, ошол мезгилде, Ч. Валихановдон беш-он жыл кийин В. В. Радловдун Чүйдөн жана Ысык-Көлдөн жазып кеткен «Манас» эпосуна таандык материалдары жогорку биз сөз кылган кол жазманын өзгөчөлүктөрүнүн көбүн кайталайт. Алардын (ошол бөтөнчөлүктөрдүн) кокустук эмес, тескерисинче, мыйзамченемдүүлүк экендиги жагдайында сөз козгоого шарт түзөт.

Салыштыруу иретинде төмөнкү параллелдерди көрсөтө кетсек жетиштүү болор.

Валихановдо:

Көк айгырым мингизбен, аке,
Көкөтөй ашым билгизмен, аке...
Көчсөң өзүң көчүп бар,
Мен элимди көчүрмен,
Мен журтумду көчүрмөн.

Радловдо:

Көгүчкөн көрсө туралман.
Көзүмүн жашын тыялман.

Валиханов:

Ак чатырды бүктөңөр,
Аксаргылга жүктөңөр.
Күмүштөн танап көк чатыр.
Көк чатырды бүктөңөр,
Көксаргылга жүктөй көр.
Тулпарга кошту артыңдар,
Бокмурун көздөп жортундар.

Радловдо:

Аккулага токуңар,
Алачы көпчүк салыңар.
Алтын баштан тартыңар.
Алдына төшөп коюңар,
Аракыга бал кошуп
Аа куюп сунуңар.

Валихановдо:

Акыргандан бакырды,
Алманын башын жапырды.

Радловдо:

Асыл жайдан акырат,
Алманбетти чакырат.

Мына ушул параллелдер, мындан башка да С. Кондучалованын аталган эмгектеринде талдоого алынган В. В. Радловдун материалдарынын тилдик өзгөчөлүктөрү менен колубуздагы кол жазманын бөтөнчөлүктөрү көп жагынан окшош келиши, ошол кездеги башка маалыматтардын фонунда изилденүүгө тийиш. Анткени ал эстеликтерде азыркы күндө активдүү колдонуудан калганы менен, ошол кездеги тилдик факт катары орун алган көрүнүштөр көп. Алардын баарын жаңылыш катары жазып алуу, же кандайдыр бир кокустук деп түшүндүрүүгө мүмкүн эмес. Тескерисинче, аларда ошо кездеги жалпы түрк тилдерине — казак, алтай, ногой ж. б. тиешелүү элементтер арбын. Атугүл, айрым бир сөздөр байыркы түрк тилиндеги калыбында айтылгандыгы байкалат. Мисалы, алтун («алтун еарның кашы икан»), катта («катта курсак байына айт»). Катта, ка"т (кабат) болуп да айтылышы ыктымал. Алтун, ка"т — так ошол маанилерде (алтын, кабат) байыркы түрк тилинде колдоно тургандыгы жөнүндөгү маалыматты А. М. Щербактын «О тюркском вокализме»⁶⁷ деген эмгегинен да учуратабыз.

Кол жазманын тилдик өзгөчөлүктөрүн өз максатыбызга жараша гана учкай талдап өтүү менен бирге, биз андагы айрым принципалдуу маселелердин бири—ошол эстеликтин өзүнүн стилдик бөтөнчөлүктөрү жана анын ушул китепте берилиши жагдайында атайын токтоло кетишибиз керек. Ырас, азыркы кыргыз адабий тилинин

аздыр-көптүр сакталып калган нормаларын колдон келишинче кармануу менен бирге, ошол эле учурда эстеликтин өзүнө таандык стилдик белгилерин сактоо маселеси бир топ татаал иштерден болду. Көпчүлүк учурларда талаш туудурбаганы менен, айрым бир мисалдардын жазылышы, айтылышы жана анын азыркы жарыяланып жаткан текстте берилиши өтө опуртал маселеге айланды. Маселен, түп нускадагы:

Кызыл макмал бүктетип,
Кызыл нарга жүктетип.
Кара макмал бүктетип,
Кара нарга жүктетип,—

деп жазылган ыр саптарынын уйкашып турган акыркы сөздөрүн (чакчыл этиш) биз «бүктөтүп, жүктөтүп» формасында бердик. Бул азыркы кыргыз тилинин формасына толук ылайык келет. Бирок маселенин экинчи жагы да бар. Айрым бир учурларда так ушундайча эрин күүсүнүн бузулуп айтылышына мисалдар учурайт. Ал эми эрин күүсүнүн сингармонизм мыйзамынын жобосуна ылайык уланды мүчөлөрдүн эрчишүүсү такталган. Жогорку мисалды жазууда биз так ушул мыйзамченемге таяндык.

Түп нускадагы спецификалык бөтөнчөлүктөр азыркы тилдик нормага салып жазып чыгууда бир топ өзгөрүүлөргө учурагандыгын жашырбайбыз. Андыктан, кээде биздин ойлорубуз андан аркы тактоону талап кылып калышы да ыктымал. Айрыкча тарыхый грамматика, этимология, тарыхый фонетика жана жалпы эле тил илиминин адистери атайын изилдеп чечүүчү маселелер да бар. Андыктан биз өзүбүздүн ушул оюбузду алдын ала айта кетүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Жазма эстеликтер менен иштөөдө-окумуштуулар алардагы негизги эки өзгөчөлүктү белгилешет. Биринчиси, кадимки жайдары тил (разговорный язык) менен жазма тилдин ортосундагы ажырымга барып такалат. Ушул маселе боюнча, түрк тилдеринин маалыматтарына таянып, М. З. Закиев мындай дейт: «Однако, в письменном языке сохранились старотюркские традиции, которые испытывают лишь некоторое влияние народного разговорного языка... В связи с этим тюркские старописьменные языки при всем их различии были значительно ближе друг к другу, чем к соответствующим народным разговорным языкам, следовательно, и к диалектам»⁶⁸. Жогорудагы биз көрсөткөн өзгөчөлүктөрдү мына ушул жобо менен түшүндүрүүгө да болор эле. Экинчиден, А. Н. Самойлович тарабынан белгиленгендей, ыр эстеликтеринин тилинде кара сөз формасындагылардан айырмаланып, диалектилик аралашмалар көп экендиги⁶⁹ да көңүл бурарлык маселе. Бир эле масапе боюнча экиачакей пикирлердин бардыгы, биринчиден, ушул маселенин али тактала элек экендигине күбө болсо, экинчи жагынан, чындыгында алардын ар биринин өзүнчө данеги бар болушу ыктымал. Биздин оюбузча, бул жерде жеке менен жалпынын ортосун бөлө кароо керек. Кандай гана болбосун, материалдардын фактылары көрсөтүп тургандай, жазма эстеликтерде жалпы белгилердин сакталгандыгы анык. Бул жагынан М. З. Закиевдин Пикирине жарым-жартылай кошулууга болот. Анын аныктамасынын чабал жери— кадимки элдик тилдин жазма тилге карата таасирин төмөндөтүүдө турат. Мүмкүн, ал Жазма тил жөнүндө сөз кылганда жалаң гана жазма эстеликтердин тилин эсепке алган чыгар. Элдик оозеки чыгармалардын тексттериндеги маалыматтардан биз ошол жалпы белгилердин сакталуусу менен кошо эле диалектилик да, башка тектеш тилдердин элементтери да, атүгүл, байыркы түрк тилине тийиштүү факторлордун да бар экендигин байкайбыз. Мурунку учурлардагы жалпы орток белгилер кийин гана Дифференцияланып, алардын айрымдары тигил же бул улуттук тилдин менчигине

айлангандыгын далилдөө кыйын эмес. Мындай мыйзамченем адабий тилдердин калыптануу мезгилинде дээрлик бардык элдердин тилдеринде боло келген жалпылык экендиги да эске аларлык жагдай. Бул пикирди окумуштуу Г. Ф. Благованын аныктамасы менен бекемдесек болот: «Учитывая, что сохранение в языке поэзии инодиалектных морфологических черт представляет собою явление, по-видимому, типологически общее для истории многих литературных языков, отметим, что современным языкознанием при изучении развития литературных языков признается необходимость функциональной направленности языкового анализа»⁷⁰. Адабий тилдин калыптануу мезгилиндеги бул өзгөчөлүктүн табиятын көрүнүктүү тилчи В. Н. Ярцеванын эмгектеринен да учуратабыз⁷¹. Демек, жазма эстеликтердин тилдик бөтөнчөлүктөрүн адабий тилдин калыптануу процессинин, жалпы улуттук өнүгүү мыйзамченемдеринин фонунда кароонун принципалдуу жактары бар. Ошол эле учурда фольклордук чыгармалардын канчалык деңгээлде жазма тилде толук чагылдырылышы да ар бир берилген конкреттүү учурда ар башкача деңгээлде ишке ашканы маселени бир топ татаалдандат. Элдик оозеки чыгармачылык убакыттын өтүшү менен, өз мезгилине карай, мына ошол элдин өсүп- өнүгүшү менен бирге жаңыланып жүрүп олтурат. Албетте, ал өзгөрүүлөр анын бардык компоненттерин бирдей тейлебейт. Кээ бир белгилер түрктүү келип, тез өзгөрбөйт. Ал эми айрым бир касиеттер өзгөрүп, маанисин, же мурунку маңызын ооштурат. «Двойной барьер отделяет современного человека от древних литературных памятников; символы, посредством которых эти памятники выражены, т.е. слова и символы этих символов, т. е. письменные отражения слов»,— деп жазат М. И. Стеблин-Каменский «Сага дүйнөсү»—«Мир саги» аттуу изилдөөсүндө жана анын себебин так, ошол жаңыланып өзгөрүү жараяны аркылуу түшүндүрөт: «Слова—барьер, потому что это слова древнего языка, или символы, приспособленные для выражения чего-то в сознании человека далекой от нас эпохи, сознании, совсем непохожем на наше. Значения слов древнего языка всегда в большей или меньшей степени не совпадают со значениями соответствующих слов современного языка. И больше всего не совпадают они там, где это несовпадение всего труднее заметить: в самых элементарных словах, относящихся к духовному миру, таких, например, как «душа», «правда», «добро» и т. д.»⁷²

Демек, колубуздагыдай мурастардын материалдык кыртышын, алардагы катылган маалыматтарды окуп үйрөнүүдө жана түшүндүрүүдө тарыхый жагынан туура принциптерге таянышыбыз керек.

Мына ушул айтылгандарга байланыштуу А. Маргуландын жогоруда аталган изилдөөсү менен котормосу, аларга карата кыргыз акыны К. Маликовдун, манастануучу Э. Абдылдаевдин макалаларына кайрылууга туура келет. Анткени булардын баары тең так ушу колубуздагы «Көкөтөйдүн ашынын» текстине түздөн-түз тиешелүү эмгектер.

Окумуштуу фольклортоануучу Э. Абдылдаев «А. Маргуландын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгегине карата» деген макаласында⁷³ туура көрсөткөндөй, «Бул илимий изилдөөнүн (А. Маргулан. «Шокан және «Манас» — К. Б.) артыкчылыгы катарында автордун «МЛнас» эпосун жазып алуунун тарыхы боюнча алигиче кыргыз фольклористтеринин эч кимисине белгисиз болгон көп жаңы архивдик материалдарды да таап чыгып, ал тууралуу ырааттуу түрдө мүнөздөмө беришин айтсак болот». Ырас, казак окумуштуусунун ушул багыттагы изенүүлөрү, айрыкча, булактаануу жаатындагы иликтөөлөрү «Манас» эпосун изилдөөгө белгилүү салым кошту. Бул талашсыз чындык. Экинчи жагынан, ошол изилдөөдөгү айрым фактылардын түшүндүрүлүшү жана

алардан чыккан автордун жыйынтыктары эки башкача пикир туудуруп, айрым пикирлери, жогорку макалалардын авторлору тарабынан сынга алынды. Биз мына ошондой талаш маселелердин бирин-экисине токтоло кетели.

Кол жазмадагы Көкөтөй хандын керээзиндеги:

— Менин көзүм өткөн соң, журтум,
Кылыч менен кырдырып,
Кымыз менен жуудуруп, журтум,
Чарайна менен чаптатып,
Булгаары менен каптатып,
Ак казаным жаздатып,
Кыбыллага баштатып,
Кызыл макмал бүктөтүп,
Кызыл нарга жүктөтүп...
Астынды жолдун үстүнө,
Үстүңдү жолдун астына,
Айга баккан ак сарай,
Ак сарайлап коё көр,—

деп айтылган маалыматка карап, А. Маргулан бул салтты ислам дининен мурдагы сөөк коюу салты катары түшүндүрөт. Бул туура. Э. Абдылдаев бир топ тарыхый маалыматтарга таянып, ислам расмисине чейинки кыргыздар өлүктү өрттөп жиберүүсүн эскерет. А. Маргулан Да өз пикирин ишенимдүү тарыхый фактыларга байланыштырып далилдейт жана ошол салттын эпосто сакталышын негизги аргумент катары пайдаланып, «Көкөтөйдүн ашынын» IX—X кылымдарда эле калыптана баштаганын божомолдойт. Э. Абдылдаев болсо: «Көкөтөй хандын сөөгүн коюу расмиси XII кылымдан мурунку кыргыздардын каада салтына эч туура келбегендигин» айтат. Биздин оюбузча, ошол кездеги кыргыздардын каада-салты өз учурундагы Орто Азия жана Түштүк Сибир элдеринин салт-жөрөлгөлөрүнөн таптакыр обочолонуп, өзүнчө жекече турбаган болуу керек. Бул бир. Экинчиден, белгилүү бир фактылардын эпостон орун алышынын да өзүнчө мыйзам-ченемдери бар. Алар, албетте, тарыхый документтерден таптакыр башкача мүнөздө. Бул жөнүндө эң эле көп айтылып, көп жазылып жүрөт. Түпкүлүгүндө алардын негизи Б. Н. Путилов сунуш кылган төмөнкү төрт жалпы мыйзамченемге байланышат:⁷⁴

1. Эпикалык салт: бардык реалдуу таасирлер, тажрыйбалар жана көркөм ой эпикалык салттын сыдыргысынан өтөт.

2. Эпикалык идеализация: болгон нерсени эмес, кыялдагы нерсени сүрөттөө.

3. Ситуациялык жана функционалдык сапаттар: бул учурда эпостогу ар бир баяндалган окуя же сүрөттөлгөн кубулуш эпостун контексти менен байланышы, эпикалык баяндын жекече же жалпы максаты менен болгон катышы эске алынат. Ушул эле жерде формулалык касиет, же түрүктүү мүнөзгө ээ болгон ыкмалар да бар.

4. Шарттуулук: баяндоолордун жана сүрөттөөлөрдүн иштелип чыккан эпикалык эрежелерге көз карандылыгы.

Жогорку салттык фактынын, дегеле, тарыхый-этнографиялык маалыматтардын баарынын эпостон орун алышын мына ушул мыйзам- ченемдердин призмасынан өткөрө кабыл алуу керек. Ансыз биз эпостун окуяларын тарыхый маалыматтар менен катар коюп алган болобуз да, эки башка нерсени аралаштырып жибериپ, чаташ ойлорго чарпылып тим болобуз. Эми жогорку мисалга кайрадан кайрылалы. Анын тигил же бул өлчөмдө дагы башка варианттарда сакталгандыгы да чын. Бирок калган

варианттарда сөөктү кырдырып (этинен тазалап) койгондугу мынчалык даана сүрөттөлбөгөн. Башка варианттарда, кийинки кездердегидей (же ошого жакын) жөрөлгө менен эле коюшу баяндалат. Маселен, «Манас» төрт томдугунда, Манастын сөөгүн «супка ороп, баш-аягын килем менен таңдырып, табытка салып коюшат...» Бир өзгөчөлүгү—анын жыгач кебин (турку) жасап, ошону «чарайнага чаптатып, булгаары менен каптатып» туруп башка көмүшөт. Манастын өз денесин билгизбей, жашыруун коюшат. Демек, эпосто сөөктү коюу салтынын бир эмес, эки-үч түрү сүрөттөлүп жатат. Алардын ичинен Көкөтөйдүн сөөгүн коюу байыркы салт экендиги, башкаларына караганда архаикалык белгилери менен өзгөчөлөнүп тургандыгы талашсыз.

Эми маселенин башка жагына келели. Байыркы мезгилден тартып бүгүнкү күнгө чейинки фактыларды ичине камтыган мына ушул сөөк коюу жөрөлгөсүнө байланышкан тарыхый-археологиялык маалыматтар эң көп. Так ушул Орто Азия жана Түштүк Сибир элдеринин биздин эрага чейинки мезгилинен бери тартып кандай салтты качан, кантип колдонуп келгендиги кеңири эле изилденген. Биздин сөзгө түздөн-түз тиешеси бар материалдардын саны эле кеминде жүздөн ашат. Аларда Алтайдан тартып Орто Азияга чейинки чоң региондо мурда сөөк коюунун бир нече түрү болгону көрсөтүлөт:

1. Кепиндеп коюу (Түндүккө, Алтын Казыкка баштатып; батышка, кыбылага баштатып);

2. Өлүктү жылкы сөөгү, идиш-аягы менен кошо коюу;

3. Сөөк коюу (сөөктү этинен тазалап жерге коюу ж. б.);

Бул археологиялык маалыматтар⁷⁵.

Эми лингвистикалык маалыматтарды карайлы:

1. «Сөөгүн коюу» деген сөздүн чыгышы эмнеден, кайсыл салттан келип чыккан? К. Юдахин буга төмөндөгүдөй түшүндүрмө берет: «Сөөк коюу—похороны; сөөк—останки, тело покойника; сөөк чыгар— выносить тело (букв. кости) покойника для захоронения (в стародавние времена, когда богатый или знатный киргиз умирал, вдали от места, где должен был быть похоронен, отделяли кости от мяса и несли их хоронить)»⁷⁶. Бул жерде ошол салттын бир себеби кошо айтылып жатат. Экинчиден, ушундай өнөкөт, эгер кеңири салтка айланбаган болсо, албетте, ал тилдик фактор катары жашабаган болор эле жана Б. Н. Путиловдун жогорку айткан биринчи эрежесине ылайык, эпикалык поэмага өзүнчө мотив катары кирбес эле.

2. Ушундай эле божомолду «күлүн көккө сапырып» деген идиома жагдайында да айтса болот. Бирок бул түшүнүктүн чыгышы өлүктү өрттөп жиберүү өнөкөтү менен байланышса керек.

Кыскасы, мисалда келтирилген Көкөтөйдүн сөөгүн коюу расмиси бир кездерде болгон салттын жаңырыгы катары эпостон орун алган. Анын байыркы салттардан экендигин далилдөөгө, түпкүлүгүндө бул маселе боюнча А. Маргуланга кошулууга болот. Ал эми Э. Абдылдаевдин С. В. Киселевго таянып айткан аныктоосу тактоону талап кылат. Кыргыздар алмустактан бери бир да сөөгүн жерге жашырбай өрттөп олтуруп, XII кылымдан кийин гана көмө баштаган деген бир жактуу түшүнүк. Адат-салт улам алмашып олтурганы ырас. Дагы, жалаң эле кыргыздар эмес, ошол кездеги ошол региондогу түрк элдеринин көбүнүн өнөкөт, адат-салты окшош болушу ыктымал. Теги индустардын салты менен окшош болгон кыргыздардын салты жанындагы тили, дили, уругу жакын уруулар жана элдерден түп- тамыры менен айырмаланып турбас. Кантсе да, ушул маселе атайын терең изилдөөнү талап кылган бойдон калып олтурат. Эки

жактын тең аргументтери, түпкүлүгүндө эпикалык чыгарманын өзүнүн маалыматтарын терең талдоо аркылуу чечилиши керек.

А. Маргуландын эмгегинин баалуу жактарын белгилей келип, Э. Абдылдаев андагы кемчиликтерди да негизинен туура көрсөтөт. Маселен, А. Маргуландын изилдөөсүнүн методологиялык бир мүчүлүш жери—анын эпикалык чыгармада аталган этноним, топоним жана окуялардын баарын тең тарыхый фактылар менен түздөн-түз салыштыра кароосу. Э. Абдылдаев айткандай, баатырдык эпостун эпикалык негизин элдин тарыхындагы белгилүү доордун жалпы мүнөзүнөн издебестен, тарыхый айрым окуялардын, көрүнүштөрдүн сырткы окшоштуктары боюнча механикалык түрдө салыштырып изилдөөчүлүк—илимий усул катарында колдонууга жарабай калган, фольклористикадагы тарыхый мектептин эскирген жоболору экендиги белгилүү. А. Маргуландын көптөгөн пикирлеринин ичинен натуура натыйжаларды берген жерлери түпкүлүгүндө мына ушул методологиялык багытка барып такалат. Манастаануучу Э. Абдылдаев А. Маргуландын изилдөөсүндөгү кыйчалыш жерлерге кенен токтолуп кеткен. Андыктан, биз изилдөөгө гана эмес, материалдардын өзүнө тиешелүү маселелерге да бир аз кайрылып өтөлү. Анткени А. Маргуландын божомолдору так ошол тексттеги маалыматтарды тигил же бул деңгээлде, туура же натуура түшүнүшү менен тыгыз байланышат.

Биз жогорку текстологиялык талдоодо бир аз айтып өткөн тилдик белгилердин өзгөчөлүгүнө кошумча катары дагы бир катмар бар. Алар «Манас» эпосундагы башка тилдерден кирген лексикалык бирдиктердин пайдаланышы. Эпосто белгилүү бир элдин каада-салты, мүнөздүү белгилери сүрөттөлүп берилет: «кара чоктуу калмак», «кызыл чоктуу кытай», «үй жакалай үйү бар, (үй баш сайын бийи бар), жалгыз атын таптаган, (жалаң найза саптаган) — кыргыз...», «кетмени талга аштаган), карысын жаштай мактаган, (көк эшегин кертору аттай таптаган), тандырга нанын каптаган — кашкарлык...» ж. б. болуп айтылат. Ошону менен катар тигил же бул элдин мүнөздүү сөздөрү: учурашуусу, урааны, айрым бир тилдик белгилери ошол бойдон айтылып, текстке дагы бир кошумча маани кийирет:

«Жаба, жаба, жаба» — деп,
Жабалап жаткан көп калмак.
«Мөндү, мөндү, мөндү» — деп,
Бүлүнүп жаткан көп калмак.

Көкөтөйдүн ашында этти талап жеп, элди көзүнө албай, өз билгенин кылышып, тополоң салышат. Манас келгенден кийин гана ал аларды камчыга алып, очоктон ыраак айдап салат. А. Маргуландын котормосунда мына ушул сөздөр адам катары, калмактардын кимдир бирөөлөрүнүн энчилүү аттары катары айтылып, алар баш тамга менен берилет. «Манастын» тексти боюнча Алмамбет адеп келгенде:

«Алтай, алтай.» — деп айтты,
«Жабы, жабы.» — деп айтты,
«Мөндү, мөндү.» — деп айтты,
«Калакай кашка» — деп айтты,
«Бичик солоң» — деп айтты, — делет.

Аны Көкчө түшүнбөйт:

«Алтай» кебиңди билбеймин,
«Жабы» кебиңди билбеймин,
«Калакай» кебиң билбеймин.

Ошондо бул сөздөргө эпостун өзүндө түшүндүрмө берилет. Текст мындайча уланат:

«Алтай, алтай»—дегеним,
 «Амансыңбы»—дегеним.
 «Жабы, жабы»—дегеним,
 «Жакшысыңбы»—дегеним.
 «Калакай кашка»—дегеним,
 «Каның барбы?»—дегеним ж. б.

Ушул эпизодду жазып алган жылы Ч. Валиханов Кулжага жасалгаң экспедиция менен барган. Ошондо Кулжанын чоң базарын аралап жүрүп күндөлүгүнө жазган маалыматында ушу «мөндү» деген сөз жөнүндө мындайча айтканы бар: «...И все это курят, все смеются и приветствуют. Манджур меняется трубкой со своим родовичем и говорит ему: ганзафина акху. Китаец, как скворец, работает горлом и глотает звуки. Менду!—кричат калмыки...»⁷⁷

К. К. Юдахин өзүнүн сөздүгүндө «жабы» сөзүн эпосто калмак же моңгол тарабынан айтыларын, «мөндү»—калмактардын урааны катары колдонулаарын мисалдар менен ишенимдүү далилдейт⁷⁸.

Жогорудагы келтирилген мисалдар В. В. Радловдун варианты боюнча келтирилди. Муну менен биз мындай сөздөрдүн «Манас» эпосунун көпчүлүк варианттарына тегиз мүнөздүү белги экендигин айткыбыз келет. Булардан тышкары, эпосто байыркы түрк тилинин элементтери, коңшулаш элдердин тилдик белгилери, моңгол-калмак, араб-иран ж. б. тилдерден кирген лексикалык бирдиктер катмар- катмары менен учурайт. Аларды ар тараптан талдоо «Манас» эпосунун поэтикасына, тилине жана жалпы эле анын ар тараптан изилденишине кошумча маалыматтарды берет:

Кара үңкүрдү үй эткен,
 Караңгы токой мал эткен,—
 деп айтылат В. В. Радлов жазып алган текстте.⁷⁹
 Албаты канын көл эткен,
 Аттар сөөгүн тайга эткен,—

делет алтайлыктардын «Алып-Манащ» аттуу баатырдык эпосунда.⁸⁰ Ушундай эле сөз курулмасы алардын «Очы-Бала» деген эпосунда да бар:

Экинчи катап элдин канын,
 Эжип болбос талай эттиң.
 Аттар сөөгүн ажыра кертп,
 Ажузы жок тайга эттиң.⁸¹

Дагы:

Көлөкөдө көөнү өскөн,
 Көөнү менен эрке өскөн.
 Ашыктуу жилик жотосу,
 Жакып байдын ботосу.⁸²

Бажын билер каан жок,
 Башкарып айдар бийи жок,
 Элеңкейге жоны өскөн.
 Ээн жерде бою өскөн.⁸³

Мисалдардан жолуккан параллелдер бизди эпостун материалдарынын ичиндеги тилдик белгилердин архаикалык мүнөзү жөнүндө ойлонууга мажбур кылат. Бул түпкүлүгүндө тектеш тилдердин, башында канатташ элдердин маданиятынын карым катышынын законченемине тиешелүү. Экинчиден, эпикалык мурастардын тилинин

кийинки учурдагы маани-маңызынын ажырымын эске алсак, алардын айрымдарын кээ бир окумуштуулар ар башкача түшүндүрүп жатышынын себептеринин бири айкындалат. Мындай сөздөргө этият жана так мамиле кылуу керек экендигин жана аларды үстүрт кабыл алуу кээде тетири түшүнүктөрдү жаратып, таптакыр чаташ натыйжаларды берээрин академик Б. М. Юнусалиев өз учурунда эскерте кеткен эле: «Бул өзгөрүштөр эпосто аталып жүргөн элдердин, жерлердин, кээ бир экинчи даражадагы каармандардын аттарына, жоо- жарактардын, кийим-кечектердин аталышына ж. б. байланыштуу. Ар бир доордун жомокчулары мурунку кылымдарда эле жомокто керилип жүргөн, Бирок кийин унутулуп калган, же унутулуп бараткан түшүнүктөрдү (аттарды, аталыштарды) өз доорунун түшүнүгүнө айландырышкан же өз кезиндеги термин сөздөр (түшүнүктөр) менен алмаштырышкан. Байыркы кыргыздар менен ар түрдүү мамиледе болгон көк түрктөр, байыркы уйгурлар, кара кытайлар, моңголдор ж. б. бара-бара унуткарылып, кийинки жоолор (манжу, калмактар) көп айтылган. Байыркы кытайлардын (кидандардын) аттары кийинки кытайларга, мурунку чиндерге («чинмачин» деген термин да эпостун азыркы варианттарынын кээ бирөөлөрүнөн учурайт) өткөн. Ошол сыяктуу эле жомоктогу «Темир хан, Кара хан» деген сөздөр тарыхтагы Кара хан, Темир хандарга байланыштырылып, Манас—хандын күйөөсү, Каныкей—хандын кызы болуп көрсөтүлөт: моңгол тилинен келген «эр жигит, баатыр» маанилүү «конкор» деген байыркы сөз кийинки фарс тилинин таасири менен пайда болгон «конкор» деген терминге айланылып, «кан ичкич» деген мааниде түшүндүрүлүп калат»⁸⁴. Андыктан эпостогу эпикалык каармандардын эпитеттери атайын өзүнчө изилденүүчү принципалдуу маселелерге айланат. Элдик мүнөздөмө боюнча эпикалык каармандын эпитеттери эң эски түшүнүктөрдөн тартып кийинки пайда болгон сыпаттоолорго чейинки кең диапазондо айтыла берет. Ушундан улам, ошол эпитеттердин каармандын образын ачуудагы орду, андан ары жалпы эле эпостун бүткүл фонундагы мына ушул поэтикалык каражаттын аткарган ролу, же кененирээк алганда, эпикалык чыгармалардын поэтикалык системасындагы көркөм сөз каражаттарынын карым-катышы, табияты, жекече жана жалпы касиеттеринин мыйзамченемин ачуунун зарылдыгы келип чыгат.

Тезис формасында белгиленип, андан ары кеңири аргументтер менен биротоло бекемделбесе да Б. М. Юнусалиевдин алгачкы гипотезалары бизге ушул багыттагы изилдөөлөр үчүн туура жол көрсөтүп бере алат: «Элдик эпос сүйүктүү каармандарга тандалган тулпарларды мингизет, дүйнөдө табылгыс аш-оокаттарды ичирет, сонун кийим-кечектерди кийгизет, алар укмуштуу жоо-жарактар менен куралдандырылат, аларга кандын керемет сулуу кыздарын алып берет. Манас, Семетей, Сейтек сыяктуу башкы каармандарга: Алмамбет, Бакай, Кошой сыяктуу алп баатырларга кол башчылык, эл башкаруучулук ролдор берилип, аларга «арыстан», «кабылан», «шер», «жолборс», «көк жал» деген эпитеттер менен катар, кээде «кан», «төрө» деген терминдер да колдонулат. Буга карап ал каармандарды феодалдык чөйрөнүн өкүлү деп, терс түшүнүүгө болбойт. Мындай эпитеттер жана терминдер ар бир элдин эпосунда, ошонун ичинде, түрк жана славян калктарынын оозеки чыгармаларында, поэтикалык амал, стилдик ык катары колдонула тургандыгы адабият илиминде белгилүү»⁸⁵.

«Ырдын (эпостун — К. Б.) Чокон менен Радлов жазып алган версиялары боюнча Манас мурунтан эл бийлеген аталардын тукумунан болуп айтылат. Ырда келтирилген санжыра боюнча, Манастын түпкү атасы Бойын (Мойын) хан, андан Жакып, андан

Манас»,—деп жазат А. Маргулан.⁸⁶ Бул пикирин бекемдөө үчүн В. В. Радловдон мисал келтирет:

Жети төрдүн башында
Жеткилең туган Бойун хан.
Бойун хандан Кара хан,
Кара хандан Жакып хан⁸⁷

Бирок В. В. Радловдо «Бойун хан» эмес, «Бөйөн хан» делинип жазылган. Өз кезегинде «Бөйөн хан, Чаян хан» дегендер Манастын түпкү аталарынын эпитеттеринин бири. Аталган эпитеттер белгилүү бир тарыхый адамдарга караганда байыркы мифологиялык образдарга көбүрөөк жакындашат. Кандай гана болбосун, этногенетикалык эпикалык аңызды көрүнөө тарыхый факт менен чаташтырууга болбойт. Маселен, айрым элдердин этногенетикалык уламыштарын- дагы, эпикалык чыгармаларындагы мифологиялык түшүнүктөр, анимисттик көз караштар, магия, тотемдик калдыктар, өсүмдүк, жан-жаныбарларга табынуу менен байланышкан образдуу сүрөттөөлөрдү реалдуу чындык менен, башка тарыхый маалыматтар менен түздөн- түз байланыштыруунун бир жактуу, жарамсыз ыкма экендиги илимде аныкталган.

Ошону менен бирге, андай жаңылыш методология түпкүлүгүндө туура эмес болгондуктан, тарыхый жагынан да жана фольклористикалык жагынан да чаташууларды пайда кылган. «Большей частью данные фольклора трактовались ими слишком прямолинейно,—деп жазышат бул жөнүндө Р. С.Липец жана С. Я. Серовдор,—само место фольклора среди других типов исторических источников /хроника, топонимика, археологические находки и др./ не определялось четко; не разрабатывались и вопросы сравнительной исторической достоверности различных фольклорных жанров. Идентифицирование же исследователями легенд или эпоса с другими типами исторических источников неоднократно приводило к явному искажению исторической действительности и к субъективизму в истолковании данных самого фольклора»⁸⁸.

А. Маргуландын айрым мүчүлүш-жаңылыштарын мына ушул жагдай менен түшүндүрүүгө болот. Ал «Бөйөндү»—«Бойун» деп окуп, андан ары, аны «Боюн»—«Мойын» деп чечмелеп туура эмес интерпретациялаган. Мунун баары акырында келип жогорку «Бөйөн» менен Чаян» деген туруктуу эпитеттердин биринчисин реалдуу тарыхый адамдарга катар коюу үчүн болгон аракет экендигин байкайбыз. Мына ушул эпикалык клише көпчүлүк варианттарда учурайт. Алар Валиханов жазып алган вариантта да бар:

Боён, Боён, Боён хан,
Боён хандан Чаян хан,
Чаян хандан Кара хан,
Кара хандан эле Жакып хан,
Жакып хан уулу жаш Манас...

С. Орозбаковдун вариантында Бөйөн менен Чаян ата-бала Манжур элинен, Жакыптын токолу Бакдөөлөттүн атасы Чаян, Чаяндын атасы— Бөйөн болуп айтылат. Демек, булар кээ бир варианттарда чоң атасы болуп сүрөттөлсө, экинчи бирөөлөрүндө, маселен, С. Орозбаковдун вариантында Манастын атасы Жакыптын кайнатасы катары айтылат. Ушундай эле көрүнүш Кара хандын атына да тиешелүү. Ал гана эмес, дээрлик көп каармандар ар кайсы варианттарда ар башкача сүрөттөлүп айтыла берет. Андай энчилүү аттардын оошуп жүрө бериши эпосто кеңири орун алган поэтикалык

анахронизм менен түшүндүрүлөт. Бул жагынан алганда «Манас» эпосунун кандайдыр бир канондук варианты болгондугу жана улам кийин ал ар башкача айтылып «бузулгандыгы» же «оңдолгондугу» жагдайында айтуу кыйын. Так, эпикалык чыгармачылыктын өсүп-өнүгүү мыйзамченеми жана анын конкреттүү эпосто чагылдырылышы жагдайында изденүү зарыл. Мына ушундай татаал маселелердин тактала электигинен кээ бир жекече мисалдарга негизделген бир жактуу калпыс пикирлердин пайда болуп жатышы да түшүнүктүү.

Жогоруда айтылгандай, «Көкөтөйдүн ашынын» текстин иштеп чыгууга А. Маргуландын эпосто учураган каармандардын аттарын, уруулардын аталышын айрым конкреттүү тарыхый маалыматтар менен тикеден-тике байланыштыруу менен, бир беткей жыйынтык чыгарып жиберген учурлары бар. Алардын көбү божомол катары, гипотеза иретинде кабыл алынса, айрымдары дагы тактоону талап кылат. Так ошондой ойлорду сынга алуу менен К. Маликовдун макаласы «Манас» эпосунун кыргыздын нукура улуттук эпосу экенин дагы бир ирет баса көрсөтүүгө арналат да, айрым бир окумуштуулардын, атап айтканда, С. М. Абрамзондун «Кыргызы и их этногенетические и историко-культурные связи» (М., 1971) аттуу китебиндеги жана биз сөз кылып олтурган А. Маргуландын эмгегиндеги кээ бир өзү калпыс деп эсептеген пикирлерге учкай токтолот. Макаланын өтө эле кескин мүнөздө жазылганына карабастан, андагы айрым дооматтар бир караганда жөндүү туюлат. Бирок ар бир иштин, ар бир эмгектин өзүнүн алдына койгон маселелери бар эмеспи. Ошол

максаттын өзүнөн келип чыкканда жана аларды ошол эмгектердин жалпы контекстине байланыштыра караганда К. Маликовдун өзүнүн пикирлеринин көбү тактыкты талап кылып олтурат. Эпоско өтө эле «кызганчактык» менен мамиле эткендиктенби, айтор, «Манас» эпосуна башка элдердин түк тиешеси жоктугун, ошондой эле аны жаратууда айрым уруулардын да аталышынын ролунун орунсуз экендигин далилдөөгө тырышат. «Манас»—кыргыздын элдик эпосу экендиги кыйшайбас чындык. Буга, биздин оюбузча, эч качан, эч ким шек келтире элек. Академик А. Маргулан эмгегинде «Манас» эпосунда казактар жөнүндө да сөз болору, казак уруулары да катышаары (бирок, алар каарман катары катышып жатат, эпосту жаратуучу катары айтылган жери жок) жагдайында айтат. Бирок бир да жолу «Манас»— казак элинин эпосу деп айтпайт. Айта да алмак эмес. Анткени «Манасты» кыргыздар гана айтып, кыргыздар гана сактап, өнүктүрүп келген. Азыркы күндө, дегеле колдо бар маалыматтарга караганда, эпостун варианттары Кыргызстандын чар тарабынан жазылып алынууда жана жазылып алынган. Атүгүл, чет жакадагы, маселен, Синцзяндагы (Кытай эл республикасы), Ооганстандын түндүк чыгышындагы кыргыздар арасында да «Манас» эпосу айтылгандыгы (Синцзяндагы Кызыл-Суулук кыргыздардын 1961-жылы эле 120.000 сап «Манастын» тексти жазылып алынганы) маалым.⁸⁹ Ошентип, кыргыз бар жерде «Манас» эпосу кошо жашап, айтылып, сакталып келаткан кашкайган чындык. Бирок анын башка дагы бир элде айтылгандыгынын далили жок.

Арийне, эпостун чыгармалардын коңшулаш элдердин элдик оозеки чыгармачылыгынын репертуарында бири-бирине оошуп, же катарлаш жашоосунан мисалдар табылат. Маселен, «Алпамыш» эпосунун: өзбектерде — 15, казактарда — 9, каракалпактарда — 5, тажиктерде — 4, башкырларда жана татарларда—бирден варианттары бар экендиги белгиленген. Ошондой эле «Көроглу» эпосу Орто Азия жана Кавказ элдеринин көпчүлүгүнө кеңири тараган. Бирок булардын бири да кыргыздарга мүнөздүү эмес. Мындай факторлор, албетте, түрк элдеринин эпикалык чыгармачылыгынын биримдиги жана ажырымына тиешелүү кызыктуу материалдар.

Ошону менен бирге эле «Манас» эпосунун монументалдуулугу—анын башка эпостук казыналар менен катышпагандыгы менен эмес, кайра ошол мурунку жана кийинки, ички жана тышкы эпикалык көркөм салттардын көбүн дээрлик органикалык түрдө өзүнө сиңирип, жуурулуштуруп алгандыгы менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Бул, албетте, алгачкы пикир, кургак божомол гана. Келечектеги тарыхый-типологиялык пландагы изилдөөлөр, сөз жок, бул ойлордун чын-төгүнүн аныктайт. Чындыгында эле, миң жылдык мезгилди басып өткөн монументалдуу эпосто,

бетте, образдуу көркөм чагылдыруунун призмасынан өткөн тарыхый, этнографиялык, диний, идеологиялык көп катмарлар орун алган. Андыктан эпоско бүгүнкү күндөгү калыптанган кыргыз элинин күлдөрүнөн башка бир да үрүк же үрүүлөр, элдер жөнүндө айтылбаса—мына үшүнүн өзү таң калаарлык жорук болбос беле? Эпостун окуясына жалгыз кыргыз эмес, ондогон ар түрдүү элдин күлдөрү катышышат. Негизги жана экинчи пландагы болуп же эпизоддук мүнөздөгүсү болуп, анда жүздөгөн каарман бар. Ал каармандардын, ошол үрүк же элдердин эпостук уюткулуу ^{өзөг} түзгөн негизгилери түздөн-түз кыргыздарга тиешелүү. Эпикалык көркөм сүрөттөөнүн өзүндө андай каармандарга «өз» же «жат» деген түшүнүктөргө карата мамиле так эле айтылган. Маселен, душман жактан келип бир тууган болуп кеткен, негизги каарман менен дээрлик бирдей катарда роль ойногон Алмамбеттин образы, ошол эле учурда өзү тууган болуп туруп ичи тардыгы, көрө албастыгы жана өзүмчүлдүгүнүн айынан жатка айланып, душман болуп кеткен Абыке, Көбөш сыяктуу образдарды эпос элдик көз караш менен өзүнчө ылгай алган. Муну менен биз «Манасты» баарыдан мурда тарыхый хроника эмес, оозеки эпикалык чыгарма катары кароо керек экендиги дагы бир жолу белгилегибиз келет. Ушул туура аныктамага таянганыбызда жогорудагыдай талаш маселелердин кыйласы күн тартибинен өзүнөн өзү түшүп калган болор эле.

Эми мындай жалпы маселелерден өтүп, К. Маликовдун Макала сындагы бирин-эки конкреттүү пикирлерге эки ооз токтоло кетүү зарыл. Анткени анда көңүл бурбай коюуга болбой турган дооматтар бар. Алардын биринчиси—академик А. Маргуландын илимий компетенттүүлүгүнө шек келтирүү, экинчиси—«Көкөтөйдүн ашынын» Ч. Валиханов жаздырып алган вариантынын көркөмдүүлүгүң танууга карата аракетин. Академик А. Маргуландын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгегинин баалуулугу баарыдан мурда анын ушул эпоско тиешелүү эң эле ар түрдүү жана бай материалдарды, көпчүлүгү илимге белгисиз бойдон келе жаткан баалуу архивдик маалыматтарды илимий коомчулуктун алдына тартуулагандыгы менен өзгөчөлөнөт. Муну манастануучу Э. Абдылдаев да туура баалап айтты. Ошол материалдарды кандайча колдонуп, алардан чыгарылган жыйынтыктар жагдайында, түздөн-түз текстке, текстологиялык изденүүлөргө тиешелүү айрым мүчүлүштөр жөнүндө азыноолак айтып өттүк. Бул, албетте, башка маселе. Эч ким эч нерсе жасабаган жерде эч кандай талаш-тартыштын болушу мүмкүн эмес, жаңылыштык да кетпейт, алга жылуу да болбойт. Андыктан А. Маргуландын эмгеги алигиче козголо элек проблемаларды күн тартибине койгондугу менен эле өзүн өзү актай алат. Изилдөөдө андай проблемалар өтө көп жана ар түрдүү. Алардын көпчүлүгү туура чечилип, көпчүлүгү божомол катары айтылганын, айрым учурларда жаңылыштыктар кеткенин айттык. Бирок мындан бир беткей бүтүм чыгарып, авторитеттүү илимпоздун көп жылдык эмгегин бир шилтем менен жаратпай салуу тайкылыкка жатар эле. Ошондой принципалдуу маселелердин деңгээлинде объективдүү кеп кылуунун ордуна К. Маликов А.Маргуланды ал айтпаган жоболору үчүн деле күнөөлөп жиберүүгө чейин барат. Мүнөздүү бир мисалга

кайрылалы. К. Маликов өз макаласында: «А.Маргуландын ушул китебинин 20-бетиндеги: «Манас» бир жума айтса түгөнгүс жомок» дегени да анын бул эпосту билбегендигин далилдейт», — деп жазат. Бул маалыматка караганда, эгер, А.Маргуландын ал айтканы чын болсо, демек, анын «Манас» эпосунун күнүн кемитип жатканы да чын болуп чыгар эле. Анын үстүнө, «Манас» эпосун көпчүлүгүбүз жалаң гана анын эбегейсиз зор көлөмү үчүн эле теңдешсиз деп эсептеп жүргөнүбүздө мындай аныктама, бери болгондо, аны кемсинткендик катары кабылданаары да ырас. А. Маргуландын эмгегин окубаган киши К. Маликовдун бул дооматына толук ишенип, окумуштуунун объективдүүлүгүнөн шек санап калышы чындык. Бирок иштин жагдайы андай эмес. Кеп бул жерде Ч. Валихановдун жогорудагы үзүндүнү жаздырып алгандыгы, көпкө созула турган жомоктун азыраагын гана жаздырып калганы жөнүндө айткан сөзүн контексттен үзө карап, жекече жыйынтык чыгарган К. Маликовдун объективдүүлүгү жөнүндө болгону турат. «Көкөтөйдүн ашынын» айланасындагы кепти жалпы «Манас» эпосуна тиешелүү кеп катары кабылдап, А. Маргуландын андан кийинчерээк айткан «алтымыш күн айтса түгөнбөс, ...Эки айлап айтса түгөнбөс эпосту айлап, жылдап жазып алган К.Маликов сыяктуу кайратман адамдардын күрдөөлдүү иштерине» таң калганын К. Маликов эмне үчүн эске албайт? Кайра, А.Маргулан китебинде баштан аяк—«Манас»—кыргыз элинин айтылуу мурасы, кыргыз калкынын жомогу, кыргыз эпосу, кыргыз ыры, кыргыздын элдик эпосу... деп, жүз кайталап айтып олтурганына карабай, аны «жеке эле «Манас» эпосун эмес, башка элдердин чыгармаларын да негизи жок эле казак элине таандык кылууга далалаттана берет»,— деп, жөнү жок доомат коёт. Ушул айтылгандардан деле биз К. Маликовго мүнөздүү болгон далилдер менен эсептешпөө адатын, илимдеги тактыкка кайдыгер карап, көңүл бурбоону даана байкайбыз. К.Маликов айткандай, А.Маргуландын эмгектери жөнүндө атайын сөз болот, кеңири токтолуп, талдоо жүргүзүлөт. Бирок, ошол талдоолордо жана анализдерге жогорудагыдай илме-чалма ыкмалардын деңгээлинен жогору көтөрүлүп, эмгектин чыныгы жүзүн көрсөтө алуучу, ошого катар эле, андагы мүчүлүштөрдү даана, так, илимий аргументтер менен ондоого же ошол илимпоздун деңгээлинде илимий полемикага чыгууга аракеттенүү керек экен. Ансыз, жок жерден проблема чыгарып, негизги маселелерден четтеп, куру чечендикке алдырып жиберүү илдети бар.

Ошондой эле К.Маликовдун: «А.Маргуландын Чокон Валиханов жаздырган «Манас» үзүндүлөрүнүн көркөмдүгүн жогору орунга коюу (балким муну Чокон жаздырганы үчүн гана ошондой эсептеп жаткандыр) адилеттик эмес»,—дегенин кандайча түшүндүрүүгө, же кандай түшүнүүгө болот? Биринчиден, Ч.Валиханов үзүндүлөрдү жаздырып алган эмес, өзүнчө бир бүтүн эпизодду жаздырып алган. Экинчиден, «Манас» эпосунун ар бир варианттарынын өз-өзүнчө кайталангыс жекече касиеттери да бар да, ошону менен катар, аларды бириктирип турган негизги белгилери бар. Тигил же бул деңгээлде эпостун бардык варианттары илим үчүн бирдей тиешеси бар.

Ырас, Ч.Валиханов жаздырып алган эпизод кийинки залкар манасчылар Сагымбай менен Саякбайлар баш болгон айтуучулардын материалдарынын көлөмү жагынан да, көркөмдүүлүгү жагынан да бир топ өзгөчөлөнөт. Бирок, ал баарыдан мурда, мындан жүз жыйырма үч жыл¹ мурда кагазга түшүп сакталып калгандыгы менен баалуу. «Манас» эпосун изилдөөдө да анын ролу өтө зор. Анын ошол эпизоддун текстин

¹ Автор бул изилдөөнүн үстүндө жетимишинчи жылдарда иштеп. алгачкы варианты 1979-жылы басууга даярдалган. Ред.Ч.Т.

тактай элек жатып эле, анын кандай «экенин билбей туруп «начар» дей салуу—муну, жекече субъективдүү, илим менен эч кандай катышы жок, ой жоруу деп билүү керек. «Манас» эпосуна караганда эмнегедир окумуштуулар да, окумуштуу эместер да өзүлөрүнүн жекече пикирлерин өтө жогору баалашат. Эмдигиче, тигил вариант жакшы, бул вариант жаман деп жүрүп, ошонун айынан бир да вариант толугу менен али жарык көрө элек. Али кыргызча тексти тактала элек жатып эле, бул эпизод да тетири баа алууга эмне себеп болду? Мүмкүн, мындай жөн салды кеп-сөздөргө бөгөт коюу зарыл болуп жүрбөсүн. Элдик маданий мураска мынчалык текебер мамиленин зыяндүүлүгүн атайын белгилеп олтуруу артыкбаш болор. Жалгыз кыргыз элинин гана эмес, түпкүлүгүндө дүйнөлүк маданий көөнөргүс мурастардын бирине—«Манас» эпосуна тиешелүү маселелер али чечиле элек, аны жарыялоо жагы да алиге аксоодо. Андыктан, мындай шартта жекече субъективдүү каалоолордон жогорулап, ошол эпостун өзүн тийиштүү изилдөө өлөр менен жабдып, аны жалпы маданий баалуулукка айландыруу ишин тездетүү керек.

Эми, мына ушул айтылгандарга байланыштуу колунуздардагыдай элдик эпикалык эстеликтерди жарыялоо принциптерине бир аз токтоло кетүү абзел.

Максатына жана багытына жараша элдик оозеки чыгармаларды жарыялоонун илимде белгилүү бир нече түрү бар:

1. Көпчүлүк окурмандарга, жалпы калайык-калкка арналган жарыялоо (илимий-жамагаттык жарыялоо). Бул учурда түп нускадагы айрым татаал маселелер, мисалы, айрым экиачакей түшүнүктөр, же бир эле фактынын эки түрдүүчө окулушу, же ошол материалдын бардык өзгөчөлүктөрү илимий жагынан такталат. Бирок алар текстте чагылдырылбайт. Негизинен түп нуска толук сакталат да анын жалпы тулкусу көпчүлүккө жеткиликтүү формада берилет. Ушундай эле принциптер балдарга арналган, массалык жана хрестоматиялык жарыялоолордо да орун алат.

2. Адабий чыгарманы же эстеликти академиялык планда жарыялоо—илимий жарыялоо. Илимий жарыялоодо, албетте, жогорудагыдай принцип жараксыз. Бул учурда, эстеликтин бардык компоненттери ар тараптан текстологиялык талдоодон өткөрүлүп, такталып, изилденип, ар бир бөтөнчөлүк өзүнчө илимий аппарат менен жабдылып, комментарийленип жарыяланат.

3. Факсимилелик жарыялоо (кол жазманын сүрөтүн басып чыгаруу). Ч. Валиханов жазып калтырган «Көкөтөйдүн ашынын» факсимилеси А.Маргулан тарабынан жарыяланды.

4. Текстти транслитерациялоо—белгилүү графика менен (маселен, араб графикасы менен) жазылган текстти башка бир графика (азыркы кыргыз жазуусу) аркылуу кайрадан так, даана көчүрүп жазып чыгуу аркылуу жарыялоо. Бул иш А.Т.Хатто тарабынан жүзөгө ашырылды. Бирок ал араб алфавитинен латын алфавитине транслитерациялады.

Мындан тышкары, бир элдин белгилүү тарыхый бир мезгилинин көркөм эстелиги болуп эсептелген маданий мурасын жалпы илимий жана маданий кенчке айландыруу үчүн аны башка тилге которуп жарыялоо иши бар. Которуунун да эки түрүн — көркөм-жамагаттык жана так, академиялык тибин белгилесе болот.

Албетте, которуудан мурда, ал чыгарма ошол өзү жаралган тилде биротоло такталып, текстологиялык талдоодон өткөрүүгө тийиш. Ансыз, айрым ачакей түшүнүктөрдүн келип чыгышы, анын натыйжасында чыгарманын котормосунун сапаты төмөндөп кетиши ыктымал. Андай айрым бир мүчүлүштүктөрдү ушул эле «Көкөтөйдүн

ашынын», биз жогоруда атап өткөн казакча котормосун жана А.Т.Хаттонун транслитерациясын салыштыра изилдеп талдап көрсөттүк.

Акырында айта кетүүчү кеп мында:

«Көкөтөйдүн ашы»—«Манас» эпосундагы кеңири белгилүү эпизоддордон. «Көкөтөйдүн ашы—көп жаңжалдын башы» деп мына ушул эпизод жалпы эле «Манас» эпосунун сюжеттик курулмасында негизги ролду ойнойт. Анткени ошол чоң жыйында төгөрөктүн төрт бурчунан келген түрдүү калайык-калк ичинде бири-бирине зордук көрсөтүп, бири экинчисинен мыктысынган баатырлардын чыры, акыры барып өчөшүүгө айланып, элге бүлүк чыгарат. Алардын мурдатан келаткан кеги бар. Бул бир. Экинчиден, ошондой жекече өчөгүшкө элдин мамилеси да көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Аккуланын байгесин Жолой зордуктап, өзү жокто чоролорунун башын айра чаап тартып алып койгонуна жаалы келген Манас аларга каршы аттанууга элдин колун (аскерин) сураганда, эч ким ага кол бербейт. Бирок, башталган чатак басылбай. аягы кандуу кагылышка жете өөрчүп кетет.

Мындагы негизги айтар сөз—«Манас» эпосунун мына ушул чакан бөлүгүнүн мазмунун толук түшүнүү үчүн аны ошо залкар эпопеядан ажыратып карабай, тескерисинче, эпостун жалпы сюжети менен бирдикте алуу керек. Анткени эпикалык чыгармада кайсы бир эпизоддогу чиелешкен татаал окуялардын чечилиши кийинки башка эпизоддор менен байланыштуу болот. Кээде алардын түбү өзүнөн мурунку окуялардан агып чыгат. Эпикалык чыгармачылыктын мындан башка да спецификалык законченемдери бар. Аларды эске алуу—маданий мурасты тарыхый жагынан туура баалай билүүгө шарт түзөт.

«Көкөтөйдүн ашындагы» көптөгөн мотивдердин ичинен биз Манас менен Жолойдун жаңжалына атайын токтолуп олтурабыз. Себеби, эпизод ал экөөнүн мурдагы өчөгүшкөн кармашууларынан маалымат бергени менен, ушул аштагы жаңжал жана анын андан кийинки натыйжалары айрым окурмандар тарабынан тескери таржымалданып калышы ыктымал. Ошондуктан кээ бир окумуштуулардын эпоско тескери баа берип жиберешкени «Манастагы» «аскердик демократиялык» учурдан калган мотивдерди бир жактуу түшүндүрүп, мына ушундай мотивдердин тарыхый объективдүү негизин билбегендиктен келип чыккан. Бир баатыр менен экинчи баатырдын күрөшү ал кезде биздин азыркы түшүнүгүбүздөн башка болгон. Белгилүү окумуштуу В.Е.Гусев туура белгилегендей, «күрөш дайым эле сөзсүз түрдө коргонуучу мүнөзгө ээ боло бербеген—бул ошо өткөөл мезгилдин эпосунун өзгөчөлүгү менен түшүндүрүлөт». Сөз «аскердик демократиялык» мезгилди өз ичине алган алгачкы общиналык коомдон таптык коомго өтүүдөгү өткөөл мезгилдин эпикалык чагылдырылышы жөнүндө бара жатат. Андан соң В.Е.Гусев ошол учурдагы кагылыштардын мотивдерин айтып, алар кайсыл эпостордо кандайча чагылдырылгандыгына да токтолот. Көпчүлүк учурларда—бул (күрөш, согуш) мурунку зордук үчүн өч алуу (якуттардын «Олонхосу»), же урууларды күчтүүлөрдүн, алдуулардын бийлиги астына чогултуу үчүн болгон согуш (индиялык эпос), же өз уруусуна пайдалуу мүлк үчүн күрөш (карел-фин рундары), же болбосо келечекте коркунучтуулугу бар душманга каршы жортуул (байыркы шумердик Гильгамеш жөнүндөгү эпос), акырында—талоончулук, жерди кеңейтүү, байлыкты, кулдарды тартып алуу максатындагы согуш (байыркы грек эпосу).⁹⁰ Андан ары В.Е.Гусев ошол мотивдердин чыгыш себебин түшүндүрүп, аны К.Маркс менен Ф.Энгельстин сөзү менен айтканда, «системалуу түрдө талоончулукка айланган согуштардын»⁹¹ мүнөзү менен байланыштырат. «Мына ушул акыркы абалды эске албай туруп байыркы

түрүндө толук сакталган, же кийинки доорлордо өзгөрүүгө учураган эпикалык чыгармалардын маанисин туура түшүнүүгө болбойт».⁹²

Буга кошумча катары, ошол доордун эпосун туура баалоо үчүн ошол кезде (өткөөл мезгилде) «согуш жана согушка камылга элдик турмуштун кадимки функцияларына айланган»⁹³,— деген Ф.Энгельстин да аныктамасын эске алуу керек. Дүйнөлүк эпикалык чыгармачылыктын бай материалдары мына ушул маселелер боюнча көптөгөн маалыматтарды ичине алат. Алардын баары дээрлик туура чечилип, объективдүү түрдө такталган. Андыктан «Манастагы» бүгүнкү күндөгү айрым түшүнүктөргө туура келбеген жерлерди тетири кабылдабай, тарыхый сезим менен туура түшүнүү керек.

Өз учурунда А.В.Луначарский тарабынан даана чечилгендей, өнөр дегениңиздин өзүн, анын тээ баштапкы башатынан азыркы күнгө чейинки ал-абалын туура түшүнүү үчүн «тарыхый туюм-сезимдин болушу зарыл, аны ошол өз учурунун маданий шарты менен бирге карай билүү кажет. Мына ошондо гана, адегенде жат, түркөй, жапайы сыяктанып көрүнгөн нерселерге жан кирип, сүйкүмдүү, адамкерчиликтүү көрүнүштөргө айланат. Тарыхый жактан өсүп жетилген сабаттуу адам үчүн эч кандай пендечиликтин жат көрүнүшү мүмкүн эмес».⁹⁴

Сөзүбүздүн акырында, ушул жумуштун жүрүшүндө эриш-аркак көмөктөш болуп, түп нусканы окуп транслитерациялоо ишине олуттуу салымын кошкон казак досум, белгилүү илимпоз, фольклортаануучу Шакимашрип Ибраевге жана баалуу кеңештерин берип, басмага даярдалган кол жазманы эстеликтин түп нускасы менен салыштыра карап, айрым оңдоолорду киргизген Чыгыш адабияты боюнча теңи жок адис, белгилүү түрколог Халык Гүсейнович Короглыга таазим этип, ыраазычылыгымды билдирем.

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

ТЕКСТ

- 1 Алтын ээрдин кашы экен,
Ата журттун башы экен.
Күмүш ээрдин кашы экен,
Түн түшкөн калын көп ногой журттун башы экен.
- 5 Көкөтөйдөй хандарың
Эми, алдынан өтмөй болуптур:
— Сары Ногой баласы
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Мааникерди бир мине көр, чором,
- 10 Калың бир кара көп ногой, чором,
Башынан элди кире көр, чором.
Үйсүндөрдүн Үмөткө,
Үмөткулу Жайсаңга айт.
Карыны салык бийине айт.
- 15 Катта курсак байына айт.
Сары сакал, тик мурут,
Айры сакал, киш мурут —
Барына бардай айта көр, чором.
Батман аяк бал ичкен,
- 20 Батмансыган мырзага айт.
Аяк-аяк бал ичип,
Алчандаган мырзага айт.
Түн түшкөн калың ногойго айт,
Көкөтөй жаман болду деп.
- 25 Байдын уулу Баймырза,
Көкөтөй жаман болду деп,
Бар ногойго карыга айт.
Мен байтал бээ байлаттым, чором
Мен бал кымызын чайкаттым, чором,
- 30 Кунан бээм байлаттым, чором,
Кор кымызын шүршүттүм¹, чором.
Кабыргасы жазы картандан, чором,
Чүйшүн² жазып салганмын, чором.
Сары жилик байталдан, чором,
- 35 Туу бээмди сойгонмун, чором,
Туурап нарын койгонмун, чором.
Баарын бир жыйып келе көр, чором.
Оо, мен керез ашым беремин, чором,
Керез сөзүм айтамын, чором.
- 40 Калың кара көп ногой
Башынан элди кире көр, чором.
Көкөтөйдүн боз ордого
Түн түшкөн калың көп ногой
Дүңгүрөп түшүп калды дейт.
- 45 — Э күн түшкөн калың көп ногой, журтум,

¹ Шүршүгтүм — шоршутту, ачыттым, жетилттим ж. б.

² Чүйшүн (шүүшүн)—канын шүүшүндөтүп... П. Чүйгүн — эт маанисинде.

- Көкүрөгүм дарт алды,
 Көңүлүм жаман бошоду.
 Мен алдыңдан өтмөк болгонмун, журтум.
 О, мен жүз токсон тогуз жашадым,
 50 Жаак сөөгүм бошоду, журтум.
 Дөбөдөй эт кылыптыр,
 Көлдөй чык кылыптыр.
 Керез ашын берет, эми,
 Керез сөзүн айтат, эми:
 55 — Менин көзүм өткөн соң, журтум,
 Кылыч менен кырдырып,
 Кымыз менен жуудуруп, журтум,
 Чарайна менен чаптатып,
 Булгаары менен каптатып,
 60 Ак казаным жаздатып,
 Кыбылага баштатып,
 Кызыл макмал бүктөтүп¹,
 Кызыл нарга жүктөтүп²,
 Кара макмал бүктөтүп,
 65 Кара нарга жүктөтүп,
 Алтмыш бир ногой, кырк кербен
 Айдап келип түшө көр, журтум.
 Топ-топ келген катынга, журтум,
 Топтоп макмал бере көр, журтум.
 70 Кербен бир башы кара сарт
 Сексен бир эркеч майына
 Кыш бышыртып ала көр, журтум.
 Астыңкы жолдун үстүнө,
 Үстүңкү жолдун астына,
 75 Айга баккан ак сарай,
 Ак сарайлап коё көр.
 Күнгө баккан көк сарай,
 Көк сарайлап коё көр.
 Кобул³ салып копшотуп,
 80 Жол боюна окшотуп,
 Бейитимдин башына
 Тай, төөнү сайдырып,
 Токумун кайра байлатып,
 Кунан да байге кыла көр,
 85 Оо, журтум, кызматкер болуп тура көр.
 Мындан бөлөк кебим жок, журтум,
 Мындан бөлөк сөзүм жок, журтум.
 Оо, аман-аман боло көр, журтум,
 Оо, эсен-эсен боло көр, журтум.

¹ Бүктөтүп— түп нускада «бүктетип» формасында жазылган.

² Жүктөтүп-түп нускада «жүктетип» формасында жазылган.

³ Кобул-көңдөй оюк, бул жерде оймо маанисинде да болушу мүмкүн.

- 90 Оо, Байдын уулу Баймырза, баатыр,
Оо, бери карап кулак сал, баатыр,
Тели куш салдым, куш кылдым, баатыр,
Тентиген жыйып, эл кылдым, баатыр,
Кулаалы салып, куш кылдым, баатыр,
- 95 Курама жыйып, эл кылдым, баатыр,
Менин бир көзүм өткөн соң, баатыр,
Тели куш көзүн каратпай,
Тентигендин баарысын
Эл-элине таратпай,
- 100 Кулаалы көзүн каратпай,
Кураманын баарысын
Эл-элине таратпай,
Жакшы куштап багып ала көр, баатыр.
Менин бир гой көзүм өткөн соң, баатыр,
- 105 Жөө бир жүргөн жакырга-ай,
Чобур бир кармап бере көр, баатыр.
Жылаңач жүргөн жакырга-ай,
Чапан бир чечип бере көр, баатыр.
Кымызың суудай агызып,
- 110 Жайың-кышың болгондой,
Мына толуп бир жаткан курама, баатыр,
Тел козудай жагызып,
Айраның суудай агызып,
Мына тентигендин баарысын
- 115 Жакшы күтүп ала көр, баатыр,
Оо, менин бир көзүм өткөн соң,
Таап бир алган Бокмурун, баатыр,
Ала бир күчүк дебеңер, баатыр,
Арам сийдик дебеңер, баатыр.
- 120 Эми жетим бир атын мингизбей, баатыр,
Жетим бир ашын ичкизбе, баатыр.
Жетим бир тонун кийгизбе, баатыр.
Ары бир болсо үч жылга, баатыр,
Бери бир болсо эки жыл, баатыр,
- 125 О баланын бир-эки жашы бар, баатыр.
Эрбейип адам болордо, баатыр,
Эр жай тартып эр болор, баатыр,
Эр уулу менен тең болор, баатыр.
О-ошондо калы бир килем сала көр, баатыр,
- 130 Менин го көзүм өткөн соң, баатыр,
Менин ордума кан көтөрүп ала көр, баатыр.
Байдын бир уулу Баймырза, баатыр,
Бери бир карап кулак сал, баатыр.
Оо, менин кырк ашымды берерде, баатыр,
- 135 Оо, кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай, баатыр,
Конурбай аты Үңүрбай, баатыр,

- Эми бир ошого бара көр, баатыр,
О-ошо менин кыркымдан
Ошондо бир кутулуп кала көр, баатыр.
- 140 Оо, Байдын бир уулу Баймырза, баатыр,
Оо, менин ушу ашымды берерде, баатыр,
Мына Анжиянда тоюнган,
Чийки бир нанга семирген, баатыр,
Анжияндын тоң алмасын кемирген, баатыр,
- 145 Он экисинде ок аткан,
Он үчүнө жеткенде
Ордо бузуп, үй чапкан,
О, мына, Жакыптын уулу жаш Манас,
О, жаңы оозданган эр Манас
- 150 Үңкүр жерде үй чапкан,
Жылга бир жерден жылкы алган,
Кабагы бийик, өңү саз,¹
Эңчегер² бойлуу эр Манас.
Каны бир кара, бети көк,
- 155 Боору чаар, сырты көк,
О, мына жалы көк ала, сарыгер эле.
Баатыр бир Манас сурасаң
Көкжал бир дөбөт бөрү эле,
Шол эр Манаска бара көр,
- 160 Карызымдан бир кутулуп кала көр.
Ошондо мусулман бир менен каапырды
Баарын бирдей жыя көр.
Шондо улуу бир той кыла көр.
Шонетип, карызымдан бир кутулуп кала көр.
- 165 Көкөтөйдөй ханыңыз
Эки бир көзү сүзүлдү,
О, кыямат көздөп созулдү.
Оо, түн түшкөн калың көп ногой
Өкүргөндөн бакырды,
- 170 Өрүктүн башын жапырды.
Айкыргандан бакырды,
Алманын башын жапырды.
Айытын ыйлап алды,
Сыйытын сыйлап алды.
- 175 Кылыч менен кырдырды
Кымыз менен жуудурду,³
[Чарайна менен чапталты,
Булгаары менен капталты,

¹ Саз - Дурус, мыкты, сындуу, жарашыктуу.

² Эңчегер - күржүйгөн, далысы күржүйгөн... — күчтүүлүктүн белгиси.

³ Ч. Валиханов ушул жерге «и прочие» деп жазган. Биз ал эпикалык клишелерден бир-экөөнү кашаада келтирдик.

- Ак казанын жаздатты,
 Кызыл макмал бүктөттү,
 Кызыл нарга жүктөттү,
 Кара макмал бүктөттү,
 Кара нарга жүктөттү].
 Элди тоёт кылды дейт,
 Жыртышын кыба¹ берди дейт,
 Айтканыңдай кылды дейт.
 [Алтымыш ногой, кырк кербен
 Алып келип түшүптүр.
 Сексен эркеч майына
 Кыш куйдуруп алыптыр.
 Астыңкы жолдун үстүнө,
 Үстүңкү жолдун астына]
- 180 Ылдап койгон ыл² бейит,
 Сырдап койгон сыр бейит,
 Кобул бир салып копшотуп,
 Жол боюна окшотуп,
 Айга баккан ак сарай,
- 185 Ак сарайлап койду дейт.
 Күнгө баккан көк сарай,
 Көк сарайлап койду дейт.
- Ары болсо алты миң,
 Бери болсо беш миңдей,
- 190 Ала шалбырт жаз менен
 Чапкан экен кунанды,
 Кунан келип турган дейт,
 Эми коңур салкын күз менен.
 Жемдеген экен жети күржун жем менен.
- 195 Ошо тоого тууп, ташка өскөн,
 Теке менен бирге өскөн,
 Кумга тууп, чөлгө өскөн,
 Кулан менен бирге өскөн,
 Темир туяк, жез билек,
- 200 Тердебес тууган ыргай моюн Көгала
 Чыгып келди даң менен.
 Камбар бир Камбар, Камбар хан,
 Камбар бир хандан Айдар хан,
 Айдар хандын баласы—
- 205 Айлангыс тууган эр Көкчө.
 Көгаладай беренди
 Уштап алды даң менен,
 Алты бир тогуз мал менен,
 Ботолуу төө нар менен,

¹ Кыба — канык, болук, ыраазы болгончо, көңүлү толгончо—деген мааниде

² Ыл — негиз, пайдубал /фундамент/.

- 210 Балалуу ногой күң менен,
Манаттан жапкан үй менен.
Текеченин темир туяк, жез билек
Көгаладай беренди
Уштап алып кетеди.
- 215 Чыбыратчыга жайлады,
Чыбыратып бээ байлады.
Ыбранчыга жайлады,
Мааникердей күлүк аттарды
Мамыдан үзбөй байлады.
- 220 Байдын уулу Баймырза
Кымызын суудай агызды.
Толуп жаткан курама
Тел козудай жагызды.
Кытайлардын кыр мурун Коңурбай,
- 225 Көмкөрө калың көп ногой,
Козголо көчүп барды дейт.
Алабаш жорго, чубар ат
Айдап бир тартуу кылды дейт.
Шондо кырк ашынын карзынан
- 230 Бир күтүлүп калды дейт.
Жер ортосу Боз-Төбө
Комкоро калың коп ногой
Толо бир жыйын кылды дейт.
Карыны салык бийлерин — а
- 235 Кетте курсак байлары
Чогулуп кеңеш кылды дейт.
Байдын уулу Баймырза
Кеңеше албай турду дейт.
Бир күндөрү болгондо
- 240 Алты бир жашар Бокмурун
Ат токунуп калыптыр.
Жети бир жашар Бокмурун
Молло окунуп калыптыр.
Кашы алтын ак каңкы ээр
- 245 Мааникерге токулду.
Болук тууган Бокмурун
Мааникерге минди дейт.
Калың кара коп ногой-го
Элине кирип барды дейт:
- 250 — Байдын уулу Баймырза, аке,
Эмне кеңеш бар эле, аке?
Күндө бир жыйын кыласың, аке-ай,
Сенин бармагыңдын башы алтын, аке,
Ээриңдин кашы алтын, аке-ай!
- 255 Куюшканың куйма алтын,
Жүгөндөрүң чын алтын, аке.

- Эрини балбак Боз айгыр, аке,
Боз айгырым миңгизбейм, аке,
Акемдин ашын билгизбейм, аке,
260 Көк айгырым миңгизбейм, аке,
Көкөтөй ашын билгизбейм, аке.
Мына Анжиянда семирген, аке,
Анжияндын тоң алмасын кемирген,
Чийки нанга семирген,
265 Самарканда сарт Манас,
Сары кулак ит Манас,
Көчсөң өзүң көчүп бар,
Мен элимди көчүрбөйм,
Мен журтумду көчүрбөйм.
270 Эртең менен бир ары көчөмүн.
Чабыратпай уук чечтирип,
Шаңшытпай бүркүт алдырып,
Мааратпай козу салдырып,
Бакыртпай төө комдотуп,
275 Ыйлатпай бала бөлөтүп,
Көп ногой журтту көчүрүп,
Жаккан отун өчүрүп,
Жөө жүргөн жакырга
Чобур кармап беремин.
280 Жылаңач жүргөн жакырга
Чапан чечип беремин.
Козу башы Копого
Койдун жүнүн аламын,
Үлкөн Ак-Таш барамын,
285 Үй жаптырып саламын.
Андан өөдө көчөмүн,
Тээк-Таштан өтөмүн.
Жылаңачтын боюна
Жылкы салып кетемин.
290 Өзөн суун бакалап,
Кең Илени жакалап,
Кең Иленин боюнда
Эгинчи бөлүп кетемин.
Андан өөдө көчөмүн,
295 Кең Калкандан өтөмүн.
Кеме менен кечемин,
Ак-Терскен ашамын.
Аттын ээрин алдырбай,
Ат чалдырып аламын.
300 Түргөн, Ак-Суу ашамын
Төөнүн комун алдырбай,
Төө чалдырып аламын.
Кайнатма тузга барамын,

- Алтымыш атан комдотуп,
 305 Түз арттырып аламын.
 Ботонун сазын бойлогон,
 Күндө кумар ойногон,
 Казандай кара бөркү бар.
 Кан чыккандын баарысын
 310 Соромун деген эрки бар,
 Каапырдын ханы эр Жолой,
 Эр Жолойго барамын.
 Жанаша келип кономун,
 Жан туугандай боломун.
 315 Бирге келип кономун,
 Бир туугандай боломун.
 Каапырдын ханы Жолойго
 Ала-Баш жорго чубар ат
 Айдап тартуу кыламын.
 320 Алтын да күрмө кийемин,
 Айтылуу төрө боломун.
 Көз отогот¹ сайынып,
 Көрүнө төрө боломун.
 Алтай толгон көп калмак
 325 Аралаша кономун.
 Каңгай толгон көп калмак
 Биргелеше кономун.
 Жакшыга бара беремин,
 Күлүк атым койбоймун.
 330 Жаманга бара беремин
 Көйнөк тонум койбоймун.
 Андан өөдө көчөмүн,
 Өзөн суусун багалап,²
 Ак боз атым такалап,
 335 Кыл-Эртишти жакалап,
 Күндөп, түндөп көчөмүн.
 Кыл-Эртиштин башына
 Беш-Терек менен ашамын.
 Жоргонун суусун кечемин,
 340 Хандын тоосун ашамын,
 Молдоторгой басамын.
 Кыл-Эртиштин үстүнө,
 Буурул-Тоонун астына
 Барып келип кономун.
 345 Алты күнү болгончо
 Ат сергитип аламын.
 Жети күнү болгончо
 Эл сергитип аламын.

¹ Отогот — баш кийимге тагылган асыл таш.

² Багалап — бакалап, жол чалып, байкап көрүп. /Мисалы: атты алкалаганча, жолду бакала/.

- Ошондон соң, токсон атан комдотуп,
 350 Күрүч арттырып аламын.
 Токсон жорго катарлап,
 Түпкү ханга киремин.
 Шондо Көкөтөйдүн ашын беремин.
 Төтөгөлүү¹ бийик боз үйдү
 355 Төшкө бөгөй тигемин,
 Шону ашка тигемин.
 Көкөтөйдүн көп малын
 Кемегенин башына
 Топтоп келип кырамын,
 360 Санатын алып турамын.
 Оозу башы бияздай,
 Кожого айткан нияздай,²
 Сакалы жок, муруту жок,
 Алты миң жигит жыямын.
 365 Колуна анжиян бычак карматып,
 Туурамчыга коёмун.
 Туурамчы бармак жооруйт деп,
 Бармагын чарайна менен чаптатып,
 Булгаары менен каптатып,
 370 Туурамчы суусап кетет деп,
 Кара чайды кайнатып,
 Казаны менен кыламын,
 Шонтип Көкөтөй ашын беремин.
 Мусулман менен каапырды
 375 Баарын бирдей жыямын, — деди.
 Калы килем салды дейт,
 Көкөтөйдүн ордуна
 Болук тууган Бокмурун
 Хан көтөрүп алды дейт.
 Жөө жүргөн жакырга
 Чобур кармап берди дейт.
 Жылаңач жүргөн жакырга
 Чапан чечип берди дейт.
 385 Көмкөрө калың көп ногой
 Аралап келип жүрдү эле:
 — Алпка барар киши барбы?
 Атка барар киши барбы?
 Жайма көкүл Жаш Айдар
 390 Өзү эптүү күл эле,
 Өзү саптуу күл эле — оу.
 Сары ногой баласы
 Жайма көкүл Жаш Айдар
 Эшигине келди дейт:

¹ Төтөгө — боз үйдүн тасмача согулган жасалгасы.

² Нияз — жылуу сөз, жакшы нээт.

- 395 — Оо, үйдө болсоң үн берчи, чором,
Он ычкынбай тез берчи, чором.
Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Көкөтөй ашын бергенмин,
Көкөтөйдүн көп малын
- 400 Топтоп, топтоп кырганмын,
Санатын албай турганмын.
Сени ат чакырып кел деймин,
Алпты чакырып кел деймин.
Жайма көкүл Жаш Айдар айтат:
— Болук тууган Бокмурун, төрөм,
- 405 Сенин алпыңа да барбаймын,
Атыңа да барбаймын,
Алптан да өлүп калбаймын.
Кечээ айыл кондук аралаш,
Койду салдык короолош,
- 410 Ашты каздык ороолош,
Төө салдык жатындаш,
Жылкы салдык өрүштөш.
Кунан минип куш салып,
Кутуруп ойноп жүргөнгө
- 415 Кулсунуп калган экенсиң.
Айдын бурчу алты сан
Алты айланып келгенче
Алтымышта атакем
Алдан тайып калбайбы.
- 420 Жердин бурчу жети сан
(Жети айланып келгиче)¹
Жетимиште энекем
Жергеден кейип эле калбайбы.
Оо, сенин бу атыңа барбаймын,
Алпты чакырып келбеймин, — деди.
Бокмурун айтат:
- 425 — Жайма көкүл Жаш Айдар,
Атка дагы барбасаң,
Алпка дагы барбасаң,
Өзүм алпка барармын,
Алпты чакырып келермин.
- 430 Өзүм атка барармын,
Ат чакырып келермин.
Өзүм алптан келгенче
Ашым менен байгемдин
Камылгасын жеп тургун.
- 435 Өзүм алптан келген соң,

¹ Бул сап түп нускада жок. Мааниси жагынан алганда бар экендиги байкалат. Эпикалык кайталоодо кээде ушинтип, бирден сап түшүрүлүп да айтылып кетет. Бирок, анын орду дайыма белгилүү болот.

- Өзүңдү баш байге кылармын.
 Атаң менен энеңди
 Аяк байге кылармын.
 Үйдө жүрсө талтаңдап,
 440 Жайма көкүл Жаш Айдар
 Эси чыкты калтаңдап.
Жана Жайма көкүл Жаш Айдар айтат:
 — Аа, төрөм, ат белгисин айтсаңчы,
 Атың минип барайын.
 Эркелетип кеп айтсам,
 445 Ардаңдадың Бокмурун, төрөм.
 Сүйгөнүмөн сөз айтсам,
 Сүйрөңдөдүң, Бокмурун төрөм.
 Тонун белгисин айтсаңчы,
 Тонуң кийип барамын.
 Жана Бокмурун айтат:
 450 — Ат белгисин мен айтсам,
 Атымды минип сен барсаң,
 Алтымыш атым аргымак
 Сүйсөң шондон минип бар.
 Токсон атым тобурчак
 455 Сүйсөң шондон минип бар.
 Жетимиш атым жел жетпес
 Сүйсөң шондон минип бар.
 Топ, топ бир эле топ саргыл, чором
 Топ саргыл аттар көп, чором.
 460 Сүйсөң шондон минип бар, чором.
 Алтын баштуу Аксаргыл
 Сүйсөң шондон минип бар, чором.
 Атакем минген Ардакбоз,
 Энекем минген Эркебоз,
 465 Сүйсөң шону минип бар.
 Карындашым Карлыгач
 Анын минген Кайкыбоз,
 Сүйсөң шону эле минип бар.
 Жылкы ичинде Боз айгыр
 470 Сүйсөң шону минип бар.
 Боз айгыр жайын сурасаң,
 Кабыргада калкан бар,
 Жаан жайласа кебелбес.
 Куйругунда кудук бар,
 475 Кулан суулап түгөтпөс.
 Баш жагында машат¹ бар,
 Марал суулап түгөтпөс.
 Алты ай минсе арыбас,

¹ Машат — башат, булак.

- Аркасын кесип калса, жоорубас,
 480 Асти да көңлүң оорубас.
 Чапсаң — күлүк, минсең — берк
 Жылкы ичинде ээрди шалпык Бозайгыр,
 Сүйсөң шону минип бар.
 Жана Жайма көкүл Жаш Айдар айтат:
 — Ой, болук тууган, Бокмурун,
 485 Сенин ала тайынды мингенче, төрөм,
 Алптан өлүп калганча, төрөм,
 Сенден өлсөм болбойбу, төрөм?
 Сенин астындагы Мааникер, төрөм,
 Мааникер берсең, минейин, төрөм.
 490 Үстүндөгү Ак күбө,
 Ак күбө берсең, кийейин, төрөм,
 Анан алпка барайын, төрөм.
 Мааникерди минди дейт,
 Ак күбө тонду кийди дейт.
Жана Бокмурун айтат:
 495 — Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
 Астындагы Мааникер
 Эч өнөрүн көрбөдүм, чором,
 Эч да бир сырын албадым, чором.
 Өйдө-өйдө жер келсе, чором,
 500 Окус алып кетүүчү, чором,
 Шондо көтүнөн түшүп калбагын, чором.
 Ылдый-ылдый жер келсе,
 Астындагы Мааникер
 Ыкыс берип кетүүчү,
 505 Мойнунан түшүп калбагын, чором.
 Эч өнөрүн албадым,
 Эч бир сырын билбедим, чором.
 Мааникер жайын сурасаң,
 Кече Балгары суусу басканда,
 510 Кече Талгары суусу ташканда,
 Кең Меженин суусу
 Калыбынан ашканда,
 Өңгө аттардын баарысы
 Кемеге түшүп жатканда
 515 Бүт көтөрбөй, түз кечтим.
 Мааникер жайын сурасаң,
 Кече Самаркан карай чапканда
 Сан кишиден бир чыккан,
 Санатта жок Мааникер.
 520 Кече Көркүл карай чапканда
 Көп кишиден бир чыккан.

- Көрөсөн¹ тууган Мааникер.
Кече Түркстан карай чапканда
Түмөн кулдан бир чыккан,
525 Астыңдагы Мааникер.
Эч өнөрүн көрбөдүм,
Андан бөлөк эч бир сырын албадым, чором.
Эми чором,
Эми атыңдын башын бура тур, чором.
- 530 Эми ырас сөз айтам тура тур.
Эми, чором, ат белгисин айтайын,
Алп белгисин айтайын.
Уй түгүндөй каапырдын
Эми ичинде отурабыз.
- 535 Каапырды жакын жерден
Чакырып эле аларбыз.
Эми мындан бир ары сен барсаң, чором,
Улуу го тоодо жайлаган
Алтын да көздүү мадиян²
- 540 Башынан үзбөй байлаган
Эл агасы Эр Кошой,
Тон жакасы Эр Кошой,
Ат такасы Эр Кошой.
Бекип калган Бейжиндин
- 545 Жүзүн ачкан Эр Кошой.
Түрүп калган Түрпандын
Жолун ачкан Эр Кошой.
Байланып калган базардын
Багын ачкан Эр Кошой.
- 550 Кече Кожонун жаңгир³ уулу Билерик,
Каапырдын ханы Нескара
Кармап чалма салганда,
Мусулмандан киши чыкпай калганда
Эл агасы Эр Кошой
- 555 Эрдиги менен коркутуп,
Бошотуп чыккан Кошой эр,
Ошол Эр Кошойго барып айт:
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
- 560 Аты дагы келбесе, чором
Өзү дагы келбесе, чором
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө.
Көкөтөйдүн айчыгы алтын кызыл туу

¹ Көрөсөн — же коросон — мал оорусунун пири. Мисалы: «Баабединге бата айтып, Коросонго кой айтып».

² Мадиян — баш кийимге тагылуучу асыл таш, отоготтун бир түрү.

³ Жаңгир—жеңүүчү. ааламды багындыруучу.

- 565 Ордосунда көрсүн.
Кызыл теңге пул алып,
Кол жыя албай келбесем.
Кызыл куйрук нар алып,
Чиркей албай келбесем.
- 570 Кара теңге пул алып,
Кайыра албай келбесем.
Күүлүп турган гүлбагын
Көөмп таштап кетпесем,
Түп түбүнө жетпесем,
- 575 Дүмүрчөгүн казбасам.
Кой кайтарган танасын,
Бешиктеги баласын,
Катынын олжо кылбасам,
Каалатып бербес күлүгүн
- 580 Өрүштөн кармап албасам.
Суратып бербес сулуусун
Ач билектен албасам,
Ат соңуна салбасам,
Менин Бокмурун атым курусун!
- 585 Андан ары сен барсаң, чором,
Эки да тизгин тең барсаң,
Кичи да тоону жайлаган,
Кыйды кара күлүгүн
Башынан үзбөй байлаган,
- 590 Токойдо булбул үндөнгөн,
Өчүргөн көмүр жүндөнгөн
Кыйды кара аты бар.
Жарды жүрүп байыган,
Жаңгыз жүрүп көбөйгөн.
- 595 Байталдууга бай бербес,
Жаактууга жай бербес,
Актар Таздын баласы,
Аты Мөңкө төрөсү,
Эр Үрбүгө барып айт, чором.
- 600 Кыйды кара дөөкөрүн¹
Алып келип чапсын.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
[Аты дагы келбесе,
Өзү дагы келбесе,
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө.
Көкөтөйдүн айчыгы алтын кызыл туу

¹ Дөөкөр—эр жүрөк, чечкиндүү, алдуу-күчтүү, күчкө толгон кеч.

- Ордосуна көрүнсүн.^{1]}
 Аны ошондой коркутту,
 605 Ысык-Көлдөй толкутту.
 Андан ары сен барсаң,
 Эки тизгин тең барсаң,
 Камбар, Камбар, Камбар хан,
 Камбар хандан Айдар хан,
 610 Айдар хандын баласы—
 Айлангыс туулган эр Көкчө,
 Эр Көкчөгө барып айт.
 Тоого да тууп, сазга өскөн
 Көгаласын алып келип чапсын.
 615 Чыкса, байге алсын дейт,
 Чыкпаса там-тамаша көрсүн дейт.
 Аты келсин ашыма,
 Өзү келсин кашыма!
 Аны андай коркутуп,
 620 Ысык-Көлдөй толкутту.
 Андан ары сен барсаң,
 Эки тизгин тең барсаң,
 Агыш менен Кожошко айт,
 Алике менен Бообекке,
 625 Бекиш менен Чекишке айт.
 Алтынкүлүк, Керкүлүк,
 Эки бирдей эр күлүк,
 Сайкал менен Болотко айт,
 Эми ошого айта көр, чором.
 630 Чоюн кулак Чоюн алп,
 Чоюн алпка айта көр.
 Дүмүр кулак, Дүмүр алп,
 Дүмүр алпка айта көр.
 Орку² кула бээси бар,
 635 Ороңгу катын ээси бар
 Шонун баарына бирдей айта көр.
 Баары бирдей келсин,
 Баары бирдей келбесе,
 Айчыгы алтын кызыл туу
 640 Ордосунда көрсүн!
 Андан ары сен барсаң,
 Эки тизгин тең барсаң,
 Үзөңгүсүн үзө чиренген,
 Найзасын көккө тиренген,
 645 Эчкиден тууган Эдиге,
 Тайдан тууган Тарланбоз

¹ Ушул сыяктуу эпикалык кайталоолорду жазбай таштап, белгилей кетип жүрүп олтурушкан. Кашаадагы саптар биз тараптан киргизилген—К.Б.

² Орку, орко—дөңкөйгөн, чоң деген мааниде.

- Албан күлүк мал эле.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
- 650 Аты дагы келбесе,
Өзү дагы келбесе,
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө!
Аны андай коркутту,
- 655 Ысык-Көлдөй толкутту.
Андан ары сен барсаң,
Эки тизгин тең барсаң,
Жети-Сууга жердеген,
Жедигердин эр Багыш
- 660 Ойротту бузар эр деген.
Суркунандай күлүгү
Албан күлүк мал эле.
Алып келип чапсын,
Чыкса, байге алсын,
- 665 Чыкпаса, таң-тамаша көрсүн.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
Аты келбесе ашыма,
Өзү келбесе кашыма,
- 670 Таарынбасын өзүмө.
Көрүнбөсүн көзүмө!
Аны андай коркутту,
Ысык-Көлдөй толкутту.
Андан ары сен барсаң,
- 675 Эки тизгин тең барсаң,
Тоокара минген эр Карач,
Тоокара күлүк аты бар.
Албан күлүк мал эле
Чыкса, байге алсын,
- 680 Чыкпаса там-тамаша көрсүн.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
Аты келбесе ашыма,
Өзү келбесе кашыма
- 685 Таарынбасын өзүмө.
Көрүнбөсүн көзүмө!
Аны андай коркутту,
Ысык-Көлдөй толкутту.
Андан ары сен барсаң,
- 690 Эки тизгин тең барсаң,
Атасына бата жок,
Энесине нике жок,
Ботого бели майышкан,

- Жекеге буту чалышкан,
695 Темир өзөк, таш жүрөк,
Теңирсиген Жанаалы,
Жанаалыга айта бар.
Уратору күлүгү
Албан күлүк мал эле,
700 Чыкса, байге алсын,
Чыкпаса, там-тамаша көрсүн де.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
Аты келбесе ашыма,
705 Өзү келбесе кашыма,
Таарынбасын өзүмө,
Көрүнбөсүн көзүмө!
Аны андай коркутту,
Ысык-Көлдөй толкутту.
710 Андан ары сен барсаң,
Эки тизгин тең барсаң,
Топ олуя жыйылып,
Тообасынан бүткөргөн.
Бар олуя жыйылып,
715 Батасынан бүткөргөн,
Тогуз уулдун кенжеси,
Кудайдын райымы тийген эр Төштүк.
Чалкуйруктай малдары —
Албан күлүк ат эле,
720 Алып келсин, чапсын дейт.
Капыр менен мусулман
Ортосуна конгонмун.
Ашымды билип берсин дейт,
Мүчөсүн артык жесин дейт.
725 Андан ары сен барсаң,
Эки тизгин тең барсаң,
Аркы бир тоонун бер жагы,
Берки бир тоонун ар жагы,
Эки тоонун ортосу,
730 Сасык кайың саап ичкен,
Осурак чалдын баласы,
Алпай, Мамат, Көккөён.
Аккоёндой күлүк ат—
Албан күлүк мал эле,
735 Чыкса, байге алсын де,
Чыкпаса, там-тамаша көрсүн де.
Аты келсин ашыма,
Өзү келсин кашыма.
Аты келбесе ашыма,
740 Өзү келбесе кашыма,

- Таарынбасын өзүмө,
 Көрүнбөсүн көзүмө!
 Аны андай коркутту,
 Ысык-Көлдөй толкутту.
 745 Андан ары сен барсаң,
 Эки тизгин тең барсаң,
 Бөён, Бөён, Бөён хан,
 Бөён,,хандан Чаян хан,
 Чаян хандан Кара хан,
 750 Кара хандан эле Жакып хан,
 Жакып хан уулу Манас хан,
 Он экиде ок аткан,
 Он үчүндө найза кармап жоо сайган,
 Колтурмачтан¹ бала алган,
 755 Кошогу менен кыз алган,
 Кокуйлатып эр сайган,
 Он төртүнө келгенде
 Ордо бузуп үй чапкан.
 Он бешине жеткенде
 760 Орошон журтка баш болгон,
 Шол Манаска барып айт.
 Алтын ээр токулуу,
 Качканда кыраан чокулу,
 Оргочордой туяктуу,
 765 Кыйган камыш кулактуу,
 Кайыптан тууган Аккула—
 Албан күлүк мал эле,
 Алып келип чапсын де.
 Чыкса, байге алсын де,
 770 Чыкпаса, там-тамаша көрсүн дейт.
 Тизгиниңди жыйбай айт,
 Ырасыңды койбой айт.
 Жакшы жооп-сөз бергин, чором.
 Жатык тилдүү Жаш Айдар, чором,
 775 Жакшы сөзүң айта көр, чором.
 Капыр менен мусулман
 Арасына конгонмун, чором,
 Ата-атанын уулуна, чором,
 Алабаш жорго чубар ат,
 780 Бере турган мүчө бар,
 Тарта турган эти бар,
 Чаба турган аты бар,
 Ашымды бийлеп берсин дейт.
 Өзүңдү өлтүрүп салбасын.
 785 Астыңдагы Мааникерди

¹ Колтурмач—айырмачтын (балдардын ээри) колтугуна турган жөлөк жыгачы.

- Дагы союп салбасын.
 Жөө эле салам бере көр,
 Жөө эле түшүп бара көр.
 Басып салам бере көр.
- 790 Ашымды бийлеп берсин де,
 Мүчөсүн артык жесин де.
 Андан ары бара көр, чором,
 Андан ары сен барсаң,
 Эки тизгин тең барсаң,
- 795 Саймалуу саадак байланган,
 Самаркан тоосун айланган.
 Булгаары саадак байланган,
 Букардын тоосун айланган,
 Ак таштары казандай,
- 800 Чакырган үнү азандай.
 Аса да таяк колунда,
 Өзү кудайдын жолунда,
 Улуу жолдун боюнда,
 Күндүн баткан жеринде,
- 805 Алтын сакал Айгожом,
 Ошол Айгожомо барып айт.
 Айбанбоздой күлүк ат,
 Алып байге чапсын де,
 Ортого эми келсин де,
- 810 Оң батасын берсин де.
 Мааникерге бактырып,
 Алакандай ак кагаз—
 Кат чийдирип ала кел,
 Ыйык жалга тактырып.
- 815 Алптын ченин аламын,
 Аттын ченин аламын.
 Чоюн кулак Чоюн алп,
 Чоюн алпка айта көр.
 Дүйүм кулак Дүйүм алп,
- 820 Дүйүм алпка айта көр.
 Айдын бурчу алты сан,
 Алты айланып кайта көр.
 Жердин бурчу жети сан,
 Жети айланып кайта көр.
- 825 Жердин бурчу жети сан
 Желпиништен кайта көр.
 Көк алптары андан көп,
 Жер алптары андан көп,
 Кайсы бирин айтайын, чором.
- 830 Атындын башын бура тур, чором,
 Байгемди айтам, тура тур, чором.
 Байгемдин башын айтайын, чором,

- Байгемдин башын мен айтсам:
Тогуз да торко тон саям,
835 Токсон калча кул саям, чором.
Сан саанчы күң саям, чором,
Сан сарыча төө саям,
Сан сары башыл бээ саям.
Ортосун кайдан айтайын, чором,
840 Үйүмө качан кайтайын, чором.
Аягын айтып берейин, чором:
Алабаш жорго ат саям,
Алтымыш атка мингизип.
Алтымыш калча кул саям.
845 Ботолуу төө нар саям,
Балалуу ногой күн саям,
Манаттан жапкан үй саям.
Сак-саламат сак баргын, чором,
Сагындырбай бат келгин, чором,
850 Этим сасып кетпесин, чором.
Мааникердей аттардын
Катыра салбас кара сан,
Катыра камчы салды дейт.
Тайдай эти тарады,
855 Тайгандай жонун түзөдү.
Койдой эти короду,
Коёндой жонун түзөдү.
Араандай оозун ачты
Кандуу көбүк
860 Эки этекке чачты.
Көрүнгөн жерден көрүндү,
Көрүнбөгөн жерде
Көк түтүн болуп созулду.
Омбул-омбул оюлтту,
865 Омбулдан алыс түйүлттү.
Улуу да тоодо жайлаган
Эр Кошойго барды дейт:
— Саламдан салам, эр Кошой аке.
— Алекум салам, Жаш Айдар балам,
870 Эсен-аман болдуңбу, балам?
Сак-саламат жүрдүңбү, балам?
Мааникердей күлүк ат
Такымынан терин куюлтуп,
Мойнунан терин чубултуп,
875 Немене кылып жүрүпсүң, балам? — дейт.
— Эл агасы, эр Кошой, аке,
Эсен-аман болгонмун, аке,
Сени эшиткен соң келгенмин. аке,
Сак-саламат жүргөнмүн, аке,

- 880 Сени сагынган соң келгенмин, аке.
Эл агасы эр Кошой,
Көк дөнөндүн башы бар,
Көкөтөй хандын ашы бар.
Кара бээ кашы бар,
- 885 Хан атанын ашы бар.
Ата атанын уулуна
Алабаш жорго чубар ат,
Бере турган мүчө бар.
Тарта турган эти бар,
- 890 Чаба турган аты бар.
Сая турган байге бар.
Кун беке бил: кубамын¹,
Бокмурун төрөм шону айтты.
Эл агасы эр Кошой
- 895 Үйдө жүрө калтаңдап,
Бокмурун сөзүн эшитип,
Эси чыкты талтаңдап:
— Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
Чакырса да барбасбыз,
- 900 Чакырбаса да барбасбыз,
Коркутса да барбасбыз,
Коркутпаса да барбасбыз.
Эл карысы Көкөтөй,
Журт карысы Көкөтөй
- 905 Жүз токсонду жашаган.
Шонон кийинки карт мен элем.
Бу сөздү маа не деп айттың,
Жаш Айдар, чором?
Бу сөзүңдү маган айт,
- 910 Өкүмү катуу алптар бар,
Бирөөнөн кокусунан өлүп каларсың.
— Эл агасы эр Кошой, аке,
Саган байгемдин башын айтайын:
[Тогуз торко тон саям.
Токсон калча кул саям.
Сан саанчы күн саям,
Сан сарыча төө саям,
Сан сары баш бээ саям...
Ортосун кайдан айтайын,
Аягын айтып берейин:
Ала баш жорго ат саям,
Алтымыш атка миңгизип,
Алтымыш калча кул саям.

¹ Кубамын — кабамын деп окууга болор эле. Сап начар жазылып, такталышы татаал. Ушу жолдун үстүнө — Чокон өз колу менен «угроза» деп жазган. «Келбесе билсин — чабамын» ж.б. деп окууга оригинал жол бербейт. — К. Б.

- Ботолуу төө нар саям,
 Балалуу ногой күң саям,
 Манаттан жапкан үй саям...]
- Саят салып кекетти,
 915 «Заңк» этип жүрүп кетти,
 Зан күтүп омбул-омбул...¹
 Экинчи баатыр асылым,
 Көкөтөй ашы бар деди,
 Атын чапсын, азасына келсин дейт.
- 920 Кырк нарга казына
 Жүктөтүп келсин дейт.
 Кырк байтал бөтөнчө
 Айдап келсин дейт.
 Антын актап келсин дейт.
- 925 Журтун журттап келсин дейт.
 Антын актап келбесе,
 Журтун журттап келбесе,
 Таарынбасын өзүмө,
 Көрүнбөсүн көзүмө.
- 930 Айчыга алтын кызыл туу
 Ордосунда көрсүн дейт,
 Айтып турган сөзү ушул дейт.
 Салып кетти эми заңгытып,
 Жаш Айдар кетти дейт.
- 935 Андан ары кеткен соң,
 Эр Көкчөгө жетти дейт.
 Жатар экен эр Көкчө
 Макбалын² чечип төшөнүп,
 Бадшайы³ чечип белсенип.
- 940 Шондо туруп Жаш Айдар
 Салам берди Көкчөгө.
 Кошойго айткан сөздөрдү
 Көкчөгө дагы айтты дейт.
 Аны андай коркутуп,
- 945 Ысык-Көлдөй толкутуп,
 Жүрүп кетти зыңгырап.
 Андан ары барды дейт.
 Бөён, Бөён, Бөён хан⁴
 Бөён хандан Чаян хан,
- 950 Чаян хандан Кара хан,
 Кара хандан Жакып хан,

¹ Мына ушул жерлерде үлгүрбөй калып, начар жазылган. Айрым саптар түшүп, айрым сөздөр жазылбай калып, ыргак бузулган. Мисалы: «Атын чапсын...» башка жерлерде; Атын келип чапсын дейт...» ж.б.

² Макбал — макмал, чыныгы сапаттуу мата.

³ Бадшайы — бачайы (бадша шайы).

⁴ Бөён-Бөён автор ушу саптын тушуна ушинтип жазган, себеби орфографиясы эки анжылуу ой туудурган көрүнөт Ред. Ч. Т.

- Жакып хан уулу Манас хан,
Эр Манаска барды дейт.
Жаткан экен эр Манас
- 955 Баткан айдай балыкшып,
Чыккан күндөй толукшуп.
Эр Манастай баатырың
Алтындан танап ак чатыр
Асмандата тигиптир.
- 960 Күмүштөн танап көк чатыр
Көкөлөтө тигиптир.
Ала байрак куу найза
Жоодураган кырк чоро
Он эки таман ордо атып
- 965 Оюн-күлкү салыптыр дейт.
Жатыр экен эр Манас
Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн жалын шыркырап.
Балдыркандай буралып,
- 970 Бала куштай урунуп,
Карчыгадай кагынып,
Ителгидей тебинип
Эми көзүн ачты дейт.
— Салоодон салоо бир малик,
- 975 Баатыр төрөм, бадышам.
Эсен-аман болдуңбу, төрөм,
Сак-саламат болдуңбу, төрөм?
Аттууда кирип барды дейт:
— Көк дөнөнүн башы бар,
- 980 Көкөтөй хандын ашы бар.
Чаба турган аты бар,
Тарта турган эти бар.
Ата-атанын уулуна
Бере турган мүчө бар,
- 985 Ашымды бийлеп берсин дейт.
Алтын ээрлүү Аккула
(Атын) алып келсин дейт.
Эр Кошойго айткан сөздү
Эми, эр Манаска дагы айтты дейт.
- 990 Ошондо түрүп эр Манас
Башын коборуп¹ алды дейт:
— Ала байрак куу найза,
Жоодураган кырк чором.
Кырк чором башы Кыргызчал
- 995 Катынын жылда үч туудурган сүргүн чал.
Бөксөсүнөн өбөң чал.

¹ Коборуп—көтөрүп, өөдө кылып.

- Ободогу жылдызым,
Суу ичинде кундузум,
Жан жолдошум Жаныбек,
1000 Тең жолдошум Тыныбек,
Камбардан калган Канчором¹,
Мажиктен калган Күлчором.
Оюн шерик от башым,
Тоодо Сыргак топ башым.
- 1005 Нурдун уулу Жаанбай,
Ширин сөздүү Ажыбай,
Соорондуктун көгала сакал Алмамбет, чором,
Сасык ооз Салмамбет, чором,
Кутунайдын уулу Куу жигит,
- 1010 Күбүлжуган шум жигит,
Эң кичүүсү Тазбаймат,
Жан казанга эт кайнат.
Бу кулундун айтып эле турган сөзүн көр,
Сүйлөп турган кебин көр.
- 1015 Сенин да айтар сөзүң беле?
Менин да угар кебим беле?
Астыңдагы Мааникер
Атты сойдуруп салгыла,
Бу кулдун башын койдой кескиле.
- 1020 Канын суудай чачкыла.
Бөрк ал десе баш кескен,
Жоодураган кырк чоро,
Чылбырдан кармап алыптыр,
Аттан оодарып салды дейт.
- 1025 Ак болотту колго алыптыр дейт.
Көкүрөк көчүк² болду дейт.
Башын эми кесмек болду дейт.
Ошондо Жаш Айдар ыйлап айтат:
— Ай, батыр төрөм, бадышам,
Берен элең өткөрчү,
- 1030 Деңиз элең кечирчи,
Дарыя элең кечирчи,
Дабаң элең ашырчы.
Жаңырыктуу кыядан
Жаңгыз элем уядан.
- 1035 Мени өлтүрүп нетесиң,
Не муратка жетесиң?
Кыймалаба санымды,
Кыйбачы кылча кызыл жанымды.
Эми, өлтүрүп койсоң өзүмдү,
- 1040 Убалым тешер көзүңдү.

¹ «Канчором» деген сөз, түп нускада «хангором» деп жазылып кеткен.

² Көчүк — А.Хаттонун транслитерациясында «күчүк» деп жазылган. Ред. Ч. Т

- Бир уядан так элем,
Жумурткадан ак элем.
Шондо баатыр тууган эр Манас
Башын көтөрүп алды дейт.
- 1045 Кылагар көзүн кылайтып,
Кыл мурутун шыйпайтып:
— Ала байрак куу найза
Жоодураган кырк чором,
Кече Ороз хандын он уулу
- 1050 Олжого зордук кылганда
Жаңгыздык башка келди эле, чором.
Жаңгыздын өлтүрө көрбө өздөрүн,
Өчүрө көрбө отторун.
Шондо алабайрак куу найза
- 1055 Жакасын коборуп эми коё берди дейт.
Жана Жаш Айдар айтат:
— Айланайын атыңдан,
Эч кетпейин кашыңдан.
Айланайын ай төрөм,
Алтын сакал күн төрөм.
- 1060 Көчкөндө коюң айдайын,
Өрүүдө бээң байлайын.
Отунуң менен кирейин,
Күлүң менен чыгайын.
Жан казаның асайын,
- 1065 Жан нөкөрүң болоюн.
Алыска сапар барганда
Ат токуучуң болоюн.
Эр Манастай баатырга
Эми жалынып отурду дейт.
- 1070 Шондо эр Манастын
Айтып турган кеби ошол:
— А-атаңдын көрү,
Жайма көкүл Жаш Айдар, кул ай.
Ала күчүк, арам сийдик,
- 1075 Бокмурун билер кебимди.
Көкөтөйдүн ушу эле ашын
Сасык айран, көк курут,
Байдын уулу Баймырза билер сөзүмдү.
Бу күлдүн айтып турган сөзүн көр,
- 1080 Сүйлөп турган кебин көр.
Атты өзүмө байлатпай,
Күндү өзүмө жайлатпай,
Алабайрак куу найза,
Жоодураган кырк чором,
- 1085 Калкамандын кара атын
Калкынан кармап алып кел.

- Элемандын эки атын
Элинен кармап алып кел.
Кырк чором,
1090 Ак чатырды бүктөңөр¹,
Ак саргылга жүктөңөр.
Күмүштөн танап көк чатыр
Көк чатырды бүктөңөр,
Көк саргылга жүктөңөр.
- 1095 Тулпарга кошту тартыңар,
Бокмурун көздөп жортуңар.
Мунун арка кулагын жулайын,
Аралата чабайын.
Мунун түп-түбүнө жетейин,
- 1100 Түмүрчөгүн казайын.
Кокуйлатып эр сайып,
Кошого менен кыз алып,
Бир кумардан чыгайын.
Эми ушундай кылбасам,
- 1105 Менин Манас атым курусун.
Бокмурунду кубайын деп,
Обнур² кылып тур мына.
Шондо Жаш Айдар айтат:
— Баатыр төрөм, бадышам,
Айдын бурчу алты сан,
1110 Алты айланып келгенче
Алда нече күн болор.
Жердин бурчу жети сан
Жети айланып келгенче
Алда нечен жыл болор.
- 1115 Эми мени коё берсеңчи.
Эми коё берсеңиз,
Байгемди айтып берейин.
Байгемди айтып мен берсем:
Баш байгеси — тогуз торко тон саят,
- 1120 Токсон калча кул саят.
Сан саанчы күң саят,
Сан сарыча төө саят,
Сан сары башыл бээ саят.
Ортосун кайдан айтайын:
- 1125 Аяк байгесин айтайын:
Алабаш жорго ат саят.
Алтымыш атка миңгизип,
Алтымыш калча кул саят.

¹ А. Хаггонун транслитерациясында кашага алынган («Алтындан танап ак чатыр») деп турат, андан кийин «Ак чатырды бүктөңөр»... Ред. Ч. Т.

² Обнур — обдулуп. Жол так жазылбаган. Биз бул жерде транслитерациядан бердик. Башка сөз айкалышы болушу да ыктымал.

- Ботолуу төө нар саят,
 1130 Балалуу ногой күн саят.
 Манаттан жапкан үй саят.
 Шондо туруп эр Манас,
 Жаш Айдарды бошотту дейт.
 Мааникердей аттардан
 1135 Катыра салбас кара сан
 Катыра камчы салды дейт.
 Шондо Мааникер тайдай этин таратып¹.
 Тайгандай жонун түзөтүп,
 Койдой этин коротуп,
 1140 Коёндой жонун түзөлтүп,
 Араңдай оозун ачып,
 Кандуу көбүктөр чачып.
 Көрүнгөн жерде көрүнүп,
 Көрүнбөгөн жерде
 1145 Көк түтүн болуп созулуп,
 Омбул-омбул оюлтуп,
 Омбулдан алыс түйүлтүп,
 Көк түтүн болуп жөнөлдү,
 Айгожо жакка Жаш Айдар кетти дейт.
 1150 Андан соңура эр Манас
 Бала куштай урунуп,
 Карчыгадай кагынып,
 Ителгидей тебинип,
 Кырк чорого айтты дейт:
 1155 — Алабайрак куу найза
 Жоодураган кырк чором,
 Баарың окшош болуңар,
 Кырк кара боз миниңер,
 Кырк кара көк кийиңер,
 1160 Ок дарыны камдаңар,
 Жарак-жабдык шайлаңар.
 Бат атары мойнунда,
 Түз атары койнунда,
 Тезден атка миниңер.
 1165 Кайыптан тууган² Аккула,
 Жибектен чыжым³ тактырып,
 Манаттан жабуу жаптырып,
 Жетелеп алып жүрүңөр — дейт.
 Чокчородой болуп кырк чоро
 1170 Эми жүрүп берди дейт.
Эмки сөз Жаш Айдарга келди:

¹ Бу сап А. Хаттонун транслитерациясында ушу калыбында жазылган, К. Б. да «Мааникерден» экиге бөлүнүп. бирок, тушуна «опять строкараздел» деп койгон. Ред. Ч.Т.

² Туулган — кээде «тууган» болуп кетет. А.Хатодо да «тууган». Ред. Ч.Т.

³ Чыжым—чылбыр, узун ичке жип.

- Саймалуу саадак байланган.
 Самаркан тоосун айланган.
 Булгаары саадак байланган,
 Букардын тоосун айланган.
- 1175 Ак таштары казандай,
 Чакырган үнү азандай.
 Аса таяк колунда,
 Өзү кудайдын жолунда.
 Улуу да жолдун боюнда,
- 1180 Күн баткандын жеринде.
 Эки тизеси чор болуп,
 Алаканы жооруп,
 Маңдайлары жарылып,
 Намаз өтөп турган экен Айгожом.
- 1185 Айбанбоздой күлүгүн
 Асасына байлап таштаптыр, Айгожом,
 — Айланайын, Айгожом,
 Алтын сакал күн кожом,
 Үйрүлөйүн эр кожом, — деп,
- 1190 Жаш Айдар келип турду дейт.
 Салам берип айтты дейт:
 — Кожом, көк дөнөндүн башы бар,
 Көкөтөй хандын ашы бар.
 Кара бээ кашы бар
- 1195 Хан атамдын ашы бар.
 Ата-атанын ашы уулуна
 Алабаш жорго чубар ат,
 Бере турган мүчө бар.
 Чаба турган аты бар,
- 1200 Бере турган байге бар.
 Тарта турган эти бар, Кожом.
 Кожом, саган Бокмурун
 Көп саламды айтты, дейт.
 Ашымды бийлеп, баштап берсин дейт,
- 1205 Мүчөсүн артык жесин дейт.
 Ак батасын берсин дейт,
 Алакандай кат жазып,
 Мааникерге таксын дейт.
 Андан кийин Айгожо
- 1210 Ыкыласы эле келди дейт,
 Оң батасын берди дейт.
 Айткан экен савынды¹
 Ала шалбырт жаз менен
 Дүйүм алптын баарына.
- 1215 Дүйүм алптын баарысы

¹ Савын — чакыруу, өтүнүч, кабар.

- Келип эле калды дейт.
 Уй түгүндөй каапырлар,
 Жана шондо мусулмандар —
 Баары жыйылып келип калды дейт.
- 1220 Шондо туруп Бокмурун,
 Манас кандай келбейт деп,
 Төмөн карап туруптур,
 — Эр Манас ачуу менен
 Баламды ыйлатканы келеби,
- 1225 Байталымды туйлатканы келеби?
 Эр Манастын астына,
 Эр Манастын жолуна
 Тартуу алып чыгамын.
 Андан кийин Бокмурун
- 1230 Тогуз жорго катарлап,
 Тогуз жамбы бөтөнчө байлатып,
 Сурнай баштуу Суржорго,
 Кекилик баштуу Кержорго,
 Алып эле чыкты дейт.
- 1235 Үн салат тигил эле Манас,
 Шалдыр-кулдур этишип,
 Күлдүр-калдыр этишип,
 Балдыр-балдыр бабырашып,
 Келатыр экен эр Манас.
- 1240 Кырк кара боз минген,
 Кырк кара көк кийген
 Көк коёнго окшошуп,
 Жоодураган кырк чоро
 Ач бүркүттөй чаңкылдап,
- 1245 Келе жаткан экен дейт.
Эр Манас Бокмурунга айтат:
 — Ай, ала күчүк, арам сийдик, Бокмурун, кул ай.
 Бокмурун, саган кылбасам,
 Башыңды койдой кеспесем,
 Каныңды суудай чачайын, кул ай.
- 1250 Сен да билер соз беле, кул ай.
 Сасык айран, кок курут,
 Байдын уулу Баймырза
 Сасык билер кеп беле, кул ай?
Шондо туруп Бокмурун айтат:
 — Баатыр Манас, бадыша, төрөм.
- 1255 Чабуучу болсоң, эл мына.
 Кесүүчү болсоң, баш мына, төрөм.
 Төгүүчү болсоң, кан мына, төрөм.
 Алуучу болсоң жан мына, төрөм.
Жана Манас айтат:
 — Арка кулагың жулайын,

- 1260 Сени аралата чабайын.
Сенин түп-түбүңө жетейин, кул ай.
Жана Бокмурун айтат:
— Баатыр Манас, бадышам,
Терең элең өткөрчү,
Деңиз элең кечирчи,
- 1265 Дарыя элең өткөрчү, төрөм,
Дабан элең ашырчы, төрөм.
Шондо түрүп Бокмурун,
Тогуз жорго катарлап,
Эр Манастын алдына
- 1270 Тартуусун коё берди дейт.
Көт жагына көз салып,
Бөтөнчө тогуз жамбыны
Эр Манас көрүп койду дейт.
«Каапыр менен мусулмандын
- 1275 Ортосуна келмейинче
Тартуу жедим мен» деп,
Манастайың баатырың
Бир кампайып калды дейт.
Тебетейин колго алып,
- 1280 Тоноп жүргөн солоңдор¹.
Малакайын колго алып,
Басып жүргөн солоңдор.
Кемеге басты² кылышып,
Эт бышыртпай коюптур.
- 1285 «Жаба, жаба, жаба» — деп,
Жабылып жаткан көп калмак.
«Мөндү, мөндү, мөндү», — деп,
Бүлүнүп жаткан көп калмак.
Эттин бышыдайын бышыдай,
- 1290 Чийкидейин чийкидей алышып,
Бир-бирине беришип,
Этти алып качыптыр.
Калмактардын бул ишин
Эр Манас көрүп түрдү дейт.
- 1295 Ачуусу катуу келди дейт.
Манастайың баатырдын
Кара көзүн кан чалып,
Кандуу бетин сур чалып,
Кайраты жаман келди дейт.
- 1300 Тал чыбыктай бойлору
Алачыктай үрпүйдү.
Сакалы кетти сарбайып,
Муруту кетти арбайып.

¹ Солоң — ээнбаш, бош (калмактар жөнүндө айтылууда).

² Кемеге басты — очокко жабыла үйүлүп (мисалы: төө басты).

- Асый аттын терисин
 1305 Өрмө кылган булдурсун.
 Кунан өгүз терисин
 Өзөк кылган булдурсун.
 Тел музоосун терисин
 Булдүргү кылган булдурсун.
- 1310 - Каяша берген катынды
 Кайкаңдаткан булдурсун.
 Конок бербес сараңды
 Кокуйлаткан булдурсун.
 Шондо «жаба» деген калмактын
- 1315 Жаагын айра чапты дейт.
 «Мөндү» деген калмактын
 Башын айра чапты дейт.
 Уй түгүндөй каапырды
 Кемегенин башынан
- 1320 Күнчүлүк жерге айырып таштады дейт.
 Мусулмандын ушерде
 Жаны тынып калды дейт.
 (Оо, жаның жашар ай,
 Өрүшүң узарсын деп,
- 1325 Алкыштарын берди дейт)¹.
 Каапырдын ханы Нескара
 Мусулманды сынаймын деп келди дейт.
 Аты кандай экен деп,
 Алпы кандай экен деп,
- 1330 Келбети кандай экен деп,
 Каапырдын ханы Нескара
 Эми сөзүн баштады дейт.
 Шондо Кошой баатырга
 Салам берди дейт:
- 1335 —Оо, эл агасы эр Кошой,
 Эсен-аман болдуңбу?
 Сак-саламат жүрдүңбү?
 Эл агасы эр Кошой,
 Сенин тиги эле кишиң ким эле?
- 1340 Ай кулагы калкандай,
 Алайган көзү чолпондой.
 Мурду тоонун сеңирдей,
 Муруту чөлдүн камыштай,
 Сенин тигил, ээ кишиң ким эле?—дейт.
- Нескарага эр Кошой айтат:**
- 1345 Үстүңкү Көкө Теңирдей,²
 Атаңдын көрү ит бүрүк, кул ай,
 Сен аны кандай билбедин, кул ай.

¹ Ушул үч сапты Чокон түп нускада өзү кашаага алып койгон.

² Көкө Теңир — асман кудайы.

- Кече он экисинде ок аткан,
Он үчүнө жеткенде
- 1350 Сен каапырдын четинен
Ордо бузуп, үй чапкан.
Кече Жакып хан уулу жаш Манас,
Жаңы ооздонгон эр Манас,
Аны кандай билбедиң, бүрүк кул ай?
- Нескара айтат:**
- 1355 — Ой, эл агасы эр Кошой,
Тогуз да көздүү бадана²
Топчуланып кийген ким?
Ай, ана ат боройду билген ким?
Чалыш бойлуу Чалкуйрук,
- 1360 Чалкуйрук атты минген ким?
Чарчы жыйын ичинде
Чатырап сүйлөп турган ким?
Сенин ошо гана кишиң ким?—дейт.
- Эр Кошой айтат:**
- Аны кайдан билбедиң бүрүк кул ай?
- 1365 Топ олуя жыйылып,
Тообасынан бүткөргөн.
Бар олуя жыйылып,
Батасынан бүткөргөн.
Тогуз уулдун кенжеси,
- 1370 Элеман байдын баласы
Эр Төштүк деген болот, — дейт.
- Жана Нескара айтат:**
- Үзөңгүсүн үзө чиренген,
Найзасын көккө тиреген.
Төбөдөй даңка бөз минип,
- 1375 Төрөдөй болуп турган ким?
Киш¹ кара тон кийген ким?
Кара ичиктүү оңгон ким?
Тиги эле калмак жакта болгон ким?
Сенин оногу кишиң ким эле? — дейт.
- Эр Кошой айтат:**
- 1380 — Аны кандай билбейсиң, бүрүк кул ай?
Анын жайын сурасаң,
Эчкиден тууган Эдиге.
Минген атын сурасаң,
Тайдан тууган Тарланбоз, — дейт.
- Жана Нескара сүрайт:**
- 1385 — Алты гүлдүү будана
Алчылантып кийген ким?
Ат оройду билген ким?

¹ Киш — булгун сыяктуу жаныбар жана анын териси.

- Кежиге сакал жаактаган,
Оозун арак менен чайкаган
- 1390 Ошол ат оройдун ичинде
Даңкылдап сүйлөп турган ким?
Эр Кошой жооп берет:
— Аны кандай билбейсиң, бүрүк кул ай?
Байталдууга бай бербес,
Жаактууга сөз бербес,
- 1395 Эр Үрбү болот, дейт.
Актар таздын баласы,
Аты Мөңкө төрөсү,
Эр Үрбү болот, дейт.
Жана Нескара сурайт:
— Ак тикендин бүрүндөй,
1400 Тиги кишиң ким эле?
Ак шумкардын жүнүндөй,
Көк тикендин бүрүндөй,
Көк шумкардын жүнүндөй,
Мына бир кишиң ким эле?
- 1405 Арак ичип алкынган,
Бала куштай талпынган,
Карчыгадай кагынган,
Ителгидей тебинген
Тиги бир кишиң ким эле? — дейт
Эр Кошой жооп берет:
- 1410 — Аны кандай билбейсиң?
Тоокара күлүк аты бар,
Тоокара минген эр Карач.
Ойротто жок эрлиги
Өзгөчө туулган эр Карач, —
деп жооп берди дейт. Эми ошондо каапырдын ханы Нескара мусулман
жакшыларын баарын тең ылгайт жана айтат мындай кубулуп, сынчы
болуп:
- 1415 — Жазгы кирген айгырдай.
Алпаңдаган кишиң ким?
Кышкы кирген буурадай
Калжаңдаган кишиң ким?
Күзгү кирген кочкордой
- 1420 Күржүңдөгөн кишиң ким?
Ушундай, жакшыны ылгап, жаманды булгап кетти дейт. Эми ал
Нескара атка көз чаптырып, эр Кошойго сынчы болуп айтыптыр:
— Эл агасы эр Кошой баатыр. атаке!
Токойдо булбул үндөгөн,
Өчүргөн көмүр жүндөнгөн
Тиги Кыйды кара ат кимдики?
- 1425 Өзү кыйды мал экен,
Өзү кыйды кара ат экен.

- Жарым жолго барганда
 Аксап жатып калдым деп,
 Экиден соңку келер мал экен,
 1430 Эр Үрбүнүн Кыйды карасы экен,
 (Алты айга жиберер турган экен)¹.
 Жана тоого бүтүп, ташта өскөн,
 Кумга тууп, чөлгө өскөн,
 Кулан менен бирге өскөн,
 1435 Теке менен бирге өскөн
 Темир туяк жез билек
 Тердебес тууган
 Ыргай моюн Көгала аттар кимдики?²
 Жана кунан жашы мойнунда,
 1440 Асый жашы койнунда.
 Канын бутча жылбаса³,
 Кан тердетип учпаса,
 Үч атка амал болбостур:
 Аккулага айла жок,
 1445 Эр Манастын аты экен.
 Чалкуйрукка чара жок,
 Эр Төштүктүн аты экен.
 Көгалага көптүк жок,
 Эр Көкчөнүн аты экен, — дейт.
 1450 Жана алтын ээр токулдуу
 Качкан куран чокулдуу.
 От ордундай туяктуу.
 Кыйган камыш кулактуу,
 Арчын бир баштуу Аккула
 1455 Бир жагында жыйырма бир
 Жана бир жагында — жыйырма канат бар экен.
 Аркасында ажыдаар⁴ түгү бар экен.
 Эр Манастын аты экен.
 Ушу аттардын баарынан
 1460 Чыгып келет түрбайбы.
 Аккуланын байгесин
 Биздин Жолой алпыбыз
 Тартып алат түрбайбы,
 Аны эле аган жоруюн, — дейт.
Жана Нескара айтат:
 1465 — Калкамандын кара атын
 Камчыланып турган ким?
 Калың жыйын ичинде

¹ Бул сап да түп нускада кашага алынган.

² Сап бөлүнүшү күмөн жараткан, себеби А. Хаттодо «Тердебес тууган ыргай моюн / Көгала аттар кимдики? деп бөлүнгөн. Ред. Ч. Т.

³ Ушу сап «Каны бутка жылбаса» деген мааниде болуу керек.

⁴ Бул сөз А.Хаттодо «айдахар» деп транслитерацияланган экен.

- Алчыланып турган ким?
 Карапчысын¹ байланып,
 1470 Калдай² минер ат экен.
 Белдемчисин байланып,
 Пежен³ минер ат экен.
 Алтын күмүш артарга,
 Эжен⁴ ханга тартарга,
 1475 Эптүү күлүк мал экен.
Жана Нескара эр Кошойго айтат:
 — Баче-бүчө⁵ талак куу мурут,
 Менин Нескара экеним билесиң.
 Мааникердей күлүк ат
 Кай ырысыңа минесиң?
 1480 Биздин Жолой баатырга
 Мааникерди тартсакчы?
 Шогон жооп айтсакчы.
 Этти кандай тартсакчы,
 Атты кандай чапсакчы,
 1485 Байгени кандай кылууга
 Эр Жолойдон жооп алсакчы, — дейт.
 Шондо туруп эр Кошой,
 Өйдө жүрө талтаңдап,
 Нескара сөзүн уккан соң,
 1490 Эси чыкты калтаңдап.
Жана Нескарага Кошой айтат:
 — Ай, каапырдын каны Нескара, бүрүк.
 Мен Манаска барайын,
 Манастан жооп алайын.
 Мен билбеймин, бул атты, бүрүк, — дейт.
 1495 Манас эми бер десе,
 Алып келип берейин.
 Мааникерди Манас бербесе,
 Эми эле сени көрбөйүн, бүрүк, — дейт.
 Ана ошондо эр Кошой
 1500 Манаска барып айтты дейт:
 — Баатыр Манас, бадышам,
 Бу каапырын оңо турган неме эмес,
 Эми гана оңо турган эр эмес.
 Мааникердей күлүк аттарды
 1505 Эжен минер ат деди.
 Жана эр Жолойго Мааникерди тартсаңчы.

¹ Карапчы — ок өтпөс жең кап.

² Калдай — кытай, калмак улуктарынын даража, мансап аты.

³ Пежен — «Манас» эпосунда гана учураган кытай хандарынын атылышы.

⁴ Эжен — мурда Орто Азия элдери кытай хандарын ушинтип атаган. Башка варианттарда «Эсен хан» деп айтылган учурлар бар.

⁵ Баче-бүчө — кытай сөздөрүндө — тууроо аркылуу ээликтөө.

- Этти калай тартууга,
 Атты калай чабууга,
 Байгени калай кылууга
 1510 Жолойдон жооп алсаңчы, дейт.
 Шондо туруп эр Манас,
 Эр Кошойго айтты дейт:
 — Эрдигиң бар, эсиң жок,
 Эмнеге пас болдуң?
 1515 Эчтеме менен ишиң жок?
 Эл агасы эр Кошой
 Каапырың бокту жебесин,
 Мааникердей күлүктү
 Өлүк болсок беребиз,
 1520 Тирүү болуп турганда
 Каапырга кантип беребиз? — дейт.
 Эл агасы эр Кошой,
 Нескаранын өзүн ээ
 Тыбыратпай мындай алып кел
 1525 Аттан оодарып алайын.

- Чалкасынан салдырып,
 Ороңгу үстүнө миндирип,
 Өйдө-ылдый желдирип,
 Кара кан кетсин оозунан,
 1530 Сары зил кетсин көтүнөн,
 Каапырдын эсин ушундай
 Эңге-деңге кылдырып,
 Эми бир кып-кызык оюн кылайын.
 Андан кийин эр Манас
 1535 Алтын баштуу Саргылга
 Алтындуу ээр токутуп,
 Аксаргылды камчылап,
 Уй түгүндөй каапырдын
 Ичине кирип барды дейт.
 1540 Шондон ат сураткан каапырлар
 Мааникерден түңүлүп,
 Эр Манастын астында
 Маңдайын жерге тийгизип,
 Кол куушуруп турду дейт.
 1545 — Сайын, сайын, сайын,¹ — деп,
 Сайын таажы Манас деп,
 Сайындашып турду дейт.
 Ошондо туруп калмактар
 Эр Манаска эңилип,
 1550 Имерилип сөз айтты дейт:

¹ Сайын — калмакча жакшы деген түшүнүктү берет. Бул жерде ымалага келүү маанисинде.

- Баатыр Манас, бадыша,
 Жаңы ооздонгон эр Манас,
 Эми этти калай тарттыргын,
 Атты кандай чаптыргын.
- 1555 Байгени калай кылдыргын,
 Балбанды калай болдургун,
 Аттарды калай жибердиргин.
 Баатыр Манас бадыша,
 Бакисин өзүң билсеңчи.
- 1560 Биздер баки¹ чогулуп,
 Таң-тамаша көрсөкчү, — дейт.
 Эми биз кайдан билелик,
 Эки тизгин бир чылбыр
 Бир колуңа ала көр.
- 1565 Баатыр Манас, бадыша,
 Сайын таажы эр Манас,
 Ушу ашты, пежиним,
 Сен, Манас, карап биле көр, — дейт.
 Өзүң бийлеп тура көр, — дейт.
- 1570 Эми, аттарды айдап жиберсең,
 Нече күнгө болжойбуз,
 Нече айга болжойбуз?
 Байталдууга бай бербес,
 Жаактууга жай бербес,
- 1575 Эр Үрбү, туурасынан аттарды коё бер
 Каапырлар айтып турду дейт.
 Шондон сүрө турган эр Манас
 Каапырларга ачуу кылды дейт:
 — Саган кеңеш ким койду,
- 1580 Сага сөздү ким берди?
 Он экиден өргөн булдурсун
 Чапса кулак тундурсун.
 Каяша берген катынды
 Кайкаңдаткан булдурсун.
- 1585 Көз салбаган катынды
 Көзөлүм² дегизген булдурсун.
 Тил албаган катынды
 Тилинен сүйдүргөн булдурсун.
 Кол бербеген катынды
- 1590 Кучактаткан булдурсун,
 Каршы чыккан катынды
 Калтыраткан булдурсун.
 Көнбөй жүргөн катынды
 Көндүрүп койгон булдурсун.
- 1595 Жандабай жүргөн катынды

¹ Баки — баарысы, жалпы, бүт, тегиз.

² Көзөл — баатыр, эр жүрөк, кол башчы, жол башчы, кожоюн.

- Жаным дегизген булдурсун.
 Сыр бербеген катынды
 Сырдаш кылган булдурсун.
 Бу сөздөрдү айтып болгон соң,
 1600 Булдурсун менен эр Манас
 Ошондо турган каапырларды
 Жаагын айра чапты дейт.
 Мусулмандын жыйынынан
 Тегерене качты дейт.
 Анан соң Көкөтөй ашына келген баки мусулман бир топ, каапырлар
 бир колдо болуп, ушул аштын ар бийлигин эр Манаска берди дейт.
 Ошондон эр Манас эр Кошойго кеңеш салып айтты дейт:
 1605 — Эл агасы эр Кошой,
 Ары барса, алты айга,
 Бери келсе, алты айга,
 Чабарга кеткен аттарды
 Он эки айда көрөлү.
 1610 Балдардын канжыгасына
 Түгөнбөс азык байлайлы.
 Көп азыктар берелик,
 Ошо аттар келгенче
 Там-тамаша кылалык.
 1615 Эми атты айдамак болду дейт.
 Мусулман менен каапырдын
 Экөөнөн айчылар¹
 Аттарды санап турду дейт.
 Чабарга кеткен аттары
 1620 Эки миң сексен болду дейт.
 Байыргы Жайма көкүл Жаш Айдар
 Мааникерге минген дейт,
 Ат айдоого жүргөн дейт.
 Ошондо Көкөтөй хандын баласы
 1625 Болук тууган Бокмурун
 Эми, туурасынан барган дейт,
 Жаш Айдарга айткан дейт:
 — Жайма көкүл Жаш Айдар, чором,
 Астындагы Мааникер,
 Алты айчылык жол басса,
 1630 Ал табына келүүчү.
 Жети айчылык жол басса,
 Жол табына келүүчү
 Астындагы Мааникерди
 Эч өнөрүн көрбөдүм,
 1635 Эч бир сырын албадым.
 Кече Самаркан карай чапканда,

¹ Айчылар — айчулар, эсепчилер, билгичтер.

- Сары хандын ашында,
Сан кишиден бир чыккан, чором, деди.
Эми бери кайта тартканда
- 1640 Мааникердей күлүктүн
Оозун коё бербей кел.
Оозун коё сен берсең,
Бу өзгө аттар алдынан
Үч күн мурун келээрсин, чором.
- 1645 Өз байгесин өзү алды деп
Жакынга домок калар.
Алыска жомок калар.
Атты айдап кетти дейт.
Эртеңине болду дейт.
- 1650 Андан соңра Бокмурун
Көкөтөйдүн көп малын,
Токсон тору ала айгырын
Үйрү менен айдап салды дейт.
Жылкыларды үйрүп-үйрүп койгон соң,
- 1655 Кыйкырып, кыйкырып айтты дейт:
— Күрөшөргө эки балбан чыксын дейт.
Кай жыкканы бу жылкыны алсын дейт.
Шондо туруп каапырдын ханы эр Жолой
Казандай кара бөркү бар,
- 1660 Кан чыккандын баарысын
Соромун деген эрки бар.
Малды көрүп кызыды,
Бүткөн бою ысыды.
Тоодой (болуп) тоңкоюп,
- 1665 Түшө жеке келди дейт.
«Мусулмандан киши чыкса,
Аны жыгып аламын.
Мусулмандан чыкпаса,
Бул жылкыны турган бою менен
- 1670 Бирин койбой аламын» деп,
Шондо мактанып турду дейт.
Эми ошондо эр Кошойдун
Эси чыкты калтаңдап.
Ага дагы барыптыр,
- 1675 Буга дагы барыптыр:
— Баатыр Манас, бадышам,
Каапырдын ханы эр Жолой
Тоодой тоңкоюп эле жатыр, дейт.
Эми мусулмандын намысы
- 1680 Эми эле колдон тайды, дейт.
Оо, баатыр Манас, бадышам,
Сен кандайсың балбанга,
Чыгып намыс алганга

- 1685 Ашын коюп балбанга
Жыгып байге алганга.
Манас айтат:
— Оо, эл агасы эр Кошой;
Аккуланын үстүндө
Ак Дөө келсе аңтарам,
- 1690 Көк Дөө келсе, көмкөрөм.
Аккуланын үстүндө
Босого бойлой жоо келсе,
Барын сайып бербесем,
Ошондо, Кошой, сен өлтүр.
- 1695 Иреге бойлой доо келсе
Барып сүйлөп бербесем,
Ошондо, Кошой, сен өлтүр.
Мен жөөгө турбас ит элем,
Мен жолобоймун Жолойго,
- 1700 Эми байгени алсаң, менден ал,—дейт.
Кошой: «Аттиң эми,
Атанын арман күнү бул,
Эми айла не болду,
Эми арга не болду» деп,
- 1705 Эр Төштүккө барды эле:
— Оо, айланайын, эр Төштүк, ботом,
Кече топ олуя жыйылып,
Тообасынан бүткөргөн.
Бар олуя жыйылып,
- 1710 Батасынан бүткөргөн.
Тогуз уулдун кенжеси —
Кудайдын жыргасы тийген эр Төштүк, деп,
Эр Кошой айтты дейт:
— Эми каапырдын ханы эр Жолой
- 1715 Тоодой түшүп жатып эле алды
Сен кандайсың, эр Төштүк?
Мусулмандын намысы колдон тайдыбы?—дейт.
Төштүк айтат:
— Оо, эл агасы эр Кошой,
Кече кара жерге азгырган,
- 1720 Кече желмогуздун артынан
Жер астында жазгырган.
Кырк кабат темир үйлөрдүн ичине
Анда салып таштаган.
Чалкуйруктун жегени
- 1725 Жарым табак арпа эле.
Өзүмдүн менин ичкеним
Жарым табак жарма эле.
Жазы-кышы болгондо,
Үчүнчү жылга калганда

- 1730 Кырк (бир) темир эшикти
Чалкуйруктун күчү эле.
Быркырата тепкенмин.
Андан ары чыкканмын,
Ит ичпестин Ала-Көл
- 1735 Суу түбүнө түшкөнмүн,
Кырк кулактуу мис казан
Алып чыгып бергенмин.
Эми, жеңелери шонун жаман долу экен.
Жер түбүнө сактаган,
- 1740 Жеңелери сулуу деп мактаган,
Кызы сыйкыр бек (деп)¹
Агалары мактаган.
Айтуусуз долу күн экен
Ошондо айла менен
- 1745 Алы каруум кеткен эле.
Айкандын кызы Алтынай,
Аны алдым күч менен.
Анда каруум кеткен эле.
Күн хандын кызы Күнүкей
- 1750 Анда каруум кеткен эле.
Эми ушу жер астында жүргөндө,
Жыйырма бир өлгөнмүн.
Чалкуйруктун кырк бир жаны бар,
Жыйырма бирин мага үрөдү эле дейт.
- 1755 Оо баштагы күнүм болсо,
Дагы доораным болсо,
Кантээр элем Жолойду, — дейт.
Шондо астыңкы эрдин кырча тиштеп айтты эле:
— Мен эми жолобоймун Жолойго,
Байгени алсаң, эми менден ал.
- 1760 Андан кийин эр Кошой,
Эми амал не болду,
Эми арга не болду деп,
Эр Көкчөгө барды дейт:
— Айланайын, эр Көкчө, ай,
- 1765 Каапырдын ханы эр Жолой
Тоодой болуп тоңкоюп,
Балбанга түштү эле
Мусулмандын намысы
Колдон эми тайдыбы?
- 1770 Кандайсың, эми, эр Көкчө, — деп турду дейт.
Эр Көкчө айтат:
— Эми, мен жолобоймун Жолойго,
Бачайы шейшеп төшөндүм,

¹ Ушул жер да даана жазылган эмес. Анын үстүнө, ошо сөздөн кийин орун калтырылып, ал жер актай бойдон кала берген.

- Макмал чечип жастандым.
 Мен арактан тандап бал ичтим,
 1775 Казыдан тандап жал жедим.
 Кече атам Айдаркандын тушунда
 Айры төштүү адам мен
 Алышкан жандар мен элем.
 Аке, байгени менен ал, — дейт.
 1780 Шондо туруп эр Кошой,
 Баарына бирдей айтат,
 Баары бирдей качат.
 Батман аяк бал ичип,
 Батмансыган мырзалар.
 1785 Аяк-аяк бал ичип,
 Алчаңдаган мырзалар
 Андан ары качат.
 Өкүмү катуу алптар,
 Андан ары качат.
 1790 Андан кийин эр Кошой,
 Темир өзөк, таш жүрөк,
 Ботого бели майышкан,
 Жекеге буту чалышкан.
 Теңирсиген Жаанбайга
 1795 Келип эле турду дейт:
 — Жаанбай баатыр, калайсың балбанга?— деди эле,
 Шондо Жаанбай айтат:
 — Мен жолобоймун Жолойго,
 Баатыр байгени алсаң — менен ал,— дейт.
 1800 Андан кийин эр Кошой
 Жети-Сууну жердеген,
 Жедигердин эр Багыш,
 Бели катуу эр деген,
 Аган келип айтты дейт.
 1805 Шондо туруп эр Багыш:
 — Жолобоймун Жолойго!— дейт.
 Сары сакал, тик мурут,
 Айры сакал, киш мурут,
 Баары бирдей качкан соң,
 1810 Алпай, Мамбет, Көккөён.
 Оо, чүкө ойногон жаш бала
 Ошого эми барды эле,
 Барып үндү салды дейт:
 — Алпай, Мамбет, Көккөён,
 1815 Каапырдын ханы эр Жолой
 Балбанга түштү эле.
 Калайсың, Мамбет, Көккөён баатыр,
 — деп турду дейт.
 Шондо туруп Көккөён

- Талпынып айтты дейт:
- 1820 — Өлсөм өлүп калайын, аке ай,
«Өлбөсөм намыс алайын, аке.
Жыгылсам жыгылып калайын,
Жыгылбасам, намыс алайын, аке ай,
Кайда сенин Жолоюң, аке ай.
Шондо Кошой алптарга көрсөтпөй, жашырып эле баланы, балбанга
салмакка турган эле.
- 1825 Ошондой болуп турганда
Кара кыр, кара коо көздүү
Эр Манастын көзү түштү балага.
Шондо Манас айтат:
— Ал да Кошой, бил да Кошой, оңбой кал.
Тоодой эле талабы,
- 1830 Таштай эле жүрөгү.
Бу баланын кара күчү көп эле,
Эми эчтемеге адиси жок эле.
Ай, баланы кара таш
Келип эле урбайбы, Кошой,
- 1835 Эми, бөөдө өлүм кылбайбы, Кошой.
Шондо намыс колдон тайбайбы, Кошой.
Өлсөң, Кошой өзүң, өл,
Бу баланы коё көр, Кошой, — дейт.
Түкумуңду көргөнбүз, Кошой,
- 1840 Сенин кызыгыңды билгенбиз, Кошой,
Эмдиги намыс сеники,
Жолой менен өзүң кармашып тура көр, Кошой.
Өлсөң өлүп каларсың, Кошой,
Өлбөсөң намыс аларсың, Кошой.
Шондо Кошой жаш күнкүсүн арманда кылып айтат:
- 1845 — Атаның арман күнү бу,
Жылаң аяк жер бассак,
Жер солкулдар — жыйырма беш.
Жалаң кызыл ат минип,
Кыз жандаган жыйырма беш,
- 1850 Жыйырма бешим болсочу, дейт.
Не отуз бешим болсочу,
Не кырк да бешим болсочу.
Эми гана элүү да бешим болсочу.
Алтымыш гана бешим болсочу,
- 1855 Не жетимиш гана бешим болсочу.
Не сексен гана бешим болсочу.
Атаның гана арман күнү бул.
Токсон бештеги эр Кошой
Эми чечинип эле түшмөк болду дейт.
- 1860 Шондо Айдаркан баласы эр Көкчө
Келип эле Кошойго айтты дейт:

- Сенин бутундагы шымдарың, баатыр,
Музоолуу марал териси, баатыр,
Окура¹ баскан ит экен, баатыр.
- 1865 Каапырдын ханы эр Жолой
Алаңдан сени албайбы, баатыр.
Багелекке колун салбайбы, баатыр.
Шондо нак айрылып кетпейби, Кошой,
Шондо абириң ачылып эле калбайбы, Кошой,
- 1870 Шондо намысың колдон тайбайбы, Кошой,
Тиги эле тоо текенин териси,
Ой текенин кериси,
Күң ашатып, күл сүргөн,
Алтымыш боз бээнин сүтүнө
- 1875 Алты жыл малма салды эле.
Тектүү Каныкей капшыра тиштеп² салды эле.
Эми Манастын бутундагы кең шымды
Кошой, алып эле кийсеңчи, дейт.
Андан кийин Манас баатырың
- 1880 Шымды силкип эле таштады дейт.
Эми Кошой колун төшөп берди эле.
Колунун баарына толбой,
Жарты ортого толду эле.
Эми жазып карады,
- 1885 Бута атым жерге төшөлдү.
Кошой силкип кийген дейт,
Куп жарашып калган дейт.
Балтыры сыйбас болгон соң,
Карыш тилип алган дейт.
- 1890 Каймакка куймак куйгандай,
Калмакка нике кыйгандай,
Эми куп жарашып эле калган дейт.
Тайлак төөдөй талтаңдап
Эми басып Кошой барды дейт.
- 1895 Атан төөдөй алчаңдап,
Эми Жолой кобо эле калды дейт:
— Оо, сенин ат башындай жүрөгүң, Кошой,
Айныбай кантип келдиң сен.
Сенин алтындан соккон билегиң, Кошой,
- 1900 Аспар тоодон ашарсың.
Күмүштөн соккон билегиң, Кошой,
Коркпой кантип келдиң сен?
Эми кой башындай жүрөгүң,
Коркпой эле кантип келдиң сен?
- 1905 Айбаланын кара ташындай
Сени алып эле урбасам, Кошой,

¹ Окура — мал терисинин оорусу, сайгак тийген жердин жарасы.

² Тиштеп — эпосто, тери кийимдерди иштетүүнү — «тиштеп» деп айткан.

- Бөөдө бир өлүм кылбасам, Кошой.
 Саныңдан алып ыргытып,
 Самаркан көздөй урбасам, Кошой.
- 1910 Бутуңдан алып ыргытып,
 Букара көздөй урбасам, Кошой.
 Сени бөөдө бир өлүм кылбасам,
 Менин Жолой атым курусун, Кошой, — дейт.
Ошондо Жолойго Кошой айтат:
 — Атаңдын көрү, ит бүрүк, кул ай,
- 1915 Сан күчүңө сен салсаң
 Мен кудайга салайын, — дейт.
 Ушул жерден экөөбү
 Буурадайын булкушту,
 Булчуң этин жулкушту,
- 1920 Багелегин түрүшүң,
 Эми тай букадай сүзүштү,
 Өйдө карап сүзүштү,
 Өйдөгү токой жоюлду.
 Ылдый карап сүзүшүп,
- 1925 Ылдый токой жоюлду.
 Ой жерлери дөң болуп,
 Дөң жерлери ой болду.
 Алышкан жери айры кезең болду дейт.
 Сүрүшкөн жери сүйрү кезең болду дейт.
- 1930 Айкайынын шарпуунан
 «Как» эткен карга калбады,
 «Ток» эткен торгой калбады,
 Күнү-түнү кырк беш күндөй болду дейт.
 Ошондо Манас жетип келди дейт,
- 1935 Жана айтты дейт:
 — Акылыңдан тандыңбы, Кошой,
 Арууңду чалдырдыңбы, Кошой?
 Эрмек кылып жүрөсүңбү, Кошой,
 Там-тамаша кылдың го, Кошой?
 Ошондо Кошой айтат:
- 1940 — Ары эле, Манас, ары бар, — деп,
 Колун эле шилтептир.
 — Бу капырдын кара күчү көп экен, Манас.
 Мына бу соргок каапырдын
 Эми ич мыкысы¹ жок экен, Манас.
- 1945 Мыкысын таанып алганмын, Манас.
 Бир күндө жеген ашы
 Тогуз бука эти экен,
 Тогуз кочкордун эле эти экен,
 Тогуз бууранын эле эти экен,

¹ Мыкысы — мыкыны (быкын) — белдин ич жагы

- 1950 Тогуз айгырдын эле эти экен.
Бир күндөгү ичкени
Токсон саба кымыз экен.
Алда нече күн болду, Манас,
Даам сыздырбай койгонмун, Манас,
- 1955 Эрмек кылып жүргөнмүн, Манас.
Эртең таламандын тал түштө
Тамашамды көрүп ал.
Ушу гана соргок бүрүктү
Ошондо оңко-чоңко кылайын.
- 1960 Эртең күнү болгондо,
Таламандын тал түштө
Шондо ак соргок каапырдын
Кардын жерге чубалтып,
Кырлу, кырлу таш келсе,
- 1965 Кардын басып турган дейт.
Ошондон сүрүп кууган дейт.
Эл агасы эр Кошой
Кармаган эле жеринен
«Чып-чып» сары суулар чыкты дейт.
- 1970 Каапырдын эле кармаган жеринен
Кара кочкул кан чыкты дейт.
Каапырдын ханы Жолоюң
Жатып эле Кошойду
Ыргытып ийемин деди эле,
- 1975 Шондо Жолоюң чалкасынан түштү дейт,
Жыгылып калды дейт.
Эми Кошой көөдөнүнө минди дейт,
Үстүнө токтолбостон,
Шарт буруп кетти дейт.
- 1980 Андан кийин: «Карыганда хан бабабыз
Намыс алып берди»,— деп,
Дүйүм алптын баарысы
Эми атка жүгүрө түштү дейт.
«Карыганда кары агабыз
- 1985 Намыс алып берди»,— деп,
Калы килем салды дейт,
Эми ошерде так көтөрүп алды дейт.
Эми ошондо калмактар намыс кылды дейт:
— Жыкса жыгуу бар эле,
- 1990 Жыгылса жыгылуу бар эле.
Ханыбыздын башынан
Аттайт деген немене,— деп,
«Жаба» деген калмактар
Жабылып атка минди дейт.
- 1995 «Мөндү» — деген калмактар
Бүлүнүп атка минди дейт.

- Дин мусулман баарысы
Самаркандын көк ташын көздөп сүрдү дейт.
Шондо Манас карай салып эле:
- 2000 Уй түгүндөй көп каапыр
Каптап жетип калыптыр.
Эр Манастай баатырдын
Ачуу жаман келди дейт.
Акбулчундай күлүккө
- 2005 Үзөңгү теппестен шарт минди дейт.
«Жаба» деген калмакты
Жабылтып жүрүп сайды дейт.
«Мөндү» деген калмакты
Бүлүнтүп жүрүп сайды дейт.
- 2010 Шондон кийин болук тууган Бокмурун
Туурасынан келди дейт,
Өтүнүч кылып айтты дейт:
— Аш берген киши — кылмышкер, Манас төрөм,
Аш берген киши күнөкөр, төрөм.
- 2015 Атамдын ашын бергиче, төрөм,
Элге бузук салбачы, төрөм.
Жүртка бузук кылбачы, төрөм,—
Туурасынан коштоп алып жүрдү дейт.
Жана алып кетти дейт.
- 2020 Каапырдын ханы эр Жолой
Жыгылган жерде жаткан дейт.
Тогуз жорго кыналтып
Туурасынан жетелеп.
Көзүн ачып караса;
- 2025 — Оо, кырылган солоңдор,
Атты бир маган тартыңар
Ары жыгылып калганмын.
Тогуз жорго бөтөнчө
Тартуу жедим,—деп алып,
- 2030 Каапырдын ханы эр Жолой
Өлгөнүнө карабай
Бир томпоюп калды дейт.
Эми эркиндик болду дейт.
Мусулман менен каапырдын
- 2035 Ортосуна тогуз жорго кыналып,
Дагы айдап салды дейт.
Эми эр сайыштырмак болгон дейт.
Каапырдын ханы Жамгырчы
Эми атка минген дейт.
- 2040 Тула боюн топчулап
Тултуйган кызыл бетин үпчүлөп
Карагай найза өңөрүп
Качыра турган өңдөнүп.

- Карагай найза комдонуп,
 2045 Качыра турган жөндөнүп.
 Жер ортосу Боз-Төбө
 Болжол кылган жери ошол.
 Көтүмөн мусулман чыкса,
 Сайып өзүм алармын.
- 2050 Мусулмандан чыкпаса,
 Кеп айлантпастан токсон жорго
 айдап эле алармын,—дейт.
 Шондо туруп, эл агасы эр Кошой
 Эр Манаска айтты дейт:
 — Эми, Манас, кандайсың?
- 2055 Каапырдын ханы Жамгырчы
 Эми жүрүп кетти го.
 — Аттан эми, эр Кошой,
 Астымда минген атым жок эле.
 Соорондуктун Көгала,
- 2060 Алмамбеттин уй куймулчак Сарала
 Эми түшүрүп алып мингин, дейт.
 Өйдө карап салды дейт,
 Эми тоңкоюп калды дейт.
 Ылдый карап салды дейт,
- 2065 Төңкөлөктөшүп калды дейт.
 Көкчө хандын астынан
 Көгаладай беренди
 Эми түшүрүп минген дейт.
 Темир туяк, жез билек,
- 2070 Ыргай моюн Көгала
 Эми ээр-токумду салган дейт.
 Көгаланы минген соң
 Өйдө карап салды дейт.
 Окус берип кетти дейт.
- 2075 Ылдый карап салды эле
 Ыкыс берип кетти дейт эле.
 Шондо эр Манас Көгаланы мактады.
 Жаныбар, кемелине жеткенде
 Аккуладан күнчүлүк
- 2080 Кем боло турган ат экен, дейт.
 Белдемчи кыяк себилди¹
 Белге тартып алды дейт.
 Чарайна деген себилди
 Жүрөк башына койду дейт.
- 2085 Туулга деген себилди
 Сөөк башка кийген дейт.
 Эми жакасы алтын, жеңи жез,

¹ Себил — жоокердин курал-жарак жана жоо кийимдерине тиешелүү түшүнүктөрдүн баары.

- Чын бадана торгой көз.
Жакасы алтын, жеңи жез,
2090 Жер бадана торгой көз,
Ак олпоктой себил тон,
Ат көтөргүс кемер тон
Эми үстүнө баса кийген дейт.
Карагайдын жармасы,
2095 Ак болоттун куймасы,
Тутам жерин ылдаткан,
Тутам жерин сырдаткан,
Коп кара кыл тактырган,
Душман жакка бактырган,
2100 Карагай найза, как сүмбө
Эми колтукка кынай кармады дейт.
Жамгырчынын көтүнөн
Жүрүп эле берген дейт.
Жер ортосу Боз-Төбө
2105 Жетип эле барган дейт.
Каапырдын ханы Жамгырчы
Ыстыгына батпады,
Суугуна батпады.
Эми Манастайың баатырың
2110 Кайта келип качкан дейт.
Каапырдын ханы Жамгырчы
Эми атынын башын кайра эле тартты дейт.
Андан кийин Манастын,
Оозунан түтүн буркурап,
2115 Көзүнөн жалын шыркырап,
Карагай найза өңөрүп,
Эми жакын келгенде
Көгаладай берендин
Катыра салбас кара сан,
2120 Эми катыра камчы салды дейт.
Тайдай этин таратты,
Тайгандай жонун түзөттү.
Койдой эти короду,
Коёндой жүнүн таратты дейт
2125 Жылга жерден жылган дейт,
Жылып жакын келген дейт.
Октой бир аткан дейт,
Шондо туруп каапырды
Качырып сала берген дейт.
2130 Дагы айланып келип каапырдын
Жүрөк башынан койгон дейт.
Эми шондо тоодой болгон Жамгырчы
Тоңкоюп жатып калган дейт.
Шондон тартып эр Манас,

- 2135 Каапырдын атын эми уштайын деп,
Эрмек кылып жүргөн дейт.
Ошону көрүп «жаба» деген калмактар
Жабылып атка минген дейт.
«Мөндү» деген калмактар
- 2140 Бүлүнүп атка минген дейт.
— Кечегиси эп эле,
Бүгүнкүсү немене?
Сайыш-майыш бар эле,
«Ат алат» деген немене?
- 2145 Мусулмандын баарысы
Самаркандын Көк-Ташын
Карап эле сызыптыр.
Эми Манас мындай карай салды.
Эми, уй түгүндөй көп каапыр
- 2150 Каптап эле калыптыр.
Жыккыс жерден турган каапырды
Эми бүлүнтүп сала берген дейт.
Ылаачын тийген таандай
Каапырды аркыратып айдады.
- 2155 Андан кийин Бокмурун
Туурасынан кирди дейт:
— Аш берген киши — кылмышкер, — деди.
Баатыр Манас бадышам, төрөм,
Атамдын ашы өткөнчө
- 2160 Эл-журтту бузбай тура көр, — дейт.
Манастайын баатырдын
Шо жерде ачуусу басылып калды дейт.
Эми баягы каапыр Жамгырчы
Сайылып жыгылган жеринен
- 2165 Коппостон жаткан экен.
Шондо Бокмурун
Тогуз жорго кыналып,
Эми Жамгырчыга тартуу берген экен дейт.
Каапырдын ханы Жамгырчы
- 2170 Бөтөнчө тартуу жедим деп,
Бир компоюп калды дейт.
Эми эртең күнү болгон соң,
Шурудан буйда тактырып,
Калыдан килем жаптырып,
- 2175 Түмшугу бар кулачтай,
Эки өркөчү кишидей,
Мусулман менен каапырдын
Ортосунда карача каймал туу инген сайды дейт.
— Ургачы деген жандар
- 2180 Чечинип эле эми алсын, — деп,
Үн салып чакырды дейт.

- Андан кийин бир катын
Жылаңачтанып келди дейт.
Ороңгу деген ээси бар,
- 2185 Орко кула бээси бар
Энеден туума болду дейт,
Эми жылаңачтанып келди дейт.
Эки колун төбөсүнө койду дейт.
Ошондо төөнү тиши менен чечип алды дейт.
- 2190 Ошо жетелеген калыбы менен
Мусулман менен каапырдын
Ортосунан как жарып жүрдү дейт.
Шондо мусулман менен каапырлар
Жалжаңдашкан бою менен
- 2195 Шатыра-шатман күлдү дейт.
Шондо Манас катынга келип айтат:
Энчеңир бойлуу эр Манас
Туурасынан кирди дейт:
— Алда, Ороңгу, оңбой кал,
- 2200 Сен, Ороңгу катын болбой кал.
Сенин үңкүр толгон пулуң бар, долу-ай,
Өрүш толгон малың бар, долу-ай,
Сен малдан өлүп кеттиңби, долу-ай,
Пулдан өлүп кеттиңби, долу-ай.
- 2205 Не жеринде кемең бар, долу-ай?
Сенин а... ыңнын ичин карасам, долу-ай,
Ач Меркенин аркы четки жылгадай, долу-ай.
Бөбөчөгүңө карасам, долу-ай,
Асып койгон тулгадай, долу-ай.
Шондо катын Манаска жооп берет:
- 2210 — Алда, Манас, не дейсиң,
Билда, Манас, не дейсиң?
Шондо а...ын шапалактап,
Тиги катын айтат:
— Агыш менен Кожошум
- 2215 Шону эле тапкан бу көтүм,
Алыке менен Бообегим
Шону эле тапкан бу көтүм.
Манас менен Жолоюм
Шону эле тапкан бу көтүм.
- 2220 Кошой менен Төштүгүм
Шону эле тапкан бу көтүм.
Көкчө менен Эдиге
Шону тапкан бу көтүм.
Менин бу көтүм эле болбосо,
- 2225 Кайдан эле чыктың, эрлерим?
Үңкүр толгон пулум бар,
Өрүш толгон малым бар.

- Тооба, шүкүр кудайга,
Өлбөгөндөй оокат бар.
- 2230 Мен каруума келгенмин,
Мен кайратыма конгонмун.
Эркекте намыс болот да,
Ургачыда намыс жок бекен, Манас?— дейт.
Жана эртең күнү болду дейт.
- 2235 Токсон тору айгырдын
Үйрүн эми, мусулман менен каапырдын
Ортосуна салды дейт,
Кай жыкканы алсын дейт.
Мусулмандан бирөө,
- 2240 Каапырдан бирөө чыксын дейт.
Кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай,
Коңурбай аты Үңүрбай,
Эми малды көрүп эле кызыды,
Бүткөн эле бою ысыды, дейт.
- 2245 Аттан эми ыргып түштү дейт.
Чыкса чыгып алармын,
Чыкпаса көп өтпөстөн
Туурасынан аламын, дейт.
Ошондо эл агасы эр Кошой
- 2250 Манаска келип айтты дейт:
— Баатыр Манас, бадышам,
Эми кимди салабыз, дейт.
Манас айтат:
— Эл агасы эр Кошой,
Эми эле бүрүк кытайга,
- 2255 Эми кичине ала канат, бала куш,
Эми Кылычтын кутура тууган эр Агыш
Шону андан издеп тап, дейт,
Мындан издеп тап, дейт.
Кыздын өңүн көргөндө
- 2260 Кыя өтпөгөн эр Агыш
Тойлор издеп кеткен дейт.
Кош ат менен колго алып,
Кошой издеп жүрдү дейт,
Тойлуу жерге келди дейт.
- 2265 Аккандын кызы Алтынай,
Сулуу кызы бар экен.
Дагы ошонун шатыра-шатман
Оюндары бар экен.
Эми кызга кирип келди дейт.
- 2270 Үйгөн талдай үйүлгөн
Түк өңкөй сулуу жыйылган,
Кызгалдактай кылактап,

- Түгө¹ кыздар чогулган дейт.
Туу куйруктай булгактап,
2275 Айкындын кызы Алтынай
Эми чыга калган дейт.
Отуз кызга ороңгүсүн² жөлөтүп,
Кырк кызга каркарасын³ сүйөтүп.
Шондо Агыш Кошойдун
2280 Көтүнөн эре⁴ чыккан дейт.
Кошойду «атаңа наалат ит, чиркин», деп,
Билектен кармап алды дейт:
— Сенин али күнүң бар,
Алышарга күчүң бар, аке-ай, — дейт.
2285 Ай, акетай, эр Кошой,
Ошо кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай бүрүк,
Колумду булгар итминби, аке-ай, — дейт.
Ошондо эр Агышты алып жүргөн дейт.
Алыптардын орногон
2290 Жерине алып келди дейт.
Шондо кытайлардын кыр мурун
Коңурбай бүрүк, кайдасың? — деп,
Агыш бир эле үнүн салган дейт.
— Мында отурамын, эр Агыш, кул ай, — деп,
2295 Карт буурадай чамынып,
Эми Коңурбай кобо калды дейт.
Шо жерде экөөбү
Буурадайын булкушту,
Булчуң этин жулкушту.
2300 Багелекти түрүшүп,
Тай букадай сүрүштү.
Өйдө карап сүрүштү,
Өйдөкү токой жоюлду.
Ылдый карап сүрүшүп,
2305 Ылдыйкы токой жоюлду.
Ой жерлер дөң болуп,
Дөң жерлер ой болду.
Алышкан жери айры кезең болду дейт.
Сүрүшкөн жери сүйрү кезең болду дейт.
2310 Экөөнүн шарпуунан
«Как» эткен карга калбады,
«Ток» эткен торгой калбады.
Күнү-түнү отуз беш күн алышты дейт.
Агыштайың баатырың,
2315 Үйрүп эле салмактап,

¹ Түп нускада ушундай жазылган, «түгөл» болушу ыктымал.

² Ороңгу — узун этек (шлейф).

³ Каркара — кыз-келиндердин баш кийиминин жасалгасы.

⁴ Эре — ээрчий.

- Кытайлардын кыр мурундуу
Коңурбайдай каапырды
Кылычтан кутура эле тууган эр Агыш
Төбөсүнөн жанча эле жерге түшүрдү дейт.
- 2320 Эки эле таманы эле көрүндү дейт.
Андан кийин эретцине болду дейт.
Каапыр менен мусулман
Бир өңкөй болуп турду дейт.
Андан ары сүрөөтүн Манас айтты дейт:
- 2325 — Алда нече алда күн,
Алда нече алда түн
Алабаш жорго чубар ат
Байге саярга камдады.
Байгесинин эми кем-кемтиги бар экен.
- 2330 — Ай, эл агасы эр Кошой, баатыр,
Кем-кемтигин толтургун.
— Ай, эми ат жолуна барамын, баатыр.
Ат жолуна үч күнчүлүк астына барды дейт.
Алабайрак куу найза
- 2335 Жоодураган кырк чоро.
Асман менен талашкан
Түптүү чынар терекке
Барып эле конду дейт.
Акбулчуңдай күлүктү
- 2340 Аса байлап салган дейт.
Ак олпоктой себил тон
Айкарасынан жамынып уктап калган дейт.
Күнү-түнү тогуз күн
Бирдей уктап жатты дейт.
- 2345 Жер айрылып, суу чыгып,
Күн күркүрөп, көк чыгып.
Эми аттан кабар угулат.
Ак олпоктой себил тон
Эми силкип таштады.
- 2350 Манастайың баатырың:
— Алабайрак куу найза,
Жоодураган кырк чоро—
Баарың бир эле келип көр,— дейт.
Таштан төлгө так сүйлөп,
- 2355 Эми кумалак төлгөм куп сүйлө.
Көз ачыгым болжой көр.
Жер тыңшаарым жер тыңдап
Таш төлгөм так сүйлөп,
Кумалак төлгөм так сүйлө, дейт.
- 2360 Найза бою ор казып,

- Жер тыңшаары жер астынан тыңшап айтат¹.
 — Баатыр Манас, бадышам,
 Кайсы экени билбей турам.
 Алтай, алтай, алтай деп,
 2365 Алтайлаган ураан бар.
 Каңгай, каңгай, каңгай деп,
 Каңгайлаган дагы бар.
 Кошой, Кошой, Кошой деп,
 Кошойлогон ураан бар.
 2370 Көкүм, Көкүм, Көкүм деп,
 Көкүмдөгөн ураан бар.
 Төштүк, Төштүк, Төштүк деп,
 Төштүктөгөн ураан бар.
 Көкчө, Көкчө, Көкчө деп,
 2375 Көкчөлөгөн ураан бар.
 Карач, Карач, Карач деп,
 Карачтаган ураан бар.
 Чоюн, Чоюн, Чоюн деп,
 Чоюндаган ураан бар.
 2380 Дүйүм, Дүйүм, Дүйүм деп,
 Дүйүмдөгөн ураан бар.
 Кайсы экени билинбейт, төрөм,
 Манастаган ураан бар, — дейт.
 Актар айтпаганча болбоду,
 2385 Аттар жылт эте калды.
 Каапырдын ханы Жолойдун
 Ачбуудан келет алкынып.
 Анын көтүнөн эр Үрбүнүн Кыйды карасы келет.
 Анын көтү жагынан
 2390 Жамгырчынын алтын баштуу Аксаргылы келет.
 Андан кийин эр Төштүктүн Чалкуйругу келет.
 Каапырдын Ачбуудаңы
 Эми араандай оозун ачыптыр,
 Төшүнө көбүгүн чачыптыр.
 2395 Мааникердей күлүк ат
 Колтук булкуп, кол жулкуп,
 Жайма көкүл Жаш Айдар
 Оозун бербей тартып келет.
 Чалкуйруктун көтүнөн
 2400 Темир өзөк, таш жүрөк
 Жанаалынын Уратору эми келатат.
 Анын көтү жагынан
 Ороңгунун Орко кула бедөөсү
 Эми келе жатыр дейт.
 2405 — Көтүнө желдер кирет деп,

¹ 2360-2361-саптар. А.Хаттонун транслитерациясында жок Ред.Ч Т

- Тогуз чийлүү кийизди
Тыгып эле таштаптыр дейт.
Анын көтү жагынан
Жети-Сууну жерлеген,
2410 Жедигердин эр Багыш
Ойротту бузар эр деген,
Эр Багыштын жыландай болгон Суркоён
Жылт деп чыгып келет дейт.
Ошондо эр Манастай баатырың
2415 Эки жагын каранып, жалтаңдап турду дейт.
Эр Багыш аты көтүнөн
Киштей сакал жайкаган,
Эми оозун арак менен чайкаган
Уй күймүлчак Сарала,
2420 Эми уюлгуткан, ойноткон
Алмамбет, эми жаңыдан чоро болом деп,
Жагына албай турган маалы дейт.
Кайыптан тууган Аккула
Эми сүрөп келди дейт.
2425 Шондо Манастайың, баатырың,
Акбулчуңду туйлатып,
Ачуу келип турган дейт:
Аккула сага кылбасам,
Аккула сени жебесем, деп турган экен.
2430 Ошондо Алмамбеттей баатырың
Аккуланы жетектеп,
Он эки кулач чылбырды
Алты жерден үзүптүр,
Эми алты жалгоо кылыптыр.
2435 Ошондо көрүп Манастайың баатырың,
Аккуланы көздөп жүрүп берди дейт.
Шондо Алмамбет Аккуланы жетектеп,
Манаска айта-айта келди дейт:
— Төрөм, төрөм, дегенде
2440 Мынча не сен дүркүйдүң?
Манас, Манас, дегенге
Мынча не сен барчайдың?
Үрүп койгон чаначтай
Мынча не сен дардайдың?
2445 Атты өзүмө байлатпай,
Эми кече өзүмө жайлатпай,
Төрөм, эми сенин бу немеңе кылганың,
Кече Чалкуйрук менен кошо тердетпей? — дейт.
Шондо Манастайың баатырың,
2450 Эми акыргандан бакырды,
Жакып, Жакып, Жакып деп,
Жакыптаган ураан чакырды.

- Кайыптан тууган Аккула
Катыра салбас кара сан
- 2455 Эми катыра камчы салды дейт.
Тайдай этин таратты,
Тайгандай жонун түзөттү.
Койдой этин коротту,
Коёндой жүнүн оройтту.
- 2460 Эми алты айчылык жол басып,
Ал табына келиптир.
Аккуладай күлүгү
Жети айчылык жол басып,
Жол табына келиптир.
- 2465 Көк булуттун асты менен
Муундуу чөптүн үстү менен,
Эми аркырап келип учкан дейт.
Ошол өңгө аттардан
Күнчүлүк чыгып озуп кеткен дейт.
Манастайың баатырың
- 2470 Акбулчуңдун баштарын
Шондо тартып турду дейт.
Айгайлаган чоролор,
Айгайлап сүрөөн жорутту.
- 2475 Кырк боз минген чоролор
Кырк кара көк кийип,
Көк коёngo окшош болуп бир:
Манас, Манас, Манас деп,
Аккуланын көтүнөн
- 2480 Жортуп жүрүп бериптир.
Соорондуктун көгала сакал Алмамбет
Кашына алып калыптыр.
Алтындуу кара чакчасын
Алтындуу ээрге «чак» кагып,
- 2485 Оозуна насбай куюптур.
Аккула бул байгени алар деп,
Астыңкы күнү бараар деп,
Көңүлүн кушбак кылыптыр.
Эми атынын аяңы менен жүрүптүр.
- 2490 Артылманын Ак-Кыя
Ат аша албай туруптур.
Көздөн учкан зоосу бар
Учуп жаткан аттар көп,
Кулап жаткан аттар көп.
- 2495 Ак-Кыяга жеткенде
Акбулчуңдай күлүк ат
Калжайып туруп калыптыр.
Манастайың баатырың
Наал такалуу көк өтүк

- 2500 Мыкчыңдатып басыптыр.
Бото белбоо бош салып,
Акбулчуңдай күлүктү
Кыр аркага салыптыр дейт.
Ашуу бербес Ак-Кыя
- 2505 Көтөрүп эле ашты дейт.
Ак-Кыядан ашкан соң,
Акбулчуңдай күлүккө
Минип эле салды дейт.
Шонтип аш берген жерге барды дейт.
- 2510 Уй түгүндөй көп каапыр
Чокчоруңку көрүндү.
Кырк чоронун баарысы
Арыктагы сууларга
Эми маңдай-терскей болуптур.
- 2515 Башынын канын жууп жатыптыр.
Айрылбаган башы жок,
Канабаган жаагы жок.
Манасты эми эле көргөн соң,
Алабайрак куу найза,
- 2520 Жоодураган көп чоро
Бөрүктөрүн башына бат эле жаап
Чоролордун баарысы
Эми сумсайып туруптур.
Манастайың баатырың,
- 2525 Кылчайып карай көз салса,
Аккуладай беренди
Кууш каңтарып, кең тушап,
Алтын чатыр үртүккө
Аса байлап салыптыр.
- 2530 Манас баатыр барган дейт.
Эки жакка караса,
Аккулада байге жок.
— Ала байрак куу найза, чором,
Жоодураган кырк чором,
- 2535 Чоро башы Кыргынчал, чором.
Катынын жылда үч туудурган, сүргүн чал,
Бөксөң өпөң чал¹.
Соорондуктун көгала сакал Алмамбет, чором,
Сасык ооз Салмамбет, чором.
- 2540 Кутунайдын Куужигит
Кубулжуган шум жигит,
Ободогу жылдызым,
Суу ичинде кундузум,
Эми үйдө шерик, от башы, чором,

¹ Бөксөң өпөң чал — бул жерге да кол жазма даана окулбайт. К. Б.

- 2545 Тоодо Сыргак, топ башы, чором.
Жан жолдошум Жаныбек,
Тең жолдошум Тыныбек.
Нурдун уулу Жаанбай, чором,
Ширин сөздүү Ажыбай, чором,
- 2550 Камбардан калган Канчором,
Эми Мажиктен калган Күнчором.
Аты журтка далдалым,
Ат көтөргөн балбаным.
Төгөрөк журтка далдалым,
- 2555 Туу көтөргөн балбаным.
Чоролордун кенжеси Тазбаймат, кул ай,
Жан казанга жазы менен жал кайнат.
Аккула бул байгеден калдыбы, чором?
Бу байгеден калдыбы,
- 2560 Бу байгеден алдыбы, чором?
Бу байгеден бу калса,
Кабак жерге алып кел
Күлтөлүү башын кесели,
Кең соорусун оёлу,
- 2565 Этин үлбүрөтүп бышырып,
Жолпурата туурайын.
Этине мыктап тоёлу.
Сөөгүн итке-кушка жыттатпай,
Бачайы менен ороюн,
- 2570 Макмал менен чулгайын
Эми Масажалдын белине
Зарлап эле коёлу.
Эми өйдө-ылдый өткөндө
Көңүлгө тутуп калайлы, чором, — дейт,—
- 2575 — Аккула бу байгеден калдыңбы?
Бу байгеден алдыбы?
Шондо Нурдун уулу Жаанбай
Жерди сүзүп отурду.
Эми шондо Ажыбай айтат:
— Баатыр Манас, бадышам,
- 2580 Сениң атың, Аккула
Озуп байге албады,
Озбой куру калбады.
Сенин атың Аккула
Баштагы күнү келди эле, төрөм,
- 2585 Өңгө аттардын баарысы
Кийинки күнү келди эле, төрөм.
Каапырдын ханы эр Жолой, төрөм,
Байгеге зордук кылып эле, төрөм,
Байгеңди тартып эле алды, төрөм.
- 2590 Баарыбызды союлдап уруп салды эле, төрөм.

- Ошондо кашындагы алптардын
Кыбасы эми канды эле, төрөм.
(Ы)нанбасаң, мынакей, — деп,
Баары бөркүн эле жулуп алды.
- 2595 Ошондо эр Манастай баатырдын
Тал чыбыктай бойлору
Алачыктай үрпүйдү.
Кара көзүн кан чалды,
Акбулчуңдай беренден
- 2600 Эми чуркап түштү дейт.
Эми канык уста таптаган,
Как ыргайгай саптаган.
Уңгусу болот, учу курч
Айчыгы анда айбалта
- 2605 Эми билекке ороп алды дейт,
Аккулага жайдак чуркап минди дейт,
Чылбырды түбүнөн кыйып ийди дейт.
Чоктук жалы териси менен
Бир колуна келген дейт.
- 2610 Шондо уй түгүндөй каапырды
Качыра салып берген дейт.
Каапырдын ханы Жолойду
Алты сан калмак болуп бир
Алты курчап алыптыр.
- 2615 Жети сан калмак болуптур,
Жети курчап алыптыр.
Шончо каапыр ичинен
Корооздой моюн козготуп,
Кыл мурутун шыйпайтып,
- 2620 Аларган көзүн алайтып,
Каапырдын ханы Жолоюң карап туруптур.
Эшик эндүү айбалта
Эшик эле кетти дейт.
Каапырың эки жарыла берди дейт.
- 2625 Шондо эр Манас
Каапырдын ханы Жолойдун
Жаагын эшиктей жара эшип эле кетти дейт,
Башын эле ыргыта эми чапты.
Шондо, болук тууган Бокмурун
- 2630 Туурасынан эр Манаска келди дейт:
—Баатыр Манас бадышам,
Аш берген киши—кылмышкер, төрөм,
Аш берген киши күнөкөр, төрөм,
Акем ашы өткөнчө
- 2635 Жүртка бузук салбай тур, төрөм, дейт.
Соргок эле Жолойдон
Байгеңди өзүм эле алып берейин, дейт.

- Шондо Манастайын баатырды
Шөнтүп коштоп алып эле кетти дейт.
- 2640 Манастун ачуу басылды дейт.
Каапырдын ханы Жолойдун
Жаагынын каны тыйылбай,
Кызыл суу болуп акты эле,
Жолум үйдөй кийизди
- 2645 Алып келип жапшырды,
Аган эми болбоду.
Жолум үйдөй куу алып,
Дагы келип жапшырды,
Шондо каны тыйылып калды дейт.
- 2650 Токсон өгүз терисин
Каптап эле ийди дейт.
Ошондо Жолой сындуу каапырың
Акырып эле копту дейт:
— Чымын эле бу Манас,
- 2655 Чиркей эле бу Манас,
Чагып эле кетти жаагымы, — дейт.
Эми эртеңине болгондо
Каапыр менен мусулмандан
Айрылмак болду дейт.
- 2660 Манастайың баатырың
Эми Жолойго кирип барды дейт:
— Атаңдын көрү шөкүлө ч...чок, ит бүрүк.
Алтымыш эрди бир жутуп,
Кан жыттанган ит бүрүк.
- 2665 Алтымыш жылы жөө басып,
Тер жыттанган ит Жолой,
Кече Үнкүрчөнүн оюнан,
Үч-Капкактын боюнан
Отор төө алганда, бүрүк,
- 2670 Шондо бир өлүп калдынбы. бүрүк?
Шону да кылган мен Манас,
Эми сенден коркомбу, бүрүк?
Кече Агайхандын жолунда
Алты сандуу көп жылкы
- 2675 Айдап тийип алганда,
Улуу жолго салганда, бүрүк,
Чубураган колунду
Сууга кырып кеткенде,
Чың кылдаган бээңди
- 2680 Жолго жарып кеткенде,
Шондо өлүп калдынбы?
Эми киши болдуңбу?
Аны да кылган мен Манас,
Эми сенден корктумбу?

- 2685 Кече Көк Айгайдын жолунда
Жети сандуу коп жылкы
Доолбасты «карс» коюп,
Аккелтени «тарс» коюп
Сенин жылкыңы жайып алганда, кул ай,
- 2690 Улуу жолго салганда,
Сенин жоргонду жорголотуп жолго салганда,
Жортогунду алып мингенмин, бүрүк.
Ошондо как сеңир болгон тайларың калган, бүрүк.
Кары-картаң бээң калган, бүрүк,
- 2695 Сенин астыңдагы Ачбуудан, бүрүк,
Шондон калган жоор аттыр, бүрүк,
Ошону да кылган мен, Манас.
Эми, сенден коркомунбу?
Келе эле бер байгемди, — дейт.
- 2700 Эми кулбаганды алганмын, бүрүк,
Эми кулагын кесип салганмын, бүрүк,
Эми сенин базарчыңды алганмын, бүрүк,
Башын кесип салганмын, бүрүк.
Жолоочунду алганмын, бүрүк,
- 2705 Жолго жарып салганмын, бүрүк.
Алтымыш жылы жөө басып,
Тер жыттанган, бүрүк.
Алтымыш эрди жутуп,
Кан жыттанган бүрүк,
- 2710 Келе эле бер байгемди, — дейт.
Каапырдын ханы чоң Жолой
Кулак какпай койду дейт.
Уй түгүндөй көп каапыр
Каптап жүрүп берди дейт.
- 2715 — Өлсөм өлүп калармын,
Өлбөсөм, саган Манас, кылармын, — деп,
Жолой айтты дейт.
Манастайың итинден
Жаак айрытты деген не шумдук.
Мен мындан ары барармын
- 2720 Чаки менен Жайнактын,
Кулжа менен Коноктун
Келе ортого барармын,
Калың бир колдор болормун.
Аргын сүмөн чаптырып,
- 2725 Алты сан колдор жыярмын.
Зоргун сүмөн чаптырып,
Жети сан колдор жыярмын.
Ошондо, Манас, сага кылармын, — деп калмактар жүрө бериптир.
Ошондо эр Манас бозала болгон бою менен туруп калыптыр.
Эр Манастай баатырың

- 2730 Кайта салып барган дейт,
Шондо Кошой колун сурады,
Кошой колун бербейт дейт.
Дагы Төштүк колун сураса,
Төштүк колун бербейт дейт.
- 2735 Дүйүм алптын баарынан
Баш-башынан сурады.
Баары бербей жубатты.
Ободо жылдыз бар экен,
Айдаркандын баласы,
- 2740 Айлангыс тууган эр Көкчө
Кудай дешкен дос экен.
— Айлангыс тууган эр Көкчө, баатыр,
Сен колуңду бере көр, баатыр.
Сен колуңду бербесең,
- 2745 Көгала күчүн бере тур.
Көгала күчүн бербесең,
Көккүбөң күчүн бере тур, баатыр.
Мен Чаки менен Жайнактын,
Кулжа менен Коноктун
- 2750 Эки ортосун тосоюн.
Көгүчкөндөй эр тоноп,
Көңүлүмдү басып алайын.
Такыя тоноп кийейин.
Сагызгандай эр тоноп,
- 2755 Санамды басып алайын.
Күрмө тоноп алайын, Көкчө,— дейт.

Шондо Көкчө айтат:

- Баатыр Манас, бадышам, достум,
Менин билегим бийик, туум баш,
Өзүм жалгыз, элим аз.
- 2760 Алтай толо көп калмак
Аралаша жашаймын,
Менин Көгалам таанып койбойбу, Манас,
Каңгай толо көп калмак
Көккүбөм таанып койбойбу, Манас,
- 2765 — Баарысын таанып алган соң, Манас,
Мени Кыл Эртиштен сорбойбу, Манас,
Менин түп-түбүмө жетпейби, Манас.
Каркынтып каапыр албайбы, Манас,
Карк олжого канбайбы, Манас.
- 2770 Мен колумду бере албайм, Манас.
Кааласаң, Агеркечти алып кет, Манас,
Умсунай сулууну алып кет, Манас.
Кааласаң Үмүтайды алып кет, Манас, — деп,
Көкчө айтты дейт.

Шондо Манас айта-айта кетет:

- Баарысынын эч кереги жок эле, достум.
- 2775 Эми анты эле шертиң мойнуңа ал, достум.
Эми бербесең, атың менен куруп кал,
Тонуң менен куруп кал,— деп,
Салып эле кетти дейт.
Мусулмандын баарысы
- 2780 Эми кайра чыгып берген дейт.
Жер ортосу Боз-Тобо,
Боз-Төбөгө Манас жатып алган дейт.
— Алабайрак куу найзам,
Жоодураган кырк чором,
- 2785 Баарың бирдей отурасың,
Аккуланын байгесин
Соргок доңуз Жолойго
Тарттырат деген немене?
Эми жакынга домок калбайбы,
- 2790 Алыска жомок кылбайбы, чором.
Ой, кырылган кырк чоро,
Жыйырмаң үйгө бара көр.
Эми болсоң опо чал болуп
Жыйырмаң мында кала көр.
- 2795 Темир хан кызы тектүү тууган Каныкей,
Эми Каныкейге бара көр.
Жаз болгончо жортомун
Жаз азыгым камдап кел.
Эми кыш болгончо жортомун,
- 2800 Кыш азыгым камдап кел.
Чором, мындан арылап баргын,
Төкөр уста Дарканга
Салам дугай деп баргын.
Отуз уулун алсын дейт
- 2805 Токойдун булуңуна кирсин дейт.
Эки жагын ашасын,
Чымын менен чиркейдин
Тумшугунан келтирип.
Бир ак болот жасасын.
- 2810 Ары барса үч күнгө,
Бери барса үч күнгө,
Алты күндөн сен калсаң,
Баарыңды бирдей кырамын, — дейт.
Эми салып кетти чоролор.
- 2815 Темир хан кызы Каныкей
Эми түшүндө берген аянды,
Эми баарын даярдап эле койгон экен дейт.
Алп төкөр уста Дарканга
Салам дуга деп барды.
- 2820 Төкөр уста Дарканың

- Отуз уулун алып,
Токойдун булуңуна кирип,
Ак болотту жасай баштады дейт.
Шондо көөрүгүнө чыдабай,
- 2825 Көк букалар союлду.
Көмүрүнө чыдабай,
Толгон токой жоюлду.
Эми сугатына чыдабай
Кыска суулар соолду.
- 2830 Шондетип төкөр уста Дарканың
Бир ак болот жасады.
Шондо Төкөр уста
Кулундуу кара бээсине минген дейт.
Чоролор менен ээрчип жүргөн дейт.
- 2835 — Мен Манаска барам,— деп,—
Манаска барып кайтам,— деп,—
Ак тинте жайын айтам,— деп,
Чоролор менен Манаска барды дейт:
— Салоодон салоо Манас бадышам, төрөм,
- 2840 Эсен-аман болдуңбу, төрөм.
Сак-саламат жүрдүңбү, төрөм, — дейт
Манас салам алат:
— Алейки-салам, абышка байым,
Эсен-аман жүргөмүн, байым.
Сени сагынган соң, жибергемин, байым.
Шондо Төкөр уста айтат:
- 2845 — Айланайын бадышам, төрөм,
Аа, тура көр тагында, төрөм.
Мен токойдун булуңуна кирип,
Бир ак болот жасадым
Каапырдын башын кескендей.
- 2850 Ак болоттой себилдин жайын айтамын,
Ошондон чапчаң эле кайтамын.
Кынга салса кылт этпес,
Сууруп алса жылт этпес.
Эми батагыңа¹ сала көр, төрөм.
- 2855 Батагыңдан аларда, төрөм,
Каапырды көздөй саларда, төрөм,
Ай жакка карай шилтесең, төрөм,
Алтындан чаны² жазылат, төрөм,
Күн жакка карап шилтесең,
- 2860 Күмүштөн чаны жазылат, төрөм.
Акырын шилтеп бек тарткын, төрөм.
Кокустан жерге түшпөсүн,
Колуңдан жазым болбосун.

¹ Батак — чон кын (кылычка — кын, балтага — батак).

² Чаны — сабы.

- Жүзүн жерге каратпа, төрөм,
 2865 Эми жаткан жериңде.
 Шондо төкөр уста Дарканга
 Жылкыдан жүздү, койдон жүздү,
 Сыйырдан жүздү берип,
 Кол жоолугуң болсун деп,
 2870 Килемден килче жаптырып,
 Бачайы менен ороду.
 — Кудай ошо каапырды
 Ушу сапарда берсе,
 Төкөр уста, сенин алабаңды¹ артык кылармын,—
 дейт. Анан кийин Манас каапыр жакка жүрмөк болду жана чоролоруна
 айтат:
 2875 — Алабайрак куу найза
 Жоодураган кырк чоро,
 Ак чатырды бүктөңүз,
 Аксаргылга жүктөңөр.
 Көк чатырды бүктөңүз
 2880 Көксаргылча жүктөңөр.
 Каапырды көздөй жортуңар.
 Ошондо жүрүп эле берди дейт,
 Күнү-түнү эр Манас
 2885 Аттан кошту түшүрбөйт.
 Сегизинчи күн болду.
 Такыядай Тал-Чоку
 Талтайып эле барган дейт.
 Эми ошондо эки жагын болжоду дейт.
 2890 Эр Манас өз-өзүнөн кудайга
 Наалыш айтып барат дейт.
 — Айланайын атыңдан, ээм,
 Мен көргөндү көрдүңбү, ээм?
 Эми менин билгенимди билдиңби, ээм?
 2895 — Айланайын атыңдан күлүк,
 Эч кетпейин кашыңдан, күлүк.
 Көргөнүң болсо ай көр, күлүк,
 Билгениң болсо айта көр.
 — Ошо-ошо Сары-Белдин жоонунда, ээм,
 2900 Кыйырчактын кызыл түлкү кубулуп,
 Кечеги каапыр Жолойдун
 Өткөн сулуу кызы экен,
 Ошондо бизди көрүп калыптыр.
 Адамдын жиберген эриби,
 2905 Кудайдын жиберген күлүбү?
 Жерден чыккан жек бекен, ээм
 Эми Жебирейил² шум бекен, ээм?

¹ Алаба — мартаба, сый, дөөлөт, урмат.

² Жебрейил — Азирейил

- Суудан чыккан сук бекен, ээм,
Шумрайыл¹ шум бекен, ээм?
- 2910 Ошону барып алсак, ээм,
Ошондо бизге берер де, ээм,
Шондо бизди жалгаар, ээм.
Ошону дагы бербесе,
Эми бизди кудай урду, ээм.
- 2915 Каапыр Жолой каапырдын
Бир кароолу ал экен.
Ошого Алмамбетти жибергин, ээм.
Алмамбетиң жарабаса,
Кыргынчалды жиберчи, ээм.
- 2920 Кыргынчалың жарабаса,
Серек, Сыргак күрүсүн,
Арабызда тууган кул эле,
Аксаргыл менен Ажыбайды жиберчи, ээм.
Эми Ажыбай бармак болду дейт.
- 2925 Бир огуң көздөп ала көр.
Бир огуңан болбосо,
Дагы бир огуңу туштап ала көр.
Ошону кудай бир берсе,
Опуруп алып келе көр,
- 2930 Алып эле келгин дейт.
Канжыгаңда салактап,
Эртеңине болгондо,
Таламандын тал түштө
Жердин жүзүн алыптыр.
- 2835 Желпилдеген туу келди,
Күндүн көзүн алыптыр.
Күркүлдөгөн кол келди,
Ошо колдун ичинде
Аты барды бир тоодой,
- 2940 Эми өзү барды бир тоодой,
Жолой деген каапырың келе жатат дейт.
Эми шонун, ичинде
Кара ала ат минип,
Кызыл желек туу алып,
- 2945 Жылаңач кылыч колго алып,
Илгери-кийин бастырбай,
Кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай
Кол астын-астын токтотуп
Бир болсо жортту дейт.
- 2950 Ошону көрүп Манас,
Чоросуна айтат дейт:
— Соорондуктун көгала сакал Алмамбет, чором,

¹ Шумрайыл — шумдуктуу, коркунучтуу, жамандык алып келүүчү.

- Алача моюн, кулжа сан,
Ардак тууган Сарала,
2955 Саралага мине кор.
Карагай найза, как сүмбө,
Колтукка кынап ала көр.
Жылга жерден жыла көр,
Кокту жерден коё көр,
2960 Бөгөт жерден бөгө көр,
Чөгөт жерден чөгө көр.
Сараланы борбойлоп,
Как тушуңа келгенде
Коңурбайды качырып салып бере көр.
2965 Шентип эрдик кыла көр.
Чамаң келсе, ат-маты менен ала көр, чором.
Аган алың келбесе,
Атын алып чыга көр, чором,
Эми качыр атка сала көр, чором.
2970 Ошондо кудай берер да, чором.
Ошондо кудай бербесе,
Эми бизди урар де, чором.
Шондо Алмамбет Манастын
Айтканындай кылган дейт,
2975 Дегениндей тийген дейт.
Жылга жерден жылды дейт
Жылып жакын келди дейт.
Кокту жерден коё берди дейт,
Бөгөт жерден бөктү дейт,
2980 Чөгөт жерден чөктү дейт.
Карагай найза, как сүмбө
Түкүрүп колго алып кирди дейт.
Саярга чама келбеди,
Белинен кармап көпчүктү,
2985 Катырып атын коштоп жөнөдү.
Ошондо жыландай болгон каапырын,
Жылып түшүп калды дейт.
Каапырдын ханы чоң Жолой
Ачбууданды коштоп эле келген дейт,
2990 Жайдак чуркап чыкты дейт.
Карагай найза как сүмбө
Алмамбеттин көтүнөн
Жүрүп эле барды дейт.
Шондо Жолой айтат:
— Ай, кырылган калмак, солоңдор,
2995 Менин артыман жалгызың келмек, журтум,
Башың сенин каноодо, журтум,
Малың сенин талоодо, журтум,
Ушу жерге жатыңыз, журтум.

- Көтүндөгүсү көп болсо,
3000 Өзүм кармап алайын,
Тилине анын канайын.
Өзү жалгыз ал болсо,
Өзүн сайып алайын,
Тон-тонобун алайын.
- 3005 Астындагы аттарын
Эми бууданга шерик кылайын,— деп,
Жолой Алмамбетти кууп жүрүп берди дейт.
Алмамбеттей баатырың,
Уюл куймулчак Сарала
Көрүнгөн жерде көрүнүп,
- 3010 Көрүнбөгөн жерде
Көк түтүн болуп созулуп.
Билинген жерде билинип,
Билинбеген жерде
Ок жыландай ийрилди дейт.
- 3015 Андан кийин Ачбуудаң менен Жолоюң
«Чү» деп эле берди дейт.
Бир сааттар болгондо
Ардак тууган Сарала
Куйрук түбү чылкылдап,
- 3020 Кулак түбү былкылдап
Каруу жаман кетти дейт.
Алмамбеттей чоронун
Эки көзү алактап,
Эки буту салактап,
- 3025 (Мындай) карай көз салса,
Каапырдын ханы Жолоюң
Оозунан түтүн буркурап,
Көзүнөн оту шыркырап.
Бута атым жетип калыптыр.
- 3030 Сарала шайы кеткен соң,
Каралага эми чуркап бут салды.
Жоонун малы Карала
Ооздугун карч тиштеп,
Туруп эле калды дейт.
- 3035 Саралага дагы чуркап минди дейт.
Шондо каапырдын ханы эр Жолой
Жетип эле келди дейт.
Алмамбет менен Жолойдун
Келе жаткан маанисин
- 3040 Эңчегер бойлуу эр Манас
Аңдап эле калган экен дейт.
Ошондо Аккула менен арыштап
Кабак жерге калкалап
Келип калган экен дейт.

- 3045 Туурасынан отурду.
Жолой Алмамбетке жетерде
Шондо көрүп Манастайың баатырың,
Шондон качырып сала берди дейт.
Карагай найза, көк сүмбө
- 3050 Сайып эле алды дейт.
Дөөдөй болгон Жолоюң
Тоңкоюп эле калды дейт.
Ачбуудан кармап алам деп.
Манастайың баатырың
- 3055 Кууп эле жүрдү дейт.
Шондо туруп Ачбуудан
Карчыга болуп асманга
Чыгып эле кетти дейт.
- Ошондо Манас Алмамбетке айтат:**
— Соорондуктун когала сакал Алмамбет, чором,
- 3060 Баракелде эрлигиңе, чором.
Баракелде шерлигиңе, чором.
Ат жоорутмак терликтен,
Найза саймак эрликтен.
Мына эми каапыр-кабырды
- 3065 Кекиртекке тебе көр, чором.
Башындагы шуру ташты
Кан кылбай силкип ала көр.
Ак болот күчүн сынаймын,
Мына эми каапыр-кабырды
- 3070 Жүрөк башка тебе көр.
Үстүңдөгү себилди,
Ат көтөргүс темирди
Кан кылбай силкип ала көр.
Ак болот күчүн сынаймын,
- 3075 Мынабу эле каапыр-кабырды
Чаткаякка тебе көр.
Бутуңдагы көк жеке
Кан кылбай силкип ала көр.
Ак болот күчүң сынаймын
- 3080 Сырдай жылаңач кыла көр, — дейт.
Шондо эр Жолойду сырдай жылаңач кылды дейт.
Эми умасынан отургузуп койду дейт
Кол-аяктан ат көтөрбөс темир себилди
Сууруп эле алган дейт.
Шондо эр Манас
- 3085 Айга көрө шилтесе
Алтын чаны жазылат,
Күнгө көрсөтсө,
Күмүш чаны жазыла турган
Ак болот менен эр Жолойдун башын кесип алган дейт.

- Атасы башка капырдын
 3090 Башы тоголонуп калган дейт.
 — Эми узунунан таштай көр,
 Ак болот күчүн сынаймын. —
 Дагы салды каапырды.
 Бокту ичеги аралата,
 3095 Бегирээк шилтеп салыптыр.
 Этин кайыган ак болот,
 Ээн калган ак болот,
 Жерге карай зымрайып,
 Туткасы калды тинтенин.
 3100 Кара жердин жарыгы
 Шондон калган дебейби.
 Булбулдун Кең-Токойдон
 Уюл куймулчак Сарала
 Жүз төөнүн отунун
 3105 Теңдеп эле келген дейт.
 Тоодой кылып жакты дейт.
 Ошондо Жолойдун устуканын опат кылды дейт,
 Сөөгүн сөпөт кылды дейт.
 Кыбладан кызыл шамал желдетип,
 3110 Шамал күлүн шабыратып,
 Киши көңүлүн бошотуп,
 Таштай көңүл жумшатып,
 Муңдуу сөздөрүн айтып,
 Карчыга болгон Ачбуудан
 3115 Айланып жүрүп үн салды:
 — Кан ичме кандай каапыр сен элең?
 Хан ээмдин карга чокур канын койсоңчу,
 Түлкү шимшиир жытын дагы койсоңчу.
 Атаңдын кеги бар беле,
 3120 Энеңдин кеги бар беле?
 Баштагыдай табир¹ боло албайм,
 Манас сага ууштатпайм².
 Хан Жолой ээмдин жолунан
 Ашса табыт ай катпасам,
 3125 Ачбуудан атым курусун деп,
 Доолдаган отко түштү эле.
 Ачбуудандын шондо
 Кай кеткенин билишпеди.
 Эми каапырларга умтулат
 3130 Ала байрак куу найза
 Жоодураган кырк чоро,
 Кырк чоронун баарысы

¹ Табир — ымалалаш, жакшы мамиле, дурус.

² Ушу сөздү А.Хаттоиун транслитерациясы боюнча койдук. Ред. Ч.Т.

- Бат атары мойнунда,
Тез атары койнунда
- 3135 Жетип келди чоролор.
Жуушаган койдой болушуп,
Жатыр экен көп каапыр.
Ай жагынан тийген дейт,
Айда сүрөөн салган дейт.
- 3140 Күн жагынан тийген дейт,
Күнөө сүрөөн салган дейт.
Манас, Манас, Манастап,
Качырып эле каапырды салган дейт.
Тарсылдаткан көп мылтык
- 3145 Тарсылдатып атты дейт.
Карсылдаткан көп мылтык
Карсылдатып атты дейт.
Алты сандай каапырды
Алты аралап кырды дейт.
- 3150 Жети сандай каапырды
Жети аралап кыргын дейт.
Ат боорунан жин болду,
Ээр токуудан кан болду.
Эки жакка караса,
- 3155 Тирүү жандар жок болду.
Көз учкандай талаада
Кетип барат бир бараан.
Кууп берди эр Манас
Жакын жетээрде тааныды:
- 3160 Кытайлардын кыр мурундуу
Коңурбай баатыр ал экен.
Алгара аты астында,
Жалгар суусар башында.
Талгардын суусу ташыптыр,
- 3165 Кең-Межендин суусу
Калыбынан ашыптыр.
Кан көбүгү аралаш
Агып эле жаткан дейт.
Кандай эле Алгара
- 3170 Маңдайына дак кыла берди дейт.
Кырк кулач алтын куйрукту
Манастайың баатырың
Куйрук түбүнөн кармайт дейт.
Куйрук колдо калды дейт,
- 3175 Өзү чыгып кеткен дейт.
Эми Алгарага тил бүтүп, Коңурбайга айтат:
— Кытайлардын кыр мурундуу Коңурбай, ээм.
Кулагымдан айрылып, ээм,
Мен чунак, кара ат болгонмун.

- Куйругумдан айрылып,
3180 Чолок кара ат болгонмун.
Менин куйрук-жалым курусун,
Менин Жолой алпым канакей?
Жолой андан курусун,
Эми жаныма шерик боло турган,
3185 Жалымды кашып бере турган
Ачбуудан күлүк канакей?
Ачбууданым курусун,
Капкалуу калың көп журтум менин канакей?
Андан калып не болдук, ээм?
3190 Элге не деп барабыз, ээм?
Журтка эле не деп барабыз?
Журтту не деп көрөбүз, ээм?
Ошончо жандан жыра чыгып кантип барабыз?
Өлсөк өлүп калалы, ээм,
3195 Өлбөсөк, Манастан кекти алалы, ээм.
Аты арып калыптыр, ээм,
Эрини кебериңки болуптур.
Этеги түгөнүңкү көрүндү,
Келе кайталы эми, ээм.
3200 Суудан кайта кечели, ээм.
Карууну келтирип,
Кайратына тоңдуруп,
Кытайлардын кыр мурун
Чуркап эле кечти дейт.
3205 Манаска келип үн салды:
— Токто, Манас, токтой көр,
Менин алым бар эле алышсам,
Менин күчүм бар эле күрөшсөм.
Аркалыктын Сары-Талаа
3210 Ат жарышмак ойноюн.
Үзөңгүнүн боосунан
Оодарышмак ойноюн.
Камчы менен чабышып,
Тизгиндерден үзүшүп,
3215 Андан айла болбосо,
Найза менен сайышып,
Уңгулардан урушуп,
Кылыч менен чабышып,
Чаны колдо калышып.
3220 Андан айла болбосо,
Такыядай баш чоку
Тартып алып турушуп,
Андан айла болбосо,
Эшик өңдүү айбалта
3225 Айбалта менен чабышып, оюн кылалык,— дейт.

- Шондон такыядай баш чоку
Манастайың баатырың
Ачып эле берди дейт.
Андан кийин эшик өңдүү айбалта
- 3230 Колуна алып түкүрүп,
Жүгүрүп келип Манастын
Ороюна чапты дейт.
Таш чапкандай «чак» этти дейт.
Андан соң эр Манас,
- 3235 Чабыш андай эмес, мындай деп,
Коңурбай айбалта менен чапты дейт.
Ошондо Коңурбай тоңкоюп жатып калды дейт.
Манастайың баатырың
Эртең тартып кечинде,
- 3240 Кечинде тартып бешимде
Аккуладай күлүк ат
Канаттуу куштай жүрүп берди дейт.
Эми Манастайың баатырың
Кырк чорого келди дейт.
- 3245 Көгүчкөндөй эр тоноп,
Көңүлү менен тоюлду.
Сагызгандай эр тоноп,
Санаасын басып алды дейт.
Ээр токумдуу ат айдап,
- 3250 Ат үстүнө эр байлап,
Манастайың баатырың
Бир кубанычын көрдү дейт.
Кырк чоронун баарысы
Он эки сандан олжо алып,
- 3255 Чоролордун кенжеси
Тазбайматка жети сан олжо бериптир дейт.
Ошондо Манастайың баатырың
Эми үйгө барды дейт.
Каапырдын журтун канап жеп,
- 3260 Мусулман журтун санап билип,
Кара сууда кеме жок,
Эңчеңир бойлуу эр Манас
Какшап жетер арга жок,
Аягы бетегелүү Кой-Таштан,
- 3265 Башы Кызыл-Кыя, Сан-Таштан,
Сурап жаткан жери ушул.
Каны кара, бети көк
Манастайың, баатырың
Боору чубар, сырты көк
- 3270 Кара чоктуу калмактын
Анын журтун бир алды.
Кызыл чоктуу кытайдын

- Анын журтун бир алды.
Казакка жылкы койбоду,
3275 Калмакка тынчтык бербеди.
Үй жакалай үйү бар,
Үй баш сайын бийи бар.
Жалгыз атын таптаган,
Жалаң найза саптаган,
3280 Кыргыз деген бадшадан,
Колтурмачтан бала алган,
Кокуйлатып эр сайган,
Кошогу менен кыз алган,
Кыргур журтун дагы алган.
3285 Кетменин талга аштаган,
Карысын жаштай мактаган,
Кек эшегин кертору аттай таптаган.
Өлүгүн тирикей кылып сактаган.
Дандырга нанын каптаган.
3290 Алтымыш асый, кырк күндүз
Алым жеген Кашкардан.
Сексен байтал, жүз күндүз
Зекет жеген Кокондон.
Кокондукту кор кылган
3295 Эр Манастай баатырың
Өзүбекти түзөткөн.
Эми сөгө көрбө баатырлар,
Карагай найза чатырлар,
Бу жорукту коюндар.
3300 Бу жорукту койбосоң,
Кысыр калар катындар.
Мындан соңра жакшылар,
Манастайың баатырга
Бир бата болсун да.

Тиркемелер

«МАНАС» ЭПОСУНУН АНГЛИСЧЕ БАСЫЛЫШЫ

(Текстологиялык жагы)

Өз мезгилинин көрүнүктүү окумуштуусу Чокон Чыңгысович Валиханов 1856-жылы Ысык-Көл боюнда экспедицияда жүрүп, «Манас» эпосунун салттуу эпизоддорунун бири — «Көкөтөйдүн ашын» жаздырып алган болучу.⁹⁵ Ал жаздырып алган тексттин алгачкы үчтөн бир бөлүгүн гана орус тилине проза түрүндө которууга үлгүргөн. Котормо 1904-жылы, Ч. Валиханов дүйнөдөн өткөндөн 39 жылдан кийин академик Н.И.Веселовский тарабынан «Сочинения Ч.Ч.Валиханова» деген бир томдукта жарыяланган (5,208-202). Котормонун кол жазмасы Россиянын ЦГАЛИсинде сакталып турат (ф.159, от.1, д.179, с. 15—22). Фольклористика илиминде жакынкы мезгилдерге чейин ушул котормо гана белгилүү болгон. Кыргыз тилиндеги түп нусканын өзү изилдөөчүлөрдүн көз жаздымында калып келген. Аны 1965-жылы Казак ССР Илимдер академиясынын анык мүчөсү, профессор А.Х.Маргулан Ленинграддагы Чыгыштаануучулар архивинен таап чыкты.

А.Х.Маргулан бул кол жазманы көлөмдүү изилдөө менен жабдып, факсимилдик басылмасын жүзөгө ашырды [3], андан кийин казак тилине которуп, өз алдынча китеп түрүндө да жарыялады⁹⁶[2].

А.Х.Маргуландын табылгасы жана жарыяланган иштери илимпоздор арасында көп кызыгууларды жаратты. Алсак, англиялык Окумуштуу-түрколог А.Т.Хатто 1977-жылы Оксфорддо «Көкөтөйдүн ашы. Кыргыз эпикалык поэмасы» деген ат менен китеп чыгарды [6]. Бул эмгекте Ч.Валихановдун варианты араб алфавитинен латын алфавитине которулуп транслитерацияланган жана тексттин кара сөз түрүндөгү англисче котормосу кошо басылган.

Китеп Киришүү, Киришүү макала жана Көрсөткүчтөр менен жабдылган. А.Т.Хатто кол жазманын тагдыр-тарыхы, мааниси жөнүндө сөз кылып, өз басылмасынын өзгөчөлүгүн жана милдетин аныктаган. Котормону жандата берилген кеңири түшүндүрмөлөр көңүлгө аларлык (Анда бул ишке түздөн-түз тиешеси болгон изилдөө ж.б. булактар болуп, баары алтымыштан ашуун жарыяланган эмгектерди, отүздан ашуун котормо сөздүктөрдү, башка да маалыматчыл басылмаларды пайдаланган). Китепте андан башка да II тиркеме берилген. Алар: «Айрым өздөштүрүлгөн жана чала өздөштүрүлгөн перс-араб жазылыштары» (№6 тиркеме), «Айрым жаңылыш жазылган сөздөр» (№7 тиркеме), «Көкөтөйдүн ашындагы» К.К.Юдахиндин сөздүгүнө кирбеген сөздөр жана сөздөрдүн кошумча маанилери» (№4 тиркеме), «Текстеги казахизмдер» (№5 тиркеме) сыяктуу ар түркүн текстологиялык изилдөөлөр.

№9 тиркемени «Котормодо колдонулган Орто Азия сөздөрү» жана алардын англисче түшүндүрмөсү түзөт.

А.Хаттонун «кол жазма мурадатан даяр болгон летописен баштан аяк көчүрүлүп алынган» деген оюн тастыктоо үчүн келтирген далилдерин камтыган №1 тиркеме айрыкча белгилөөгө татыйт.

Тиркемелердин калган тобун эпостун Ч.Валиханов жана В.В.Радлов жазып алган варианттарын салыштырып изилдөөгө арналган десе болот, маселен, «Көкөтөйдүн ашын» «Бокмурун» менен салыштырып талдоо (№2 тиркеме), «Манастын кырк чоросуна кайрылуусу» (№3 тиркеме).

В.В.Радловдун изилдөөсүнүн үзүндүсү «XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз айтуучуларынын милдети» деген ат менен өз алдынча тиркеме (№8) түрүндө берилген.

А.Т.Хаттонун эмгегин талдоодон мурда автордун өзү жөнүндө азыноолак сөз кылуу жөн. А.Т.Хаттонун алгачкы эң чоң эмгеги «Манастын» В.В.Радлов жазып алган вариантындагы «Манастын төрөлүшү» деген эпизодду жарыялоого арналган (4). Андан кийинки дагы бир чоң эмгеги кыргыз эпосунун бир эле эпизодунун эки варианты: Ч.Валихановдун «Көкөтөйдүн ашы» менен (жазылган жылы—1856-ж.) В.В.Радловдун «Бокмурунун» (А.Т.Хаттонун көрсөтүүсү боюнча 1962-ж. жазылып алынган) салыштырып изилдөөгө арналган [8]. Бул терең изилдөөдө (көлөмү болжол менен 6 басма табак) советтик жана чет өлкөлүк басылмаларга шилтемелер жана алардан келтирилген мисалдар — баары биригип 340тан ашат. А.Хатто өзүнүн бир катар изилдөөлөрүн «Манас» эпосуна арнады: «Almambet, Er Kökçö and Ak Erkeç. An episode from the Kirghiz heroic cycle of Manas» (9) («Алмамбет, Эр Көкчө жана Ак Эркеч». Кыргыздын баатырдык эпикалык цикли «Манастын» эпизод»), «Koz-Kaman» («Көзкаман»), «Semetey» («Семетей») (10, 11) ж.б.

Ошентип, А.Т.Хатто Ч.Валихановдун кол жазмасын жарыялоого киришүүгө чейин эле кыргыз тексттерин изилдөө боюнча жетишерлик тажрыйбага ээ болуп калган. Англиялык окумуштуунун транслитерациясы төмөндө биз сөз кыла турган мүчүлүш окулган жерлерди, «аталыктарды эске албаганда, негизинен эпостун кыргыз тилиндеги түп нуска текстинин жалпы түрпаты жөнүндө дээрлик толук түшүнүк бере алат.

Кол жазманын араб арибинде болушу окумуштуу үчүн кошумча машакаттарды туудурган. Иштелип чыккан так орфографиялык эрежелердин жоктугу, араб жазуусунун кыргыз тилине толук дал келбөөсү жана анын өзүнө гана таандык болгон айрым өзгөчөлүктөрү, мисалы. үнсүз тыбыштардын ортосуна келген үндүү тыбыштардын жазылбай калышы, бир эле тамганын ар түрдүү окула бериши: — о, у, ү, ы ж.б.— ушул шарттардын баары иштин аткарылышын андан бетер кыйындаткан.

Биз басылманын ар тараптан талдоого алууну максат кылбай туруп, айрым бир маселелер жөнүндө уякай сөз кылуу менен, эмгектеги тексттин транслитерацияланыш маселесине гана токтолмокчубуз.

Анда сөздү транслитерациядагы кыскартуулардан баштайлы. Мисал катары түп нускадагы төмөнкү саптарды алып көрөлү. Манас Жамгырчыны эр сайышта жеңип, анын бош калган атын кармап алуу үчүн артынан кууп жөнөгөндө Жамгырчы тараптагылар:

صايس مایس بار ایدو
آط آلا دېگان نېمېنه

Сайыш-майыш бар эле,

Ат ала (т) деген немене?—

деп ачууланышат. Белгилей кетүү жөн: текст оозеки речтен жазылгандыгын эске алсак, анда «алат» деген сөздүн акыры «т» тыбышы менен бүтүп, андан кийинки сөз үнсүз «д» тыбышынан башталып жаткандыктан, бул түгөй үнсүздөр бир тыбыштай угулуп, жазуу учурунда биринчи сөздүн аягындагы т тамгасынын жазылбай калышына себеп болгондугун түшүнүүгө болот. Эгерде бул мүчүлүштү калыбына келтирбесе, тексттин мааниси бузулуп калары шексиз. Келтирилген мисалдын акыркы сабы А.Т.Хаттонун транслитерациясында төмөнкүчө берилген:

2102 Sayis-mayis bar edi
at ala degen nemine?

А. Маргуландын казакча котормосу да ушуга жакын:

Сайыс-майыс бар еді
«Атала» деген немене?⁹⁷ [2,73].

А.Маргулан да, А.Т.Хатто да «алат» деген сөздөгү т тамгасынын түшүп калгандыгын байкабагандыктан, тексттин маанисине доо кетирерлик катанын кетишине жол беришкен. Ошентип, түп нускадагы сөз белгилүү себептерге байланыштуу (орфографияны орфоэпия менен алмаштыруу) так эмес окууга түрткү берсе да, тексти жарыялоо ишинде түп нуска тилинин мыйзамченемдерин, сөздүн контекстеги маанисин жадыга бек тутуу керек, ансыз түп нусканы туура жарыялоого жетишүү мүмкүн эмес. Башкача айтканда, мындай учурда илимпоз конъектура ыкмасын колдонууга акылуу. Бул ыкманы А.Т.Хатто дайыма эле орду менен болбосо да колдонгон.

Транслитерацияда сөз жана сөз айкалыштарынын түшүп калган учурлары да кездешпей койбойт. Мисалы, түп нускадагы:

اوزانككوسون وزا چيرانغان

نايزهسون كوكو ترنگان деп саптар транслитерацияда:

638 Uzöngösün çirengen nayzasına t'rengen — деп берилген.

Салыштыруу көрсөтүп тургандай, транслитерацияда кол жазмадагы сап үстүнө кошумча жазылган «үзө» жана «көккө» деген сөздөр көңүлгө алынбай калган⁹⁸. Эгерде ушул эки сап ырды А.Т.Хаттонун транслитерациясында берилген түрүнөн орус тилине которсок, анда төмөнкүдөй болмокчу:

На своё стермя упершись,

Уперевшись на свою пику (копье).

Эми түп нусканы орусчалап көрөлү:

Упирается на стремяна так, что чуть ли не обрывает их,

Пикой (копьем) своей небо синее подпирает.

Ушул мисалдар көрсөтүп тургандай, түшүп калган сөздөрдү калыбына келтирсек, текстин мааниси дээрлик өзгөрүп калат.

Эми сөз ыр сабынын деңгээлиндеги кыскартуулар жөнүндө. Транслитерацияда эч кандай негизи болбой туруп эле ыр саптарынын кыскарып кеткен учурлары да кездешет. Мисалы, 783-саптан кийинки, кол жазмада айдан ачык турган эки сап транслитерацияда жок болуп чыкты. Алар:

آشمو بيلاب بيرسون

مجهسن آرتوق جيسون تددو

Бул саптар А.Т.Хаттонун транслитерациясында жок болгондуктан аларды азыркы кыргыз алфавитинин негизинде калыбына келтирип көрөлү:

Ашымды бийлеп берсин де,

Мүчөсүн артык жесин де.⁹⁹

Мындан башка да А.Т.Хаттонун транслитерациясы боюнча алганда 904-саптан кийинки:

ايكنچى بطر اسلام

— Экинчи баатыр асылым¹⁰⁰;

1652-саптан кийинки:

— بوغان طاغى بارادو — Буга дагы барыптыр¹⁰¹;

1719-саптан кийинки:

— شونله آيللاو منان — Ошондо айла менен¹⁰² деген ыр саптары

негедир өз орундарын таба алган эмес.

Түп нускага кайрылсак, жогорудагы жана башка да түшүп калган саптардын текстте белгилүү бир мааниге ээ болуп, көркөмдүк милдет аткарып тургандыгына жана текстке сырттан кокус киргизилген жат нерсе эмес экендигине оңой эле ишенебиз. Ошондуктан бул саптардын транслитерациядан өздөрүнүн кадимки орундарын таба албай калганы бизге түшүнүксүз. Бул саптар, албетте, тексттин англисче котормосунда да жок. Биздин оюбузча, үшундай эч нерсе менен актоого мүмкүн болбогон кыскартуулар басылманын сапатын жакшыртмак турсун, тескерисинче, төмөндөтүп койгон.

Транслитерацияда, А.Т.Хаттонун ою боюнча, эпоско эч кандай тиешеси жок, редактор тарабынан кийин кошулган нерсе деп эсептелип, атайын кыскартылган жерлер да бар. Бул кыскартуулардын да илимий негизи жетишерлик деңгээлде ишенимдүү эмес. А.Т.Хатто тарабынан кыскартылган саптардын катарына «эпикалык речитация» деп аталган, айтуучунун кара сөз түрүндөгү кыстарынды сөздөрү кирет. Бул кепил катары төмөнкү мисалдарды келтирели: «Бокмурун айтат», «Жайма көкүл Жаш Айдар айтат», «Ошондо Незкара айтат», «Эр Кошой жооп берет», «Жана Нескара Эр Кошойго айтат» ж.б.

Транслитерацияда: «Ошондой, жакшыны ылгап, жаманды булгап кетти дейт. Эми ал Нескара атка көз чаптырып, Эр Кошойго сынчы болуп айтыптыр» деген айтуучунун түшүндүрмө фразалары да коңулго алынган эмес. Бул сыяктуу түшүндүрмөлөр жөнүндө А.Т.Хатто мындан деп жазат: «Кол жазмага XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз эпосуна белгисиз болгон, редактордук стилдеги тике сөз таандык» (№1 тиркеме, 247-б.). Англиялык изилдөөчү: поэма «азыркы кезге чейин сакталып жетпеген летописстен көчүрүлүп алынган деген пикирди бек тутунат. Бирок, биздин оюбузча, А.Т.Хатто келтирген далилдердин ишенимдүүлүгү жетишерлик деңгээлде эмес. Биринчиден, мындай түшүндүрмөлөр редактор эмес, манасчынын өзү тарабынан да айтылып калышы толук мүмкүн болучу. Жогоруда талдоого алынган мисалдардагы түрк эпосторунун айтуучуларына мүнөздүү болгон белгилердин байкалып жатышы мына үшундай бүтүм чыгарууга негиз түзүүдө. Алар ич ара уйкалыштыкка да баш ийип турат: «ылгап-булгап», «чаптырыпсынчы болуп». Албетте, бардык эле «эпикалык речитацияларда» ачык көрүнгөн, так уйкаш сакталган эмес, бирок бардык учурларда анын белгилери бар. Экинчи жагынан, бул эпикалык ремаркалар¹⁰³ текст менен баштан аяк жуурулушуп турат. Алардын бардыгынан айтуучунун жекече стилин байкоого болот. Эгерде текстте учураган «узун» саптарды кара сөз түрүндөгү бөлүктөр менен салыштырып көрсөк, алардын айырмачылыгы баарыдан мурда түзүлүшүндө эмес, көлөмүндө экендигине оңой эле ишенсе болот. XIX кылымдагы кыргыз эпосуна айтуучунун тике сөзү (А.Т.Хатто муну редактордун стилиндеги тике сөз деп эсептейт) али белгисиз болгон деген жыйынтыкты далилдөөгө мүмкүн эмес. Бул сыяктуу көрүнүштөр Ч.Валихановдун кол жазмасында гана эмес, башка булактарда да жыш учурайт. Ч.Валихановдун кол жазмасындагы бул эпикалык ремаркалардын чоо-жайын төмөндөгүдөй түшүндүрүүгө болоор эле: эпостун текстин жаза баштоодон мурда Ч.Валиханов айтуучуну баштан-аяк бир сыйра уккан (3, 20), андан кийин гана «Көкөтөйдүн ашын» тандап туруп жаздырып алган. Тактап айтканда, А.Маргулан

көрсөткөндөй, кол жазма Ч.Валихановдун өз колу менен жазылган эмес. Анын жанында коштоп жүргөн сабаттуу казак жигиттеринин биринен текстти жазып алуусун өтүнүп, өзү айрым так эместиктерди ошол эле жерден ондоп тургандыгы көрүнүп турат (3,32). Айтуучунун текстти экинчи ирет кайра кайталап, жаздыруу үчүн атайын сапмасап айтып берип жаткан убакта «Кошой айтты», «Кошой жооп берет» деген сыяктуу тактоолорду киргизүүсү толук мүмкүн экенин илимий жактан түшүндүрүүгө болот. Дегеле Ч.Валиханов сындуу так, дыкат окумуштуу этнограф летопись, же жөн эле «Манастын» даяр кол жазмасын таап алган болсо, бул табылга жөнүндө айтпай коё алар беле Тескерисинче, Ч.Валиханов Орус Географиялык Коомунда жасаган билдирүүсүндө мындай деген: «Манас» поэмасынын бир окуясын, тактап айтканда. «Көкөтөй хандын ашын» кыргыз айтуучусунун оозунан жазып алдым. Бул, мүмкүн, кагаз бетине түшүрүлгөн эң алгачкы кыргыз сөздүр. Мен кыргыз поэзиясынын бул чыгармасын (орус тилине) которуп жатам, ушу тапка чейин таптакыр дарексиз калып калган тил менен Чыгышты изилдеген илимпоздорго тааныштыруу максатында чакан сөздүк түзөйүн дейм» (1,114—115).

Англиялык окумуштуу 279-314-ыр саптарын түп нускадагы турган орундарынан алдыга жылдырып койгондугун айтат. Бул саптар кийинчерээк, транслитерация боюнча алганда 329-саптын сонунда, А.Т.Хаттонун пикири боюнча, «топографиялык түркөйлүктү» түзүп турган. «Бул саптарды азыркы (транслитерациядагы — С.К.) абалына алып келгенде гана көчтүн жүрүш жолунун сүрөттөлүшүн туура чагылдырып, акылга сыярлык мааниге ээ болот» — дейт. Англиялык текстологдун эпикалык чыгармадан — Бокмурундун Көкөтөй хандын ашын билүү үчүн Боз-Төбөдөн байыркы ата-бабасынын жери Буурул-Тоого көчүшү жөнүндөгү эпикалык көркөм баяндан топографиялык так маршруттун өзүн издеп жатканы көрүнүп турат. Кол жазмада төмөнкүлөр баяндалат: Көкөтөй хан өлгөндөн кийин эл Боз-Төбө деген жерге жыйналат. «Жер ортосу Боз-Төбөдө көпкө жыйын курушат: эмне кылуу керек, кантүү керек, мынчалык чоң ашты кайда берүү керек». Көкөтөйдүн бул тууралуу керээзи мындай эле:

О, менин кырк ашымды берерде, баатыр,
 О, кытайлардын кырмурунду Коңурбай, баатыр,
 Коңурбай аты Үңүрбай, баатыр,
 Эми ошого бара көр, баатыр.
 О, ошо менин кыркымдан
 Ошондо бир кутулуп кала көр, баатыр.
 О, Байдын бир уулу Баймырза, баатыр,
 О, менин улуу ашымды берерде, баатыр.
 Мына Анжыянда тоюнган,
 Чийки нанга семирген, баатыр,
 Анжыяндын тоң алмасын кемирген,
 Он экисинде ок аткан,
 Он үчүнө жеткенде
 Ордо бузуп үй чапкан,
 Мына, Жакыптын уулу жаш Манас,
 Жаңы оозданган эр Манас...
 Баатыр Манас сурасаң,
 Көк жал дөбөт бөрү эле,
 Ошо эр Манаска бара көр¹⁰⁴.

Ошого карабастан, Көкөтөйдүн ашын кайсы жерде берүү маселеси чечилбей, талаш чыгат. Эл адегенде туура чечимге келе албайт. Бир нече күн өткөндөн кийин али жапжаш Бокмурун кесе сүйлөйт:

Байдын уулу Баймырза, аке,
Эмне кеңеш бар эле, аке?
Күндө кеңеш кыласың, аке...

...Анжыянда семирген, аке,
Анжыяндын тоң алмасын кемирген,
Чийки нанга семирген,
Самарканда сарт Манас,
Сары кулак ит Манас,
Көчсөң өзүң көчүп бар,
Мен элимди көчүрбөйм,
Мен журтумду көчүрбөйм.

Эртең менен ары көчөмүн,
Шыгыратпай уук чечтирип,
Шаңшытпай бүркүт алдырып,
Мааратпай козу салдырып,
Бакыртпай төө комдотуп,
Ыйлатпай бала бөлөтүп,
Көп ногой журттту көчүрүп,
Жаккан отун өчүрүп,
Жөө жүргөн жакырга
Чобур кармап беремин.
Жылаңач жүргөн жакырга
Чапан чечип беремин.
Козу башы Копого
Койдун жүнүн аламын,
Үлкөн Ак-Таш барамын,
Үй жаптырып аламын¹⁰⁵.

Ал андан ары көп жерлерди санап өтөт, кайда, эмне кылуу керектигин, кайсы сууну кечип, кайсы тоону ашып, Буурул-Тоого көчүп келерин айтат. Бокмурундун ушул жердеги сөзүнүн логикалык байланышсыздыгына таянып, А.Т.Хатто 15 ыр сабын жол жөнүндө айтып баштаган жерден сөздүн орто ченине жылдырат да, эми көчтүн маршруту топографиялык жактан туура, акылга төп келерлик болду деп эсептейт. Албетте, эпикалык чыгармада сүрөттөлгөн окуяларды тарых чындыгы менен, көч жолунун кайсы бир накта топографиялык так маршрут менен далма дал келишин эч ким талап кылбайт. Бир эпосто көчтү жүргүзүүнүн айрым салттары сакталып калган: адегенде кой кыркылып, анын жүнү менен боз үйдүн жабдууларын жаңылайт ж.б., аягында төөлөргө түз менен күрүч артат.

Кол жазма мурдатан даяр болгон летописин көчүрмөсү деген бүтүмдүн жетишерлик илимий негизи жок. Биздин оюбузча, бул кол жазма — «Манас» эпосунун Ч.Валихановдун түздөн-түз көзөмөлдөөсү астында жазылган эң алгачкы түп нускасы.

А. Т. Хатто тарабынан жасалган айрым бир кыскартуулар анын кайсы бир илимий көз караштары менен шартталса, айрым бир ыр саптары деңгээлиндеги кошумчалар

анын тексттин кээ бир бөлүмдөрүн туура түшүнбөгөндүктүн натыйжасында жасалгандыгы көрүнүп турат. Мисалы, А.Т.Хатто 589-592-саптарда жыйноочу тарабынан мурунку жазып алган ыр сабынын маанисин түшүндүрүү үчүн жол үстүнө кошумча жазылган бир сүйлөмдү негизги тексттин бир бөлүгү катары кабылдаган. Түп нускада ал сүйлөм кашаага алынып коюлган. Бул сүйлөмдүн туура окулушун эч ким бере электигине байланыштуу ал жөнүндө кененирээк сөз кылууну туура таптык.

«Манастын» Ч.Валиханов жазып алган текстинде да, көптөгөн башка варианттарда да тиги же бул каармандын ысымына жалгашкан жайылма эпитеттер жыш кездешет. Бул жерде сөз «байталдууга бай бербес, жаактууга жай барбес» Үрбү жөнүндө бара жатат.

Түп нускада:

بايطالدوغه باي بيرماس
جاغقدغه جاي بيرماس
(جاغه بارده سويلاتماس)
آقتار طلزدونك بللاسي

А.Т.Хаттонун транслитерациясында бул саптар төмөндөгүчө берилген:

Baytalduu go bay bermes
Jan katuu go jay bermes
Jogu-bardi süylötmös —
Aktar tazdin balası.

Бул саптарды А. Т. Хаттонун англисче котормосунан кайра орус тилине которгондо төмөндөгүдөй болор эле: «Будучи сам богатым Человеком имеющим кобыл, будучи суровым человеком, он никого в покое не оставляет» (17).

Фразеологизмден туруп, маанисин так берүүгө мүмкүн болбогон жайылма эпитет экени көрүнүп турат. Ошондуктан жазып жаткан кишинин жол үстүнө кошумча түрүндө: «Жогу-барды сүйлөтпөс» — эч кимге маанисиз сөздү сүйлөй берүүгө жол бербеген адам — деген чечмелөө берүүсүнүн себеби түшүнүктүү. Бул кошумча жазылган сүйлөм муун саны боюнча башка ыр саптары менен барабар болуп, ыр катары кабыл алууга толук мүмкүн болсо да, чын-чынына келгенде бул ыр эмес. Анткени Үрбүнүн салттуу мүнөзгө ээ болгон бул жайылма эпитетинин курамында мындай аныктооч кездешпейт (Хатоо боюнча 1368-1371-саптарды караңыз). Мындан кийин бул эпитет көрсөтүлгөн түшүндүрмөсүз эле колдонула берет.

Эми бул үзүндүнү Ч.Валихановдун өзү орус тилине кандайча которгондугуна дит багып көрөлү: «Үрбе, который никому не дал и паршивую кобылу, как никому не дает вымолвить словечко...» (1,356). Котормодо «Байталдууга бай бербес» деген саптын мааниси так берилген эмес: Байталдууга (б.а. бардар киши) жеңдирбес деген маани ачылбаган. Фразеологизмдин экинчи бөлүгү — «Жаактууга жай бербес» — ар кандай чечен сөздүү кишиге да жай бербес деген мазмун түп нускага жакын которулган, бирок анын негизине дагы да болсо фразеологизмдин өзү эмес, анын баяндама эквиваленти коюлган. А.Маргулан бул ыр саптарын казак тилине төмөнкүчө которгон:

Байталдыга бай бербес,
Жагы барды сөйлетпес,
Актар-Таздын баласы,
Аты Менке төрөсі (2,23)

Кыргыз тилиндеги «Жаактууга жай бербес» деген сөз түрмөгү менен казак тилиндеги «Жагы барды сөйлөтпөс» деген саптар бири-бирине мааниси жагынан жакын турат. Ошондуктан А.Маргулан уйкаштыкты бузса да, казактарга түшүнүктүү, түзүлүшү боюнча түп нускадан обочороок ыр сабын пайдаланган. «Жогу барды сүйлөтпөс» деген сапты «Жагы (жаагы) барды сүйлөтпөс» деп окуса да болор эле. А.Маргулан бул сап жыйноочунун кыстармасы катары жазылганын туура түшүнгөндүктөн негизги текстке киргизген эмес.

А.Т.Хатто транслитерациясында артыкбаш ыр сабын кошуп гана тим болбостон, ыр үзүндүсүнүн маанисин жеткире түшүнбөгөндүктөн улам сөздөрдү да жаңылыш жазган учурлары кездешет:

Baytalduu go bay bermes,
Jan katuu go jay bermes,
Jogu bardi süylöimös...

Биринчиден, «байталдуу го» эмес, «байталдууга». Ушундай эле көрүнүш экинчи сапта да жолугат: «жан катуу го» эмес, «жаактууга».

Мына ушундан улам жаңылыш түшүнүк, анын негизинде жаңылыш котормо келип чыккан. Деген менен, мындай так эмектиктер А.Т.Хаттонун эмгегинде коп эмес, алардын көпчүлүгү кол жазмадагы сөздөрдү сөз айкаштырып даана окубагандыктан улам чыккан.

Сөз болуп жаткан вариантты изилдеген окумуштуулар арасында анын көлөмү жөнүндө да бирдиктүү пикир жок. А.Маргуландын эсеби боюнча, 3480 сап, 30 ремарка жана 7 кара сөз түрүндөгү «речитация», А.Т.Хатто 3251 ыр сабы бар деп эсептейт. Ал эми биздин эсебибиз боюнча, текст 3318¹⁰⁶ ыр сабынан турат.

Казакча котормонун көлөмүнүн артык болуш себеби, А.Маргулан түп нускадагы ыр саптарын кыскартпай алуу менен бирге, кол жазмада жок, бирок андагы коюлган белгилерге караганда айтуучунун текстинде сөзсүз болгон эпикалык кайталоолорду калыбына келтирген, экинчиден. тексти ыр саптарына ажыратууну туура жүргүзгөн.

А.Т.Хаттонун транслитерациясында ыр саптарынын саны кем болуп калышынын себептери төмөнкүлөр: а) айрым ыр саптары түшүп калган; б) кээде эки ыр сабы бир сап катары бириктирилип берилген; в) А.Т.Хатто эпикалык текстке жат, редакторлук кошумча деп эсептеген саптарды кыскарткан.

«Манас» эпосунун тексти да кыргыз, казак, алтай ж.б. түрк элдеринин эпикалык чыгармаларынын тексти сыяктуу эле жети-сегиз муундуу ыр түзүлүшүнөн турат. Ырас, ыр сабынын узундугу 11—13, кээде 14 муунга чейин узарып кеткен учурлар да кездешет, бирок бул мүнөздүү көрүнүш эмес. Мындай узун ыр жолдорун андан ары саптарга бөлүштүрүүгө мүмкүн эмес. Эки ыр сабы кокустан бир жолго туташ жазылып калган учурларды оңой эле байкоого болот. Мисалы, тарнслитерациядагы 110-сапка кайрылсак, ал 14муундан тургандыгын көрөбүз:

Кураманын барысын эл элине таратпай,
Жакшы куштап ала көр, баатыр.¹⁰⁷

Чындыгында бул жерде эки эмес, үч ыр сабы бар: 7 муундан турган эки сап, 11 муундан турган бир сап:

Кураманын барысын
Эл элине таратпай,
Жакшы куштап багып ала көр, батыр.

Текстте мындай учурлар аз эмес. Алардын көпчүлүгү кол жазманы окуганда тексти ыр саптарына туура эмес бөлүштүргөндүгү менен түшүндүрүлөт.

Дагы бир мисал келтирели. Англисче басылманын 434-сабы 14 муундан турат:

Атаң менен энеңди аяк байге кыламын¹⁰⁸

Бул жерде 7 муундан турган эки ыр сабы бар экендиги анык:

Атаң менен энеңди

Аяк байге кыламын

Ыр саптары саны боюнча туура болгону менен муун аркылуу ыргакты түзүп турган сөздөр туура эмес бөлүштүрүлүп калган учурлар да бар. Мисалы, 197-сап:

Тердебес тууган ыргай моюн

Көгала чыгып келди таң менен.

Ыр саптарга ажыратуунун шарты бузулган, туурасы төмөнкүдөй болушу керек эле:

Тердебес тууган ыргай моюн Көгала

Чыгып келди даң менен.

«Кең Меженин суусу калыбынан ашканда» деп берилген. Туурасы:

Кең Меженин суусу

Калыбынан ашканда

болушу керек эле.

Бир сапка таандык сөз экинчи бир сапка ыйгарылып калган учурлардан да мисал келтире кетели:

Шондо кыркы ашынын

Карзынан бир кутулуп калды дейт

Туурасы: Шондо кырк ашынын карзынан

Бир кутулуп калды дейт.

Ал эми 2270-2271-ыр саптары болсо, тескерисинче, эч кандай негизсиз эле бир саптан эки сапка айландырылган:

Төбөсүнөн жанга эле

Жерге түшүрдү

Бул жерде, албетте, ыр сабы бирөө гана.

Эр Кошой Бокмурундун чабаганчысы Жаш Айдарга төрөсүнүн сөзүн төкпөй-чачпай жеткирип, аягында:

Антын актап келбесе,

Журтун журттап келбесе,

Көрүнбөсүн көзүмө,

Айчыгы алтын кызыл туу

Ордосунда көрсүн дейт¹⁰⁹, -

деген опузасын кошо айтканда:

Өкүмү катуу алптар коп

Бирөөнүн кокусунан өлүп каларсың¹¹⁰, —дейт.

Эр Кошой—бүткүл кыргыздардын акылманы жана аксакалы (Көкөтөйдөн кийинки) Жаш Айдарды жамандык бир ишке кириптер болбосо экен деген ниет менен ушул сөздөрдү айтат. А.Т.Хаттонун транслитерациясында экинчи саптын башындагы «бирөөнүн» деген сөздүн «бир» () деген бөлүгү түшүп калган. Бул эки тамга түп нускада бар. Ырас, бул эки тамганын кийин кошулганы көрүнүп турат: бул жазып жаткан кишинин өз катасын сезип калып, кийин ондогону, же Ч.Валихановдун түзөтүүсү болуу керек. Алгачкы эки тамгадан ажыраган соң бул сөз «Оурун» — «ойнуң» (орусчаласак: твоя игра) болуп окулуп, натыйжада бул контексте эч кандай мааниге ээ болбой, жогоруда биз айткан өлүм, кокустук, коркунуч, алардан коргоо маанилерине коошпой калган.

А.Т.Хатто канткен менен текстти маанисин так анытоого далалат кылып, абдан тактык, дыкаттык менен иштеген. Ар бир сөз, ар бир белгиге карата бет сайын берилген түшүндүрмөлөрдө, айрыкча, фундаменталдуу комментарийде мүмкүн болушунча текстин маанисин терең ачууга умтулган. Ошентсе да бир катар жерлери тактоону талап кылып турат, түзөтүүгө муктаж. Айрым бир мисалдарды гана бөлүп көрсөтөлү. Алсак, جِنَّان (жыннан) деген сөздү А.Т. Хатто jinnen (44) деп транслитерациялайт да аны «жин» сөзүнөн келип чыккан экен деп түшүнүп, англисче devil (дьявол) деп которот. Ал эми бул жерде сөз жин (дьявол) жөнүндө бара жаткан жок, топтолгон эл, жыйын жөнүндө бара жатат. Мүмкүн болгон бардык окулуштардын ичинен окуянын жүрүшүнө, контекстке туура келгени — *жыйын* гана. Бул жерде сөз жаалы келген Манастын калмактарды жыйылып ашка келген жеринен, жыйындан токмоктоп куугандыгы жөнүндө баратат.

Кээде айрым бир элестүү сөз айкаштарынын маанисин жеткире түшүнбөгөндүктөн так эместиктерге жол берген учурлары да бар. Мисалы, 2717-2718-саптар:

Манастайын итикнен
 ياق آيرتدو ديكان نه شومدوق
 Manastayin etiknen
 Jaak ayiritti degen ne şumduk

Бул үзүндүнүн А.Т.Хатто тарабынан ишке ашырылган англисче котормосу төмөндөгүчө: What villany to say «They made me eat Manas's boots!» (73) Бул саптарды орус тилине төмөнкүчө которууга болот: «Что за позор. Они заставили меня есть сапоги Манаса». Ал эми түп нускада болсо, сөз таптакыр башка нерсе жөнүндө болот. Ат чабышта жасаган адепсиздиги үчүн Манас Жолойдун жаагын айбалта менен айра чабат. Ошондо Жолой тарынычын айтат:

Манастайың итиңнен
 Жаак айрытты деген не шумдук.

Орусчасы: И этой собакой <по имени> Манас
 <Моё> лицо рассечено. Что за позор.

Же болбосо дагы бир мисал келтирели: «Манас» эпосунда тиги же бул каармандын ысмына жалгашып келген эпитеттердин коп кездешкендигин жогоруда айткан элек. Кээде бир эле эпитет бир нече каармандын ысмына жалгаша берет. Мисалы ушул эпизод боюнча алганда Манастын эпитети:

اينگچيكر بويلو اير ماناس
 قانى بر قاره بيتى كوك
 باورى چوبار سرتى كوك
 Эңчегер бойлуу эр манас,
 Каны бир кара бети кок,
 Боору чаар, сырты көк...¹¹¹

А.Т.Хатто бул эпитетти төмөнкүчө транслитерациялайт:

Enčeger boyluu-er Manas,
 Kani bir kara bitü kök,
 Booru čubar sirtü kök...

жана «бити көк» (орусча: синевшивый или его синие вши...) деген сөз айкашын «his lice blue» (7) деп которот. Ал эми түп нуска боюнча бул жерде «бити көк» эмес, «бети көк».

«Көк бет» (синелиций) фразеологиялык сөз айкашы, көктүктү айтканынан кайтпаган мүнөздү туюнтат. Туура, А.Т.Хатто бул жерде В.В.Радловдун жанылыш жазып алган:

Кара кандуу, көк биттүү,

Көк жал төрө Алмам Бет (4,236) деген саптарына шилтеме берет, ага таянат.

Ошентип, биз англиялык окумуштуунун маанилүү эмгегин айрым бир мүчүлүштөрүнө, өксүктөрүнө өзгөчө көңүл буруу менен, баштан аяк карап чыктык. Бирок бул иш текстологиялык жагынан түп-тамырынан бери кайра карап чыгууга муктаж деген ойдон оолакпыз. Бул жерде автордон зор күчтү, билимди, өз ишине дасыккан тажрыйбалуулукту жана эрудицияны талап кылган чоң, көңүлгө толорлук илимий иш аткарылган. Эгерде кол жазманын көп түрдүү окула бере турган өзгөчөлүгүн эске алсак, анда бул иштин фольклористика илиминдеги ордун ашыра баалап жиберүүгө мүмкүн эмес. Бул изилдөөдө тексттен араб арибинде жазылган түп нускасын латын арибине салып, кайрадан калыбына келтирип чыгуудагы алгачкы аракет экендигин эске алсак, анын баасы ого бетер арта түшөт. Биздин оюбузча, бул эмгек кээ бир айдан ачык кыйынчылыктарга (көбүнчө объективдүү мүнөздөгү) карабастан, автордун жетишкендиги деп баалаганга татыйт.

Түп нусканын ар бир сабында, сөзүндө кездешкен таталдыктарга бет сайын берилген шилтемелер, айрым бир мүчүлүштүктөрүнө карабастан, бул баалуу кол жазманы мындан ары изилдөөдө зор көмөк көрсөтө ала турган кенен-кесир жазылган түшүндүрмөлөр жөнүндө өзгөчө канааттануу менен сөз кылышыбыз абзел.

Биз азырынча англиялык окумуштуунун бул эмгегинде көтөрүлгөн башка маселелер туурасында сөз кылган жокпуз. Алар А.Т.Хаттонун бул кол жазманы колу жеткен материалдардын баары менен салыштырып изилдөөнүн негизинде айткан гипотезалары жана бүтүмдөрү. Тиркемелердеги айтылган ойлор жөнүндө козголгон сөз бири-бири менен тыгыз байланышы бар эчендеген маселелерди биринен сала бири чубап чыга турган чоң талкууга айланар эле. Аларды бул гана эмес, «Манастын» башка тексттерин да дыкаттык менен талдаган олуттуу изилдөөлөр аркылуу гана чечүүгө болот. Дал мына ушунусу менен А.Т.Хаттонун бул эмгеги манастанууга кошулган чоң салым болуп эсептелет.

АДАБИЯТТАР

1. Валиханов Ч. Ч. Избранные произведения. — Алма-Ата, 1958.
2. Кокотайдың ертегісі: «Манас» жырының Шокан жазып алган болігі / Кыргышадан аударган Э. Маргулан, — Алматы: Жазушы, 1972.
3. Маргулан Э. Х. Шокан және «Манас». — Алматы, 1971.
4. Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. — Ч.У. Наречие дикокаменных киргизов. — СПб., 1885.
5. Сочинения Ч. Ч. Валиханова // ЗРГО ОЭ. — СПб., 1904.
6. Hatto A.T. The memorial feast for Kökötöy-Khan (Kökötöydün aşı). A Kirghiz Epic Poem / Edited for the first time from a photocopy of the unique manuscript with translation and commentary by A. T. Hatto. - London, 1977.
7. Hatto A. T. The Birth of Manas. A confrontation of two branches of heroic epic poetry in Kirghiz // Asia major. BSOAS. - London, XIV, 1969.
8. Hatto A. T. Kukotay and Bok Murun: a comparison of two related heroic epic poetry in Kirghiz // BSOAS. - London, XXXII, 1969.
9. Hatto A. T. Almambet, Er Kökčö and Ak Erkeč. An Episode from the Kirghiz heroic cycle of Manas // Central Asiatic journal. - Wiesbaden, XIII, 1969.

10. Hatto A. T. Köz-Kaman // Central Asiatic journal.— p. 1, XV, 1971; p. II, XV, 1972.
11. Hatto A. T. Semetey // Asia Major, p. 1, XVIII, 1973; p. II, XIX 1971.

ЭНЧИЛҮҮ АТТАРДЫН КӨРСӨТКҮЧҮ*

1. АНТРОПОНИМДЕР

Агайхан 2673.
Агергеч 2771.
Агыш 623, 2214, 2256, 2260, 2279, 2288, 2292, 2293, 2314, 2318.
Ажыбай 1005, 2549, 2923, 2924.
Айгожо (кожо) 805, 806, 1149, 1184, 1186, 1187, 1188, 1189, 1192, 1201, 1202, 1209.
Айдаркан, Айдар хан 203, 204, 609, 610, 1776, 1860, 2739.
Айкан 1746, 2265, 2275.
Акдөө 1689.
Актар Таз 597, 1396.
Алмамбет, Соорондуктун А. 1007, 2060, 2421, 2430, 2437, 2481, 2538, 2917, 2918, 2952, 2973, 2992, 3007, 3022, 3038, 3046, 3059.
Алпай 733, 1810, 1814.
Алыке 624, 2216.
Алтынай, Айкаңдын кызы А. 1746, 2265, 2275.
Алтынкүлүк 626.
Багыш, Жедигердин эр Б. 659, 1802, 1805, 2410, 2412, 2416.
Бай 25, 90, 132, 140, 220, 237, 250, 1078, 1252,
Баймырза, Байдын уулу Б. 25, 90, 132, 140, 220, 237, 250, 1078, 1251.
Бекиш 625.
Билерик, Кожонун улуу Б. 550.
Бокмурун, Көкөтөйдүн Б. 117, 240, 242, 246, 377, 404, 445, 447, 484, 584, 893, 1075, 1096, 1106, 1202, 1220, 1229, 1246, 1247, 1267, 1625, 1651, 2010, 2155, 2166, 2629.
Болот 628.
Бообек 624, 2216.
Бөйөн хан 747, 748, 948, 949.
Даркан 2802, 2818, 2820, 2830, 2832, 2866, 2874.
Дүйүм алп, Дүйүм 819, 820, 1982, 2380, 2381, 2735.
Дүмүр алп 633, 634, 1214, 1215.
Жаанбай, Нурдун уулу Ж. 1005, 1794, 1796, 1797, 2548, 2577.
Жайнак 2720, 2748.
Жайсан 13.
Жакып хан 750, 751, 951, 952, 1352, 2451, 2452.
Жамгырчы, Каапырдын ханы Ж. 2038, 2055, 2102, 2106, 2111, 2132, 2163, 2168, 2169, 2390.
Жанаалы 696, 697, 2401.
Жаныбек 999, 2546.
Жаш Айдар, Жайма көкүл Ж. А. 8, 389, 393, 397, 425, 440, 495, 774, 869, 898, 908, 934, 940, 1073, 1133, 1149, 1190, 1621, 1627, 1628' 2397.
Жедигер 659, 1802, 2404, 2410.
Жолой, эр Ж.

* Көрсөткүчтөр Т.Чоротегин тарабынан түзүлдү.

311,312,317,1462,1480,1486,1487,1506,1510,1659,1678,1699,1714,1757,1758,1765,1771,
1798,1806,1815,1824,1842
1865,1878,1881,1896,1913,1972,1975,2020,2030,2218,2386,
2587,2610,2621,2626,2636,2641,2652,2661,2711,2716,2787,
2901,2915,2941,2988,3015,3026,3036,3038,3046,3051,3087, 3107,3123,3182,3183.

Калкаман 1085, 1465,

Камбар хан 202, 203, 204, 608, 609, 1001, 2550.

Канчоро, Камбардан калган К. 1001, 2550.

Каныкей 1876, 2795, 2796, 2815.

Кара хан 749, 750, 950, 951.

Карач, Эр К. 676, 1414, 2376, 2377.

Карлыгач 466.

Керкүлүк 626.

Кожо 550.

Кожош 623, 2214.

Конок 2721,2749.

Коңурбай, К. аты Үңүрбай 135, 136, 224, 2241, 2286, 2291, 2296, 2297, 2946, 2964, 3161,
3176, 3236, 3237,

Кошой 541, 543, 545, 547, 549, 554, 556, 557, 867, 868, 876, 881, 894, 896, 912, 942, 988,
1333,1335,1338,1355,1421,1499,1512,1516,1522,1605,1673,1687,1694,1697,1701,1
713,1718,1760,1780,1790,1800,1828,1834-1840,1842-1844,1858,1861,1868-
1870,1886,1894,1897,1899,1901,1906,1907,1909,1911,1913,1936-
1939,1967,1973,1977,2053,2057,2220,2249,2253,2263,2279, 2281, 2285, 2330,
2368, 2369, 2731, 2732,

Көкдөө 1690.

Көккөён 732, 1242, 1810, 1814, 1817, 1818, 2477,

Көкөтөй (хан) 5, 24,26,42, 165, 261, 353, 357 373, 377, 398, 399, 564, 883, 903, 904,
918,980, 1076, 1193, 1624, 1652.

Көкүм 2370, 2371.

Көкчө, Айдархандын эр К. 205, 611, 612, 936 937, 941, 943, 1449,
1763,1764,1770,1860,2066,2222 2374 7375,2740,2742,2756,2773.

Кулжа 2721,2749.

Кутунай 1009, 2540.

Куужигит, Кутунайдын уулу К. 1009, 2540.

Күнчоро, Мажиктен калган К. 1002, 2551.

Күнүкей, Күнхандын кызы К. 1749.

Күн хан 1749.

Кылыч 2256, 2318.

Кыргынчал 994, 2535, 2919, 2920.

Мажик 1002, 2551.

Мамат 732, 1810, 1814, 1817.

Манас, эр М., Жакыптын уулу М., баатыр М 148, 149, 153, 157, 159, 265.266, 751, 761,
952,953,954,957,966,989,990,1043,1068,1070,1105,1132,1150,1221,1223,1226,122
7,1235,1239,1254,1262,1269,1273,1277,1294,1296,1352,1353,1445,1458,1492,1493
,1495,1497,1500,1501,1511,1534,1542,1546,1549,1551,1552,1558,1565,1568,1577,1
600,1677,1682,1827,1877,1879, 1934,1940,1942,1944,1945,1953-
1955,1999,2002,2013,2053,2054,2077,2109,2113,2134,2148,2158,2161,2196,2197,2

210,2211,2218,2233,2250,2251,2324,2350,2362,2383,2414,2425,2435,2438,2441,2449,2470,2478,7498,2518,2524,2530,2579,2595,2625,2630,2631,2637,2640
2654,2655,2660,2671,2683, 2697, 2716, 2717, 2728, 2729, 2757 2762, 2764—
2773,2835,2836,2838,2839,2884,2890,2950,2973,3040,3047,3054,3084,3122,3142,3158,3172,3195,3205,3206,3227,3231, 3234,3238, 3243, 3251,3257, 3262, 3295, 3303.

Мөңкө төрө 598, 1397.

Нескара 557, 1326, 1331, 1477, 1489, 1491, 1523.

Нур 1005, 2548, 2577.

Орозкан 1049.

Ороңгу катын 635, 1527, 2184, 2199, 2200, 2403

Сайкал 628.

Салмамбет 1008, 2539.

Сары Ногой 7, 392.

Сарыхан 1638.

Серек 2921.

Сорондук 1007, 2059, 2481, 2538, 2952, 3059

Сыргак 1004, 2545,2921.

Тазбаймат 1011, 2556, 3256.

Темир хан 2795,2815.

Төштүк, эр Т. 717, 1371, 1447, 1705, 1706, 1711, 1716, 2220, 2372, 2373, 2391,2733, 2734.

Үмөт 12.

Үмөткулу 13.

Умсунай 2772.

Үмүтай 2773.

Үрбү, Эр Ү. 599, 1395, 1398, 1430, 1575, 2388.

Чайан хан, Чаян хан 748, 749, 949, 950.

Чакы 2720, 2748.

Чекиш 625.

Чоюн, Чоюн алп 630, 631, 817, 818, 2378, 2379.

Эдиге, Эчкиден тууган Э. 645, 1382, 2222.

Эжен хан 1474, 1505.

Элеман 1077, 1370.

2. ТОПОНИМДЕР

Ак-Кыя 2490, 2495, 2504, 2506.

Ак-Суу 300.

Ак-Таш 284.

Ак-Терскен 297.

Ала-Көл, Ит-Ичпестин А. 1734.

Алтай 324, 2364, 2365, 2760.

Анжиян 142, 144, 264, 265.

Аркалыктын Сары-Тала 3209.

Аспар-Тоо 1900.

Ач-Мерке 2207.

Балгары суусу 509.

Бейжин 544.

Беш-Терек 338.
Боз-Төбө 231, 2046, 2104, 2781, 2782.
Ботонун сазы 306.
Букара 1911.
Букардын тоосу 798, 1164.
Булбулдун Кең-Токой 3100.
Бүүрүл-Тоо 343.
Желпиниш 826.
Жети-Суу 658, 1801, 2409.
Жоргонун суусу 339.
Жылаңач 288.
Иле, Кең Иле 291, 292,
Кайнатма түз 303.
Каңгай 326, 2366, 2367, 2763.
Кара-Суу 3261.
Кашкар 3291.
Кең-Калкан 295.
Кең-Меженин суусу 511, 3165.
Кең-Токой 3102.
Кичи-Тоо 587.
Козу-Башы 282.
Кой-Таш 3264.
Кокон 3293, 3294.
Копо 282.
Көгайхан 2685.
Көркүл 520.
Кызыл-Кыя 3265.
Кыл-Эртиш, Эртиш 335, 337, 342, 2766.
Молдо торгой 341.
Масажал 2571.
Оргочор 764.
Самаркан 265, 517, 1637, 1909, 1998, 2145.
Самаркан тоосу 796, 1162.
Сан-Таш 3265.
Сары-Бел 2899.
Талгары суусу 510, 3164.
Тал-Чоку 2877.
Турпан 546.
Түргөн 300.
Түркстан 523.
Тээк-Таш 287.
Улуу-Тоо 538, 866.
Үңкүрчө 2667,
Үч-Капкак 2668.
Хандын тоосу 340.
Чыбыратчы 215.
Ыбыранчы 217.

Ысык-Көл 605, 620, 655, 673, 688, 709, 744, 945.

3. ЭТНОНИМДЕР

Казак 3274.

Калмак 324, 326, 1286, 1288, 1293, 1314, 1316, 1378, 1988, 1993, 1995, 2006, 2008.

Калча 844, 1110, 1548, 2137, 2139, 2613, 2615, 2760, 2763, 2994, 3270, 3275

Курама 95, 101, 222

Кыргыз 3280.

Кыргур 3284.

Кытай 135, 224, 2241, 2254, 2286, 2291, 2316, 2947, 3160, 3203, 3272.

Ногой 4, 10, 23, 40, 43, 45, 66, 168, 210, 225, 232, 248, 276, 379, 385, 846, 1130.

Ойрот 660, 1413, 2411.

Өзүбек 3296.

Сарт 70, 265.

Солон 1270, 1272, 2025, 2994.

Үйсүн 12.

4. ГИППОНИМДЕР

Агеркеч 2765.

Айбанбоз 807, 1175.

Ак боз ат 334.

Акбулчуң 2004, 2339, 2426, 2471, 2496, 2502, 2507, 2599.

Аккоён 733.

Аккула

766, 986, 1165, 1444, 1454, 1461, 1688, 1691, 2079, 2423, 2428, 2429, 2431, 2436, 2437, 2453, 2462, 2479, 2486, 2526, 2532, 2558, 2875, 2580, 2583, 2606, 2786, 3042, 3241.

Аксаргыл, Саргыл 461, 1091, 1535, 1537, 2390, 2923.

Ала-Баш жорго 227, 318, 779, 842, 887, 1126, 1197, 2327.

Алгара 3162, 3169.

Алтынкулак 626.

Ардакбоз 463.

Ачбуудан 2387, 2392, 2695, 2989, 3015, 3053, 3056, 3114, 3125, 3127, 3186, 3187.

Боз айгыр 257, 258, 469, 471, 482.

Кайкыбоз 467.

Кара бээ 884, 1194.

Карала 3031, 3032.

Кержорго 2223.

Керкулак 626.

Көгала 200, 206, 213, 614, 1438, 1448, 2067, 2070, 2072, 2077, 2118, 2745, 2746, 2762.

Көк айгыр 260.

Көкдөнө 882, 979, 1193.

Көк саргыл 1094.

Кыйдыкара күлүк 588, 591, 600, 1424, 1426, 1430, 2388.

Мааникер 9, 218, 245, 247, 488, 489, 493, 496, 503, 508, 516, 519, 522, 525, 785, 811, 851, 872, 1017, 1134, 1137, 1208, 1478, 1481, 1497, 1504, 1506, 1518, 1539, 1622, 1629, 1634, 1641, 2395.

Орку кула бээ, Орко кула бедөө 634, 2185, 2403.

Сарала 2060, 2418, 2954, 2962, 2955, 3008, 3018, 3030, 3035, 3103.

Суржорго 1222.
Суркоён 2412.
Суркунан 661.
Тарланбоз646, 1384.
Тоокара 676, 677, 1411, 1412.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Абдылдаев Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары.— Ф.: Илим, 1981.
- Абдылдаев Э. А.Маргуландын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгегине карата // КМ.— 1972.—16-июнь.
- Абдыракунов Т. Бабалардан калган сөз: Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар,—Ф.: Адабият, 1990.
- Абдыракунов Т. «Манас» жана «Алп Манаш»// АТ.— 1965.— №10.
- Абрамзон С. М. Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник // «Манас»— героический эпос киргизского народа.— Ф.: Илим, 1968.
- Абрамзон С.М. Творчество киргизского народа // СЭ.— 1940—№3.
- Абрамзон С.М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. — М.: Наука, 1977.
- Айдаркулов К. Кылымдардын жаңырыгы.— Ф.: Илим, 1987.
- Алмаши Дьердь /Георг/. Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohn Semetej (Aus dem Karakirghisischen Epos «»Manastin kisasi // Keleti Szemmlé Revue orientale pour les études ouralo-altaïques.— V. XII.— Budapest, 1911-1912.— p. 216-223.
- Алтай батырлар: Алтай албатынын, ат-нерелү чорчөктөри.— т. 11.— Горно-Алтайск, 1960.
- Алтай батырлар: Очы-Бала.— т. IX.— Горно-Алтайск, 1977.
- Ауэзов М.О. Киргизский героический эпос «Манас» // Мысли разных лет: По литературным тропам.— Алма-Ата, 1961.— с. 458-540.
- Байжиев Т. Манас // Советтик адабият жана искусство.—1941.— №41-2(15-16).
- Байжиев Т. 30 томов «Манаса» // Известия.—1946,— 23 августа.
- Бердибаев Р. Казак эпосы: жанрлык жане стадиялык маселелер.— Алматы: Наука, 1982.
- Берков П.Н. Алтайский эпос и «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-во АН СССР, 1961.
- Берков П.Н. Любовь к Родине в эпосе «Манас» // СК.—1944.— 1 октябрь.
- Бернштам А.Н. Историческое прошлое киргизского народа.— Ф., 1942.
- Бернштам А.Н. Культура древнего Кыргызстана.— Ф., 1942.
- Бернштам А.Н. Эпохи возникновения киргизского эпоса «Манас» // «Манас» — героический эпос киргизского народа.— Ф.: Илим, 1968.
- Бичурин Н.Я. /Иакинф/. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена,— В 3-хт.— Л.: Изд- во АН СССР, 1950-1953; Т.1.—1950.
- Благова Г.Ф. О соотношениях прозаического и поэтического вариантов средне-азиатско-тюркского литературного языка // Тюркологический сборник 1975.— М.: Наука, 1978.
- Богданова М.И. Киргизская литература.— М., 1947.

- Богданова М.И. Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-во АН СССР, 1961.
- Богданова М.И. Об эпосе народов Советского Востока: XXV Международный конгресс востоковедов: Доклад делегации СССР. — М.: Наука, 1960.
- Боргояков М.И. Гунско-тюркский сюжет о прародителе олене (Быке) // СТ. — 1976, — №3.
- Ботояров К., Ибраев Ш. Эпикалыкмурастын биртамчысы // АТ. — 1979, — №7.
- Валиханов Ч. Кокетай ханның эртегиси // Архив Института востоковедения АН СССР, — р.2, оп. 4, д. 36.
- Валиханов Ч. Смерть Кукотай хана и его поминки // ЦГАЛИ СССР, фонд 159, оп. I, д. 179, с. 15-22.
- Валиханов Ч. Избранные произведения. — Алма-Ата, 1958.
- Веселовский А.Н. Сочинения Ч. Ч. Валиханова // ЗРГО ОЭ. — СПб 1904.
- Веселовский А.Н. Историческая поэтика, — Л.: Гослитиздат, 1940.
- Владимирцов Б.Я. Монголо-Ойротский героический эпос. — Пг ; М., 1923.
- Вопросы изучения эпоса народов СССР: Сборник статей. — М.: Изд-во АН СССР. 1958.
- Гацак В.М. Восточнороманский героический эпос: Исследование и тексты. — М.: Наука, 1967.
- Гацак В.М. Изучение региональных общностей и национального своеобразия фольклора // Основные направления в изучении фольклора: Тез. докл. / Научный совет по фольклору при отделении литературы и языка АН СССР, — М.: Изд-во МГУ, 1971, С. 17-21.
- Гусев В.Е. Эстетика фольклора. — Л.: Наука, 1967.
- Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. — М.: Наука, 1980.
- Жирмунский В.М. Введение в изучение «Манаса». — Ф.: 1948.
- Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос: Избр. тр. — Л.: Наука, 1977.
- Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. М.: Гослитиздат, 1947.
- Закиев М.З. О взаимоотношения татарского литературного языка и диалектов в различные периоды развития // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка: Тез. докл. и сообщений / Ереван 2-5 октября, 1983/. — М., 1973.
- Ибраимов К. Ыбырайым Абдырахманов, — Ф.: Илим, 1987.
- Ивгин Хайретдин. «Манас» дастаны. — Анкара, 1987.
- Караев Ө. «Манас» эпосунун жаралышы жана анын доору // КМ. — 1988. — 18-август.
- Карасаев Х. Накыл сөздөр: Тил казынасынан баян. — Ф.: Кыргыстан, 1982.
- Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. — Ф.: Илим, 1982.
- Керимжанова Б. Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери. — Ф.: Илим, 1964.
- Керимжанова Б. «Семетей» и «Сейтек». — Ф.: Илим, 1962.
- Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу: Становление греческой философии. — М.: Мысль, 1972.
- Кидайш-Покровская Н.В., Мирбадалиева А.С. Традиционные элементы стиля в эпическом тексте // Текстологическое изучение эпоса / Отв. ред. В.М.Гацак, А.А.Петросян. — М.: Наука, 1971.
- Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-во АН СССР, 1961.
- Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. — М.: Наука, 1983.
- Короглы Х.Г. Огузский героический эпос, — М.: Наука, 1976.

- Кондучалова С. В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. — Ф.: Илим, 1961.
- Кондучалова С. В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. Ф.: Илим, 1964.
- Кыдырбаева Р.З. Генезис эпоса «Манас» / Подред. д-ра филол. наук. Х.Г.Короглы.—Ф.: Илим, 1980.
- Кыдырбаева Р.З. К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас».—Ф.: Илим, 1967.
- Кырбашев К. «Манас» эпосунун стили. / С.Орозбаков, С.Каралаевдин варианттары боюнча/. Ф.: Илим, 1983.
- Липец Р.С., Серов С.Я. Предисловие // Этническая история и фольклор: Сборник статей.— М.: Наука, 1977.
- Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы.— 3-е изд. доп.— М.: Наука, 1979.
- Лосев А.Ф. Античная мифология и её историческое развитие.—М.: Учпедгиз, 1957.
- Луначарский А.В. Диалог об искусстве // История эстетики: Памятники мировой эстетической мысли.—Т.5.—М., 1970.
- Маадай Кара: Алтайский героический эпос / Запись текста, перевод на русский язык и приложения С.С.Суразакова; Подготовка тома и вступительная статья И.В.Пухова.— М.: Наука, 1973.
- Маликов К. «Манас» эпосун изилдөөнүн кайсы бир маселелери // КМ,—1976,— 21-октябрь.
- Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери.—Ф.: Илим, 1966.
- «Манас» — героический эпос киргизского народа: Сборник статей/ Сост. и отв.ред.канд.филол. наук. С.Мусаев.— Ф.: Илим, 1968.
- «Манас».— 1-т. / Проф. Б.М.Юнусалиевдин жалпы редакциясы боюнча.— Ф: Кыргызмамбас, 1958.
- «Манас»/Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча.— 1-т.— Ф.: Кыргызстан, 1978.
- Мамыров М. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө.— Ф.: Кыргызстан, 1964.
- Мамыров М. Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык- көркөмдүк өзгөчөлүктөрү.—Ф.: Илим, 1962.
- Мамыров М. «Семетей» эпосу— «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү.—Ф.: Илим, 1963.
- Маргулан А. Көкөтайдың эртегісі Манас жырының Шокан жазып алган белігі.— Алма-Ата: Жазушы, 1973.
- Маргулан А. Шокан және «Манас»: «Манас» жырының Шокан жазып алган нускасы туралы зерттеу.— Алматы: Жазушы, 1971.
- Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения,—Т. 16,—4.1.— М.: Изд-во полит. лит-ры, 1970.
- Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса: Ранние формы и архаические памятники.—М.: Наука, 1965.
- Мирбадалева А.С., Кидайш-Покровская Н.В., Мусаев С.М.
- Обзор записей вариантов эпоса «Манас» // Манас: Киргизский героический эпос / Серия: «Эпос народов СССР»,— кн.1.— М.: Наука, 1984.—С.458-491.
- Мозольков К. Киргизский эпос «Манас» // ЛГ.— 1936.— 20 ноября.
- Молдобаев И. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас».— Ф.: Илим, 1985.
- Молдобаев И. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа.— Ф.: Илим, 1989.

- Мусаев С.М. Проблемы научной публикации текстов «Манаса» // Фольклор: Издание эпоса.— М.: Наука, 1977.
- Мусаев С. Эпос «Манас».— Фрунзе: Илим, 1979.
- Никифоров Н.Я. Аноосский сборник: собр. сказок алтайцев с прим. Г.Н.Потанина,—Омск, 1915.
- Петросян А.А. Важные вопросы публикации текстов эпоса народов СССР (Вместо введения) // Фольклор: Издание эпоса.— М.: Наука, 1977.
- Петросян А.А. История народа и его эпос.— М.: Наука, 1982.
- Петросян А.А. К вопросу о народности в эпосе «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас».— М.: Наука, 1961.— С.72-114.
- Поливанов Е.Д. О принципах русского перевода эпоса «Манас» // «Манас»— героический эпос киргизского народа.— Ф.: Илим, 1968.
- Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе.—М., 1899.
- Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки.— Пг., 1917.
- Поярков Ф. Кара-киргизские легенды, сказки и верования // Памятная книжка и адрес-календарь Семиреченской области на 1900 год, отд.1.— Верный, 1900,— С. 1-42.
- Принципы текстологического изучения фольклора / Отв.ред. Б.Н.Путилов.— М.—Л.: Наука, 1966.
- Проблемы поэтики: Сборник статей / Под ред. и с. предисл. В.Я.Брюсова.— М.-Л.: Земли и фабрика, 1925.
- Пропп В.Я. Морфология сказки. 2-изд.— М.: Наука, 1969.
- Пропп В.Я. Русский героический эпос. 2-е изд. испр.—М.: Гос. изд-во худ.лит., 1958.
- Пропп В.Н. Текстологическое редактирование записей фольклора // Русский фольклор.Т.1.— М.— Л.: Наука, 1956.— С. 196- 206.
- Путилов Б.Н. Методология сравнительно-исторического изучения фольклора.— Л.: Наука, 1976.
- Путилов Б.Н. Эпос и образ // Фольклор и этнография.— Л.: Наука, 1974.
- Путилов Б.Н. Эпический мир и эпический язык // История, культура, этнография и фольклор славянских народов: IX Международный съезд славистов. Киев, сентябрь, 1983, Докл. советской делегации.— М.: Наука, 1983, С.170- 184.
- Пухов И.В. Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири: Общность. Сходства. Различия // Типология народного эпоса / Отв. ред. В.М.Гацак.— М.: Наука, 1975.— С. 12-63.
- Пухов И.Я. Якутский героический эпос олонхо: Основные образы / Отв. ред. Е.М.Мелетинский.— М.: Наука, 1962.
- Радлов В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч.У. Наречие дикокаменных киргизов. — СПб., 1985.
- Рахматуллин К. Манасчылар.—Ф., 1944.
- Рахматуллин К. Творчество манасчы // «Манас» — героический эпос киргизского народа.— Ф.: Илим, 1968.
- Рахматуллин К. Улуу патриот-укмуштуу Манас.— Ф.: 1943.
- Реми Дор. Оогандык кыргыздар / Которгон К.Ботояров.—Б.: Адабият, 1993.
- Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү—Ф.: Мектеп, 1965.
- Сагалиев А.М. Мифология и верования алтайцев: Центрально-азиатские влияния.— Новосибирск: Наука, 1984.
- Самойлович А.Н. Материалы по среднеазиатской турецкой литературе: IV.Записки востоковедов.— Т.2. вып. 2.— М.: 1927.

- Сарыпбеков Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү.— Ф.: Илим, 1978.
- Семетей: Тыныбектин айтуусу боюнча.— М., 1925.
- Сооронов О. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү: /Тоголок Молдонун варианты/.-Ф.: Илим, 1981.
- Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и её трансформация в раннеклассический период.— М.: Наука, 1976.
- Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI в.— М.: Наука, 1971.
- Стеблин-Каменский М.И. Мир саги.— Л.: Наука, 1971.
- Суванбеков Ж. О героическом эпосе киргизского народа // МГ,— 1962.— 3-ноябрь.
- Типология и взаимосвязи фольклора народов СССР. Поэтика и стилистика/ Отв.ред. В.М.Гацак.—М.: Наука, 1980.
- Токомбаева А. Каюм Мифтаков.—Ф.: Илим, 1991.
- Улагашев Н.У. Малчи-Мерген. Алтайский героический эпос / Под ред. А.Коптелова,— Горно-Алтайск, 1947.
- Урманчеев Ф.И. Эпические сказания татарского народа.—Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1980.
- Фалев П.А. Введение в изучение тюркских литератур и наречий: Лекции, читанные проф. П.А.Фалевым в 1921 г. в Туркестанском Восточном Институте.—Ташкент: Туркестанское Государственное издательство, 1922.
- Фольклор: Издание эпоса / Отв.ред. А.А.Петросян.— М.: Наука 1977.
- Фольклор: Поэтическая система / Отв.ред. А.И.Баландин, В.М.Гацак.— М.: Наука, 1977.
- Фольклор: Поэтика и традиция / Отв.ред. В.М.Гацак.— М.: Наука, 1982.
- Худяков Ю. Вооружение енисейских кыргызов.—М.: Наука, 1981.
- Худяков Ю. Кыргызы на Тябете.— Л.: Наука, 1982.
- Юнусалиев Б.М. К вопросу об эпохе возникновения эпоса «Манас» //СК.— 1952, — 23-май.
- Юнусалиев Б.М. Киргизский героический эпос «Манас»//«Манас» героический эпос киргизского народа: Сборник статей/ Состав. и отв. ред. канд. филол. наук С.Мусаев.— Ф.,- Илим, 1968, С.212-231.
- Юнусалиев Б.М. Кириш сөз // Манас: Кыскартылып бириктирилген вариант/.— 1-бөлүк.— 1-том.— Ф.: Кырмамбас, 1958.
- Юнусалиев Б.М. Об опыте создания сводного варианта эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас».— М.: Изд-во АН СССР, 1961.
- Юдахин К.К.Киргизско-русский словарь.— М.: Советская энциклопедия, 1965.
- Шербак А.М. О тюркском вокализме // Тюркологические исследования,—М.-Л.: Изд. АН СССР, 1963
- Ярцева В.Н. Функционально-стилистическая система литературного языка и её соотношение с территориальными диалектами. // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка.— М., 1963.

ШАРТТУУ КЫСКАРТУУЛАР

АТ — «Ала-Тоо» журналы

BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London

ВК — Валихановдун котормосу

ЗРГО ОЭ — Записки Русского Географического общества по отд. этнографии

КМ — «Кыргызстан маданияты» газетасы

ЛГ — «Литературная газета» газетасы

ЛУ — «Литературный Узбекистан» газетасы

МК — Маргуландын котормосу

СЭ — «Советская этнография» журналы.

СК — «Советская Киргизия» газетасы.

ТЛ — Транслитерация

ТН — Түп нуска

ХК — Хаттонун котормосу

ЦГАЛИ — Центральный государственный архив литературы и искусства

ТУШУНДҮРМӨЛӨР ЖАНА ШИЛТЕМЕЛЕР

¹ «Маджму ат-таварихтеги» Манас тууралуу маалыматтар менен «Манас» эпосунун тарыхый-генетикалык байланыштары төмөнкү эмгектерде атайын иликтөөгө алынган: З.Ч. Мамытбеков. Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосун жыйноонун жана изилдөөнүн тарыхы // «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. — Ф.: Илим, 1966; Э.Абдылдаев. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. — Ф.: Илим, 1981; О. Караев. «Манас» эпосунун жаралышы жана анын доору // КМ. — 1988. 18-август.

² كوكا طاي خاننگ ايرته كوسو Көкөтөй ханның эртегиси // Архив Института востоковедения АН СССР, р.2, оп.4, д.36; Смерть Кукотай хана и его поминки // ЦГАЛИ СССР, ф. 159, оп. 1, д. 179.

³ В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен: Ч. V. Наречие диких каменных киргизов. — СПб., 1885.

⁴ Ы. Абдырахмановдун «Манасты» жыйноодогу жана жыйналган материалдарды системалаштырып жарыялоодогу, дегеле манастануу илиминдеги ордун аныктоого атайын илимий изилдөө арналды: К.Ибраимов. Ыбырайым Абдырахманов. — Ф.: Илим, 1987.

⁵ К. Мифтаков — кыргыз фольклорун, анын ичинде «Манас» эпосун жыйноонун жана жарыялоонун эң алгачкы демилгечилеринен экендигин, Сагынбай Орозбаков ж. б. классикалык варианттарды жазып алууда уюштуруучулук роль ойногондугун А.Токомбаева өзүнүн «Каюм Мифтаков» деген монографиясында кенен-кесир ачып берди (Ф.: Илим, 1991).

⁶ А. С. Мирбадалева, Н. В. Кидайш-Покровская, С. М. Мусаев. Обзор записей вариантов эпоса «Манас» // Манас: Киргизский героический эпос: (Серия: «Эпос народов СССР»), — кн.1, — М.: Наука, 1984, — С. 458 — 460.

⁷ Там же, — С.458 — 491.

⁸ С. М. Мусаев. От редактора // «Манас» — героический эпос киргизского народа / Сост. и отв. ред. канд. филол.наук. С.М.Мусаев. — Ф.: Илим, 1968.

⁹ Б. М. Юнусалиев. Киришсөз // Манас: / Кыскартылып бириктирилген вариант/. — 1-бөлүк. — 1-кит. / Жалпы редакциялаган проф. Б.М.Юнусалиев. — Ф.: Кыргызмамбас, 1958. — XIV б.

¹⁰ В. М. Жирмунский. Введение в изучение «Манаса». — Ф.: Изд-во АН Кирг. ССР. 1948, — С.5.

¹¹ С. М. Мусаев. Проблемы научной публикации текстов «Манаса» // Фольклор: Издание эпоса. — М.: Наука, 1977. — С.223.

¹² В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1975, — С. 32.

¹³ С. М. Мусаев. От редактора., с.5.

¹⁴ А. А. Петросян. Важные вопросы публикации текстов эпоса народов СССР /Вместо введения/ // Фольклор: Издание эпоса. — М.: Наука 1977. — С.15.

¹⁵ М. О. Ауэзов. Киргизский героический эпос «Манас» // Мысли разных лет: По литературным тропам. — Алма-Ата, 1961. — С. 458-540.

¹⁶ К. Рахматуллин. Улуу патриот-укмуштуу Манас. — Ф., 1943; Манасчылар. — Ф., 1942; Творчество манасчы // «Манас» — героический эпос киргизского народа. — Ф.: Илим, 1968.

¹⁷ Б. М. Юнусалиев. К вопросу об эпохе и возникновении эпоса «Манас» // СК. — 1952. — 23-май; 06 опыте создания свободного варианта эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-во АН СССР, 1961; Кириш сөз // Манас /кыскартылып бириктирилген вариант/. — 1-бөлүк. — 1-том. — III — XXXX; Киргизский героический эпос «Манас» // «Манас» — героический эпос киргизского народа / Сост. С.М.Мусаев. — Ф.: Илим, 1968.

¹⁸ У. Жакишев. «Манас» // СК. — 1938. — 24-март; Ө.Жакишев. Кыргызстандын адабияты жана искусствосу // Советтик адабият жана искусство. — 1941. — № 1 -2 (15-16); Тоголок Молдонун чыгармалары тууралуу // Кыргыз адабияты жөнүндөгү макалалар жыйнагы. — Ф.: 1951. — 113 — 122-б.

¹⁹ Т. Байжиев. «Манас» // Советтик адабият жана искусство. — 1941. — №1-2 (15-16); 30 томов «Манаса» // Известия. — 1946. — 23 авг.

²⁰ С. Мусаев. Эпос «Манас». — Ф.: Илим, 1979.

²¹ М. Мамыров. Орус окумуштуулары «Манас» эпосу жөнүндө. — Ф.: Кыргызстан, 1964; Саякбай Каралаевдин «Манас» эпосунун идеялык- көркөмдүк өзгөчөлүктөрү. — Ф.: Илим, 1962; «Семетей» эпосу — «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү. — Ф.: Илим, 1963.

²² В. М. Жирмунский. Введение в изучение «Манаса». — Ф., 1948; В соавторстве с Х.Т.Зарифовым: Узбекский народный героический эпос. — М.: Гослитиздат, 1947; Тюркский героический эпос. — Л.: Наука, 1977.

- ²³ Е. Д. Поливанов. Фрагменты киргизского народного эпоса «Манас». //ЛУ. — 1936. — № 2; Киргизская литература // Узбекистан. — 1936. — № 7; О принципах русского перевода эпоса «Манас» // «Манас» — героический эпос киргизского народа. — Ф.: Илим, 1968.
- ²⁴ Д. Н. Бернштам. Историческое прошлое киргизского народа. — Ф., 042' Культура древнего Киргизстана. — Ф., 1942; Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас» // «Манас» — героический эпос киргизского *арода -Ф.:Илим,1968.
- ²⁵ П. Н. Берков. Любовь к Родине в эпосе «Манас» // СК. — 1944. — 1-октября" Алтайский эпос и «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас».-М.: Изд-воАН СССР, 1961.
- ²⁶ С. М. Абрамзон. Киргизский героический эпос «Манас» как этнографический источник // «Манас» — героический эпос киргизского народа. — Ф.: Илим, 1968; Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография: Связи фольклора с древними представлениями и обрядами. — Л.: Наука, 1977; Творчество киргизского народа // СЭ. — 1940. — №3.
- ²⁷ А. А.Петросян. К вопросу о народности эпоса «Манас» (Вместо введения) // Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-во АН СССР, 1961; История народа и его эпос. — М.: Наука, 1982.
- ²⁸ М. И. Богданова. Киргизские акыны XIV и нач. XX вв // Кыргызстан. — 1946; Киргизская литература. — М., 1947; Об особенностях киргизского героического эпоса «Манас» // Киргизский героический эпос «Манас». — М.: Изд-воАН СССР, 1961.
- ²⁹ А. Затаевич. 250 киргизских инструментальных песен и напевов. — М., 1934.
- ³⁰ Е. Мозольков (в соавт. с У. Жакишевым). Великое творение киргизского народа («Манас») // СК. — 1938. — 23 окт.; Киргизский эпос «Манас» // ЛГ. — 1936. — 20-нояб.
- ³¹ Р. З. Кыдырбаева К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас». — Ф.: Илим, 1967; Генезис эпоса «Манас». — Ф.: Илим, 1980; Сказительское мастерство манасчи. — Ф.: Илим, 1986.
- ³² И. Молдобаев. Отражение этнических связей киргизов в эпосе «Манас». — Ф.: Илим, 1985; Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа. — Ф.: Илим, 1989. 33
- ³³ Т. Абдыракунов. «Манас» жана «Алп Манаш» // АТ. — 1965.— №10; алардан калган сөз: Кыргыз фольклору жөнүндө макалалар. — Ф.: Адабият, 1990.
- ³⁴ Э. Абдылдаев. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары. — Ф.: Илим, 1981; «Манас» эпосунунисторизми. — Ф.: Илим, 1987.
- ³⁵ К. Айдаркулов. Кылымдардын жаңырыгы. — Ф.: Илим, 1987; инакова «Сейтек» — Манас» трилогиясынын бүткөн бөлүгү. — Ф.: Илим, 1984; Р.Сарыпбеков. Алмабеттин образынын эволюциялык өнүгүшү.— Ф.: Илим, 1978; О.Сооронов. «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү: /Тоголок Молдонун варианты/. — Ф.: Илим, 1981.
- ³⁶ Маргулан. Шокан жана «Манас»: «Манас» жырының Шокан жазып алган нускасы туралы зерттеу. — Алматы: Жазушы, 1971; Көкөтайдың ертегісі «Манас» жарының Шокан жазып алган бөлүгү /Казак тилине аударган А. Маргулан. —Алматы: Жазушы, 1973.
- ³⁷ Ивгин Хайретдин. «Манас» дестаны. — Анкара, 1987.
- ³⁸ Chadwick N.M., Chadwick H.K. The growth of literature. Cambridge.- 1969 ж.б.
- ³⁹ С.М/ Bowra. Heroic poetry.- London.- 1952.
- ⁴⁰ Hatto A.T. Kokotay end Bok Murun: F comparison of two relayed heroic poems of the Kirghiz. Pt. 1-2.- BSOAS. -1969.-vol. 32.-№2.-p.344-378; №3.-p 541-570; The kighiz original of «Kukotay found» // BSOAS.-1971.-vol.34.-Pt.-p.379-386 ж.б.
- ⁴¹ В. В. Радлов. Образцы народной литературы., 1885; Radloff W. Die Sprachen der nördlichen türkischen Stämme. 1 abt. Proben der Volkliteratur Übersetzung. – St. Petersburg, 1885.
- ⁴² Библиографиялык көрсөткүчтөрдө дайыма эскерилгени менен бул китепти Москва, Казан китепканаларынан жана архивдеринен таба алган жокпуз.
- ⁴³ Сочинение Ч. Валиханова // ЗРГО ОЭ. — СПб., 1904.
- ⁴⁴ Almasy G. Der Abschied des Helden Manas von seinem Sohn semetei (Aus dem Karakirgisischen Epos «Manastin kisasi» // Keleti szemle Pevue orientale pour les etndes ouralo-altaiques.- v. XII. –Budapest, 1911-1912. p. 216-223.
- ⁴⁵ Манастын балалык чагы. — Ф.: 1940; Алооке хан. — Ф., 1941; Каныкейдин жомогу. — Ф., 1941; Каныкейдин Тайторууну чапканы. — Ф., 1941; Макел дөө. — Ф., 1941; Манастын өлүмү. — Ф., 1941; Семетейдин Букарадан Таласка келиши. — Ф., 1941; Үргөнч. — Ф., 1941; Алгачкы айкаш.—Ф., 1942; Майдан. — Ф., 1943; Биринчи казат. — Ф., 1944.
- ⁴⁶ Манас: Киргизский эпос: Великий поход С Пер. С. Липкина, Л.Пеньковского, М.Тарковского / Подред. У.Жакишева и др./ Вступ. статья Евг. Мозолькова, У.Жакишева. — М.: ОГИЗ, 1946.

- ⁴⁷ Манас. — 1-кит. — Ф., 1958; Манас. — 2-кит. — Ф., 1958; Семетей. — Ф., 1959; Сейтек. — Ф., 1960; Манас. — 1-китеп. — Алматы: Казмамбас, 1962; Манас. — 2-китеп Алматы: Казмамбас, 1962; Семетей: «Манас» эпосының 2- бөлиги. - Алматы: Казмамбас, 1962; Сейтек: «Манас» эпосының 3-бөлиги. -Алматы: Казмамбас. 1962: Манас: киргиз халк эпоси. — 1-китеп. — Ташкент, 1964.
- ⁴⁸ Манас. — 1-кит. — Ф., 1978; «Манас». — 2-кит. — Ф., 1980; — 3-кит. — Ф., 1981; Манас. — 4-кит. — Ф., 1982.
- ⁴⁹ Манас /Серия: «Эпос народов СССР». — кн. 1. — М., 1984; Манас/ Серия- «Эпос народов СССР. — кн.2. — М., 1988; Манас/Серия: «Эпос» народов СССР. — кн.3. — М., 1990.
- ⁵⁰ А. Маргулан. Шокан және «Манас»...
- ⁵¹ Көкөтайдың ертегісі «Манас» жырының Шокан жазып алган бөлігі/ Кыргызшаден аударган А.Маргулан. — Алматы: Жазушы, 1973.
- ⁵² Hatto A.t. The memorial feast for Kökötöy-Khan (Kökötözdün asi). A kirghiz Epic Poam. Edited for the first time from a photocopy of the unique manuscript with translation and commentary by A. T. Hatto. – Oxford university press, 1977.
- ⁵³ К. Ботояров, Ш. Ибраев. Эпикалык мурастан бир тамчы // АТ.— 1979.— №7. Текст азыркы кыргыз алфавитине которулуп, азыркы окурманга түшүнүктүү боло турган абалга келтирилип жарыяланды.
- ⁵⁴ Бул жерде эки нерсени эскере кетүү жөн деп эсептейбиз: биринчиден, кол жазма түп нускада «Кокөтей ханның эртегиси» деп аталат, бирок илим чөйрөсүндө «Көкөтөйдүн ашы» деп кабыл алынып кетти. Маалыматтык чаташуулардан оолак болуу максатында биз да ушул акыркы аталышын калтырууну туура таптык. Экинчиден, кол жазманы Ч.Валиханов өз колу менен жазган эмес, бирөөгө жаздырган. Бул А.Маргуландын жогоруда аталган эмгегинде эң сонун далилденген. Ошондуктан илимий жетишкендиктерди эске алып, «Ч.Валиханов жазып алган» дегендин ордуна «Ч.Валиханов жаздырып алган» деген түшүнүктү колдонууну туура чечтик. Анткени бул эки түшүнүктүн бири-биринен болгон айырмачылыгы өтө чоң.
- ⁵⁵ Сочинения Ч. Валиханова // ЭРГО ОЭ. — СПб., 1904.
- ⁵⁶ Ч. Валиханов. Избранные произведения. — Алма-Ата, 1958; Ч.Валиханов. Собрание сочинений в 5-ти томах. — т.2. — Алма-Ата, 1985.
- ⁵⁷ В. В. Радлов Образцы народной литературы., Ч. V. —с. 140 — 205.
- ⁵⁸ С. Кондучалова. В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы «кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүктөрү. — Ф., 1961; В. В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү. — Ф., 1964.
- ⁵⁹ Ч. Валиханов. Собрание сочинений в 5-ти томах. — т. I. — Алма- Ата, 1985. —С.357.
- ⁶⁰ С. М. Абрамзон. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеалогического цикла // Фольклор и этнография: Связь фольклора с древними представлениями и обрядами. — Л., 1977. — С. 160
- ⁶¹ Бул жерде текстти кагазга түшүрүп жаткан адам үчүн кыргыз тили эне тили эмес экендигин байкоо да кыйын эмес.
- ⁶² Мындан ары Ч.Валихановдун котормосунан мисал келтирилбейт, анткени ал текстти 913-сапка чейин гана орусчалагандыгы белгилүү.
- ⁶³ А. Маргулан бул сөздөргө: «1. Ай-ана-эрте замандагы мифке айланган сзугей ана, эски аңыздарда «У май» деп аталат. 2. Аторой — ат туягы араң барып жете турган туздуу жер, эрдин эри барып жетүүчү жер» деп жаңылыш түшүндүрмө берген. (Көкөтайдың ертегісі., 48-6.)
- ⁶⁴ К. Маликов. «Манас» эпосун изилдөөнүн кайсы бир маселелери // КМ, — 1976, —21-октябрь.
- ⁶⁵ Көкөтайдың ертегісі., 42-6.
- ⁶⁶ Б. Керимжанова. Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери. — Ф.: Илим, 1964; К.Рысалиев. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. — Ф.: Мектеп, 1965.
- ⁶⁷ А. М. Щербак. О тюркском вокализме // Тюркологические исследования. — М., Л., 1963. — С.25-27
- ⁶⁸ М. З. Закиев. О взаимоотношении татарского литературного языка и диалектов в различные периоды их развития // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка: Тезисы докладов и сообщений. — Ереван, 3- 5 октября 1973 г. — М. — 1973. — С.175.
- ⁶⁹ А. Н. Самойлович. Материалы по среднеазиатско-турецкой литературе // IV. Записки Коллегии востоковедов. — т.1. — Вып.2. — М., 1927.
- ⁷⁰ Г. Ф. Благова. О соотношениях прозаического и поэтического вариантов среднеазиатско-тюркского письменно-литературного языка // Тюркологический сборник. — 1975. — М., 1978. — С.63.

- ⁷¹ В. Н. Ярцева. Функционально-стилистическая система литературного языка и ее соотношение с территориальными диалектами // Собрание по общим вопросам диалектологии и истории языка. — М., 1963. — С. 232.
- ⁷² М. И. Стеблин-Каменский. Мир саги. — Л.: Наука, 1971. — С.6-7.
- ⁷³ Э. Абдылдаев. А.Маргуландын «Манас» эпосу жөнүндөгү эмгегине карата // КМ.- 1972.- 16-июнь.
- ⁷⁴ Б. Н. Путилов. Эпос и образ // Фольклор и этнография. — Л., 1974. С.77.
- ⁷⁵ Ю. Худяков. Вооружение енисейских кыргызов. — Л.: Наука, 1981; Кыргызы на Тяньше. — Л.: Наука, 1982.
- ⁷⁶ К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь. — М., 1961.—с.660.
- ⁷⁷ Ч. Валиханов. Избранные произведения. — Алма-Ата, 1958. — С.328
- ⁷⁸ К. К. Юдахин. Киргизско-русский словарь., с.209, 534.
- ⁷⁹ В. В. Радлов. Образцы народной литературы... Ч.У., С. 143.
- ⁸⁰ Алтай баатырлар. — т. II. — Горно-Алтайск, 1960. — С.30.
- ⁸¹ Алтай баатырлар. — т. IX. — Горно-Алтайск, 1977. — С.9.
- ⁸² В. В. Радлов. Образцы народной литературы..., Ч.У., С.356.
- ⁸³ Алтай баатырлар. — т. IX., С.9
- ⁸⁴ Б.М. Юнусалиев. Кириш сөз // «Манас»: (кыскартылып бириктирилген вариант).., 21-6.
- ⁸⁵ Ошондо, XXXVIII б.
- ⁸⁶ А. Маргулан. Шокан жане «Манас»., 61-63-б.
- ⁸⁷ Ошондо, 62-б
- ⁸⁸ С. Липец, С.Н. Серов Предисловие // Этническая история и фольклор. — М., 1977. — С.5
- ⁸⁹ Реми Дор. Оогандык кыргыздар II Которгон К.Ботояров. — Б., 1993; С.Кайыпов. Кытай түркологу Ху Чженьхуа «Манас» жөнүндө // КМ. — 1989. — 17-август.
- ⁹⁰ В. Е. Гусев. Эстетика фольклора. — Л., 1967. — С. 233.
- ⁹¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — т. 16. — ч.1. — С. 86.
- ⁹² В. Е. Гусев. Эстетика фольклора., с.233.
- ⁹³ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. — т. 16. — ч.1. — С. 140.
- ⁹⁴ А.В.Луначарский. Диалог об искусстве // История эстетики. — М., 1970. —т.5. — г. 393.

К.Ботояров англиялык окумуштуу А.Т.Хаттонун «Манас» эпосу тууралуу жазылган эмгектерин (өзгөчө Ч.Валиханов жаздырып кеткен кол жазманы текстологиялык талдоого алган илимий ишин) совет фольклористикасынын усулдук сересинен туруп баалоо жагын көздөгөн көлөмдүү макаласын 1978-жылы СССР Илимдер академиясынын А.М.Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунун аспирантурасында окуп жүргөн кезинде эле жазып бүтүргөн. Макаланын алгачкы варианты абдан көлөмдүү жана көп проблемалуу болучу. Анда жалгыз гана англиялык окумуштуунун эмгектерине сын-библиография, рецензия өңүтүндөгү сыпаттама берүү менен чектелбестен, аларда козголгон проблемаларга байланышы бар ондогон башка манастануучулардын, тилчилердин изилдөөлөрүн да талдоого алган десе болот. Текстология, булактаануу, канткен менен, макаланын негизги, өзөктүү проблемаларынан эле. Бирок бул маселелерди автор эпостун поэтикалык системасынан, айтуучулар чыгармачылыгынан. дегеле кыргыз эпикалык салтынан айрып караган эмес. Макаланын эн баалуу жерлеринин бири, Ботояров-фольклористтин терең теориялык даярдыгын, табигый дараметин айгинелеп турган «сапат белгиси» мына ушул болучу.

К.Ботояров бул макаласын жазып жаткан учурда толгон-токой филологиялык маалыматтарды (болгондо да чет тилдерде жарыяланган эмгектердин маани-мазмунун) тез эле илип алчу өзгөчө жөндөмү өрчүгөндөн өрчүп, күндөн-күнгө өз кесибине болгон сый-урматы. ышкы артып отуруп, тыным албай, эргип иштеген. Көлөмдүү ишти аз эле убакыттын ичинде жазып бүтүрүп койгон. Деги, К.Ботояров илимий иште болобу, же көркөм чыгармачылыкта болобу, айтор, көңүлүн муютуп, табитине туура келип турган нерсеге алды-артына карабай, шымаланып киришчү. Кезекте турган кайсы бир иштеринин күйүп жатканына да кайыл болуп, көңүл сүйүп баштаган ишинин аягына чекит коймоюнча опурулуп-жапырылып, күн-түн дегендин айырмасын туйбай, тамекинин түтүнүн бөлмөсүнө толтуруп алып, бул дүйнөнүн, үй-бүлө, бала-бакыранын майда-барат быкы-чыкысы менен кылча эсептешип-койбой, өзүн өзү унутуп иштетчү. Эгерим, өзүнө жакпаган иш болсо, эстеген сайын көңүлү кирдеп, уккандан кулагын, көргөндөн көзүн ала качып, өзүнчө эле өң-алакетиң миң бир-эки өзгөртүп, жийиркенип турчу. «Баягы иш...» деп эсине салган кишини жүзүнө, аброюна, көңүлүнө карабай, өзүнө гана таандык болгон карсылдаган добушу менен кагып-силкип, калдаң-кулдаң эткен боюнча көңүл кушу конгон ишине киришип кетээр эле.

Бул макаланы К. Ботояров Москвада, "Горький көчөсүндөгү 56-үйдүн 65-батириде отуруп жазган. Ишти баштап алып, толгоосу бышкан энедей, жанын кайда коёрун билбей, ар бир маалыматты артынан кууп, Москванын китепканаларынын ортосунда куюндай учуп жүрүп жыйнаган. Ошол күндөрдө А.Хаттонун кайсы бир эмгегин Москвадан таба албай, айласы алты кетип, Кыргыз Академиясынын вице-президентине телефон чалып: «илимий ишине абдан керек эле, Хаттонун ушул китебин Академиянын китепканасында болсо мага жөнөттүрүп коёсузбу?» деп өтүнүптүр. Бар болсо да жибербей калсын. Ал кездеги чоң чиновниктердин катарында саналган виценин кылар иши белгилүү да: «кандай бу, кайдагы бирөө телефон чалат, аспирант имиш, нахал экен» деп кырдаанып, бир топ келберсигени да эсте.

Кыскасы, бул макала К.Ботояровдун эргип, өзгөчө берилип, чыгармачылыктын аптабына жанып, суугуна тоңуп жүрүп, сүймөнчүк менен жазган илимий иштеринин бири. Ал 1979-жылдын башында А.М.Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институттун СССР элдери оозеки чыгармачылыгын изилдөө боюнча секторунда талкууланган. Талкууга сектор башчысы, филология илимдеринин доктору, профессор Виктор Михайлович Гацак жетекчилик кылган. Ошондо союзга белгилүү окумуштуулар Х.Г.Короглы, А.С.Мибадалаева, Н.В.Кидайш-Покровская, А.А.Петросян, Б.П.Кирдан, У.Б.Далгат жана аспирант, стажер-изилдөөчүлөр болуп жыйырмага жакын илимпоз катышып, алардын көпчүлүгү макаланын илимий-теориялык деңгээлин жогору баалап, керектүү жумуш экендигин белгилешкен, авторго мындан ары да ушул багытта изилдөөлөрдү улантып, Ч.Валиханов жаздырып кеткен текстин изилдениш тарыхын илимий жалпылаштырган текстологиялык эмгек жазуу жөнүндө кеңеш айтышкан. Ошондой эле бул талкуунун аягында макаланын бир бөлүгүн Дүйнөлүк адабият институтунун жылда чыгарылып түрүүчү илимий иштер жыйнагында жарыялоого сунуш кылуу жөнүндө чечим кабыл алынган. Ошентип, бул көлөмдүү, көп маселелүү макаланын бир бөлүгү 1982-жылы «Наука» басмасынан жарык көргөн «Фольклор. Поэтика и традиция» (Жооптуу ред. В.М. Гацак) аттуу жыйнактын 211-222- беттеринен жай тапкан. Жарыялангандан кийин да рецензенттердин жакшы пикирине татыктуу болгон.

Бул тиркемеде макаланын ошол Москвада жарыяланган бөлүгүн гана кыргызча которуп берүүнү туура таптык. Макаланын калган бөлүктөрү, кийин автор тарабынан проблематикасына жараша башка бир илимий ишке пайдалануу үчүн бөлүштүрүлгөн сыяктуу. Айрым бөлүктөрү өз алдынча макала түрүндө кайсы бир редакцияларда жатышы да мүмкүн. Анын айрым үзүндүлөрү, көчүрмөлөрү, эсине түшө калганда жаза салган «бир шилтемдери», дагы-дагы оголе коп илимий, болгондо да абдан кызыктуу маалыматтар окумуштуунун жесири Анара Макееванын колунда сакталып турат. Албетте, аларды иликтөө, ар бирин өз ордуна коюп чыгуу үчүн адис адамдын астейдил аракети талап этилет.

Окурман журтуна жеткиликтүү болуш үчүн макаланын дагы бир өзгөчөлүгү жөнүндө айтпаса болбойт. Ал баштан аяк орус тилинде иштелген жана орус тилдүү изилдөөчүлөрдүн кабыл алуусуна, деңгээлине ылайыкталган. Кыргызча келтирилген мисалдар сөзсүз түрдө орус тилине которулуп берилген. Котормолор бардык жерде «фольклористикалык котормонун» (В.М.Гацак) талаптарына жооп берет. Фольклордук, салттуу эпикалык текстти башка тилге которуу оңой-олтоң иш эмес, аны катардагы эле котормо иши менен теңештирүүгө болбойт. Эпикалык текстти которуу бул көбүн эсе изилдөө ишине жакын турат. Архаикалык, көөнө сөз айкалыштарынан туруп, бүгүнкү күндө ошол эпосту жараткан элдин өз турмушунда аз колдонулуп калган түшүнүктөрдү башка бир элдин тилинде түшүнүктүү кылып кайра айтып берүү окумуштуу-котормочунун деңгээлин, изилдөөчүлүк дараметин, талантын көрсөтөт. Ошондуктан мындай изилдөөлөрдү кайра эне тилге которгон учурда толгон-токой композициялык, кээде концептуалдык да машакаттар келип чыгат. Биз бул жерде К.Ботояровдун изилдөөчүлүк стили, эмгеги, эрудициясы окурман журтуна толук жетсин үчүн жана макаланын жалпы эле илимий баалуулугун төмөндөтпөө максатында анын орус тилине которгон мисалдарын колдон келишинче өз орундарында сактоого аракеттендик, ал эми композициялык кыйчалыштар туулган учурда түшүндүрмөлөрдө берүүнү туура көрдүк.

Макала жазылып, жарыялангандан берки өткөн убакыт да аз эмес. Бул күндөргө чейин көп түшүнүктөр, терминдер, категориялар өзгөрдү. Макалада сөзсүз түрдө өз мезгилинин изи бар. Бүгүнкү кыргыз окурмандарына, албетте, аларды атайын түшүндүрмөлөрдө чечмелеп берүү зарыл.

⁹⁵ Бул жерде, тарыхый жактан алганда, эчактан бери эле колдонулуп келе жаткан, бирок кыргыз фольклористиканын өнүгүшүнүн кийинки этабында аныкталган эки түшүнүк тууралуу ачык-айкын сөз кылуу жөн. Биринчиден, кол жазма «Көкөтөйдүн ашы» эмес, «Көкетей ханның эртегиси» деген ат менен сакталып турат (ЦГАЛИ, ф.159, оп.1, л.179). Бирок, бир да кыргыз эч бир заманда «Манастын» бул бөлүгүн кол жазмадагыдай атаган эмес. Ал эми «Көкөтөйдүн ашы» деген аталыш салттуу, кулакка

сиңген, илимге да белгилүү аталыш болгондуктан, кол жазмадагы расмий аты менен эмес, салттуу аталышы боюнча таанылып кетти. Ошондуктан илимий изилдөөлөрдүн дээрлик бардыгында «Көкөтөйдүн ашы» деген ат менен колдонулуп келе жатат. Экинчиден, бул эпизоддун жазылып алынышы тууралуу сөз болгондо «Валиханов жазып алган», «Валиханов жазып кеткен», «Валихановдун кол жазмасы», ал гана эмес, «Валихановдун варианты» деген сөз айкаштары деле бир мааниде колдонула берет. Фольклористиканын өнүгүшү, албетте, бул сөз айкаштарына өз тактыгын киргизди. Алсак, А.Маргулан «Шокан және «Манас» аттуу эмгегинин 32—34-беттеринде текст Ч.Валихановдун өз колу менен жазылбагандыгын ишенимдүү көрсөттү. Демек, «Ч.Валиханов жаздырып алган» деп атоо чындыкка дал келмекчи. Бирок, А.Маргуландын аталган эмгегинин илим чөйрөсүнө келгенине чейрек кылымдын жүзү болсо да, фольклористика эски атоолорунан ажырай албай келе жатат. Ал гана эмес, А.Маргулан өзү бул чындыкты далилдеп жатып да, китептин кийинки беттеринде «Шокан жазып алган», Шокандын кол жазбасы» ж.б. сөз айкалыштарын колдоно берген.

Эгерде Ч.Валихановдун текстти башка бир сабаттуу кишиге жаздырып алып, анан өзү окуп, текшерип, каталарын оңдотуп тургандыгы жөнүндөгү тарыхый чындык кол жазманы изилдөөдө эч кандай булактануучулук, текстологиялык мааниге ээ болбосо, анда, өнөкөт аталыштарды сактап калса болоор эле. Улам тактыкка умтулган илим талабына кол жазма ким тарабынан ишке ашырылгандыгын так талап этип турат. Ушул китепте гана биринчи жолу «Ч.Валиханов жаздырып алган» деген аталыш колдонулууда.

⁹⁶ Ушул цитатадан баштап араб арибинде алынган үзүндүлөр кол жазмада кандай жазылса, ошондой абалына келтирилди. Анткени, орус тилинде жарыяланган учурда типографиялык мүмкүнчүлүктөрдүн чектелүүлүгүнөн улам каталар кетирилген.

Орус окурмандарына түшүнүктүү болсун үчүн бул эки сапты автор томонкүчө орусчалаган:

«Единоборство на коне —
обычное явление,
А вот захват коня противника

— что это такое?».

⁹⁷ Жогорудагы эле эки сапты кол жазмадан ар ким ар кандай окуй бергендиктен, мааниси ар башка болуп өзгөрүп калгандыгын орус тилдүү окурманга таанылтыш үчүн А.Маргуландын казакча котормосунан орус тилине төмөнкүчө которгон:

Единоборство — обычное явление,
«Болтушка» (или похлебка) — что это такое.

⁹⁸ Бул жерде сөз ыр жолунун үстүнө кийин кошулуп жазылган «үзө», «көккө» деген сөздөрдүн текстологиялык мааниси жөнүндө бара жатат. Автор бул эки сөздүн «обрывая», «в небеса» деген орусча эквиваленттерин да келтирген. Ушул эле беттин астында шилтеме түрүндөгү текстологиялык эскертүү берген: «Очевидно, ошибка записывающего, которая была тут же исправлена им».

⁹⁹ Бул ыр саптарын:

«Скажи, чтобы он руководил этой тризной,
Скажи, чтобы он взял больше того, что ему причитается»

деп орусчаланган.

¹⁰⁰ Орусчага: «Второй мой дражайший богатырь» деп которгон.

¹⁰¹ Орусчага: «К этому тоже приходил» деп которгон.

¹⁰² Орусчага: «Тогда с хитростью» деп которгон.

¹⁰³ Бул жерде макаланын түп нускасы боюнча «эпические реплики» деп жазылган. Чындыгында «эпические ремарки» болушу керек. Анткени «эпические реплики» деген түшүнүк эпос-таанууда колдонула элек, ошондой эле бул сөз айкалышынын мааниси контекстке туура келбейт.

¹⁰⁴ Бул цитатаны автор макала орус тилдүү окурмандарга түшүнүктүү болсун үчүн түп нускадан эмес, Ч.Валихановдун проза түрүндөгү котормосунан төмөнкүчө кыскартып алган: «...и когда будешь давать мои сороковые поминки, Кунурбаю, называемом гордецом, к нему перекочайте всем улусом и там от долга моих сороковых поминок освободитесь. А когда нужно будет праздновать великую тризну, то отправляйтесь к тому батыру, который в Андижане... словом, отправляйтесь к сыну Якуба, юному Манасу... спросите меня: каков батыр Манас? Он подобен синегривой гиене. К этому-то кочайте. О нем мой главный завет... (1,348)». Биз бул котормону кайра кыргызчага которуп отурууну туура тапкан жокпуз. Цитата түп нускада кандай болсо, ошол калыбында берилди.

¹⁰⁵ Автор бул жерде да Ч.Валихановдун котормосун пайдаланган: «Брат старший, сын богача, Бай-Мырза... К ожиревшему в Андижане... к самаркандскому сарту Манасу, корноухой рыжей собаке Манасу для поминок народ свой не пущу и сам не пойду, ты сам можешь к нему идти, если хочешь, я твердо решился: завтра я подниму свой улус... Так подниму многочисленный народ ногойский. Огни, что остаются в очагах, велю погасить. Пеших наделю лошадьми, нищих платьем и пойду вперед... На болотах Кузи-Башских остригу я овец, на Большой Актан как приду, исправлю я кибитки... (1,350)» Биз ушул эле ыр саптарын түп нускадагы калыбында берүүнү туура көрдүк.

¹⁰⁶ Кол жаздама канча ыр сабы, канча эпикалык ремарка жана прозалык кыстарындылар бар экенин так эсептеп чыккан окумуштуу жок. Бул да болсо кол жазманын окулушунун татаалдыгына жана текстологиялык жактан толук изилдене электигине байланыштуу. Маселен, бул жерде А.Маргуландын эсеби боюнча 3480 ыр деп жатса да, «Көкөтайдын эртегиси» /Алматы, 1973/ деген китеп боюнча алсак, 3467 гана ыр сабы бар. Бул маселе жөнөкөй гана арифметикалык эсеп менен чектелген иш эмес, терең текстологиялык изилдөөлөр менен байланышкан түшүнүк экендигин белгилемекпиз.

¹⁰⁷ Бул цитатаны автор араб жазуусунда эмес, азыркы кыргыз алфавитинде келтирет да, ошол эле бетте төмөнкүдөй эскертүү берет: «Поскольку здесь речь идет не о графических особенностях, а лишь о строении стиха, примеры даются в киргизском написании». Мына ушул эле эскертүү мындан кийинки келтирилген үч мисалга да толук тиешелүү.

¹⁰⁸ Бул саптын орусча котормосу төмөндөгүчө ишке ашырылган: «Твоего отца и мать я поставлю на приз (в скачках)». Макаланы басмага Даярдоо учурунда айрым бир сөздөрдүн кыскарып калгандыгы байкалат. Контекст боюнча алсак, Жаш Айдар Бокмурун тилин албай, мен алптарды, аттарды ашка чакырып жүргөндө ата-энем кантет деп шылтоолойт. Ошондо ачуусу келген Бокмурун, макул аттарды да алптарды да өзүм чакырам. Келип туруп тил албаганың үчүн өзүңдү баш байгеге (!), атаң менен энеңди аяк байгеге (!) саям дейт. Бул жерде аяк байге деген сөзгө басым жасалат. Ошондуктан котормодо «приз,> гана эмес, «малый приз» же дагы башка бир эквивалентин таап берсе түшүнүктүү болоор эле

¹⁰⁹ Макаланын автору Бокмурундун бул сөздөрүн «Если не приедут то я, устроив поход, разорю их совсем» деп, проза түрүндө орусчалаган Кыргызчасын түп нускада кандай болсо, ошондой түрүндө келтирдик

¹¹⁰ Орус тилине:

«Есть великаны с крутыми нравами,

От руки одного из них ты можешь ненароком

лишиться жизни» деп которгон.

¹¹¹ Келтирилген үзүндү да кол жазманын эң талаш-тартыштуу жерлеринин бири болуп саналат. Бул саптарды К.Ботояров:

На вид сутулый Манас богатырь,

У него кровь черна, лицо синее,

В груди пестро, хребет синий... деп которгон.

Бул жерде К.Ботояров «Каны бир кара, бети көк» деп окуган экинчи саптын текстологиялык ажаты али ачыла элек десе болот. Бул сапты А.Маргулан да дал ушундай окуган («Көкөтайдын эртегиси», 8-бет). Бирок кол жазманын өзү «бети көк» деп да, «бити көк» деп да окууга жол берет. Башка да тилдик, эпикалык материалдар менен бекем- демейинче бул экианжылыкты жоюуга мүмкүн эмес.

Орусчадан которгон жана түшүндүрмөлөрүн жазган С. Т.Кайыпов.